STUDII ȘI CERCETĂRI DE

ISTORIE VECHE

2

TOMUL 22

1971

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

Prețul unui abonament anual este de 100 lei. În țară, abonamentele se primesc la oficiile poștale, factorii poștali și difuzorii de presă din întreprinderi și instituții. Comenzile și abonamentele din străinătate se primesc la „Întreprinderea de comerț exterior — LIBRI", București, Căsuța poștală 134—135 sau la reprezentanții săi din străinătate.

Manuscrisele, cărțile și revistele pentru schimb, precum și orice corespondență se vor trimite Comitetului de redacție pe adresa: Str. I. C. Frimu, nr. 11, București.

APARE DE 4 ORI PE AN

STUDII ŞI CERCETĂRI
DE
ISTORIE VECHE

TOMUL 22 Nr. 2 1971

SUMAR

Pag.

EDITORIAL 145

STUDII

I. H. CRIŞAN, Contribuţii la problema celţilor din Transilvania 149
BUCUR MITREA, Problema monedelor postume de tip Filip II aflate în Dacia . . . 165
GH. BICHIR, Carpii în istoriografia română şi străină 179
H. NUBAR, Contribuţii la topografia cetăţii Histria în epoca romano-bizantină . 199
M. SÂMPETRU, Situaţia imperiului romano-bizantin la Dunărea de Jos la sfîrşitul secolului al VI-lea şi începutul celui de-al VII-lea 217
P.I. PANAIT, Cercetarea arheologică a culturii materiale din Ţara Românească în secolul al XIV-lea 247
GH. I. CANTACUZINO, Cetatea Poenari 263

DISCUŢII ŞI NOTE

I. NANIA, O nouă descoperire atribuită paleoliticului inferior în judeţul Vîlcea 291
ŞT. OLTEANU, Cele mai vechi mărturii arheologice privind extracţia şi reducerea minereului de fier pe teritoriul Dobrogei 295
AL. VULPE, Cu privire la sistemul cronologic al lui B. Hänsel pentru epoca mijlocie a bronzului 301
I. I. RUSSU, Despre populaţia şi romanizarea Moesiei Superior. 313
V. CULICĂ, Ştampile pe mortaria găsite în sud-vestul Dobrogei 331
A. ARICESCU, O nouă reprezentare a dioscurilor la Tomis 337
N. GUDEA, Un relief al cavalerului trac la Pojejena (jud. Caraş-Severin) 345

RECENZII

GH. POENARU BORDEA, E. Bernareggi, Istituzioni di numismatica, ed. a II-a, La Goliardica, Milano, 1970 351
C. DOMĂNEANŢU, J.R. Terrisse, Les céramiques, sigillées gallo-romaines de Martres-de-Veyre (Puy-de-Dôrne), XIX, supplément à „Gallia" 354

LISTA PRESCURTĂRILOR 335

ÉTUDES ET RECHERCHES D'HISTOIRE ANCIENNE

TOME 22 N° 2 1971

SOMMAIRE

Page

ÉDITORIAL 145

ÉTUDES

I. H. CRIŞAN, Contributions au problème des Celtes en Transylvanie 149
BUCUR MITREA, Le problème concernant les monnaies posthumes du type Philippe II, découvertes en Dacie 165
GH. BICHIR, Les Carpes dans l'historiographie roumaine et étrangère 179
H. NUBAR, Contributions à la topographie de la cité d'Histria à l'époque romano-byzantine 199
M. SÂMPETRU, La situation de l'Empire romano-bizantin au Bas-Danube à la fin du VIe et au commencement du VIIe siècle 217
P.I. PANAIT, Recherches archéologiques sur la culture matérielle en Valachie au XIVe siècle 247
GH.I. CANTACUZINO, La citadelle de Poenari 263

DISCUSSIONS ET NOTES

I. NANIA, Une nouvelle découverte concernant le paléolithique inférieur dans le département de Vilcea 291
ŞT. OLTEANU, Les plus anciens vestiges archéologiques concernant l'extraction et la réduction du minerai de fer sur le territoire de la Dobroudja 295
AL. VULPE, Zu der mittelbronzezeitlichen Chronologie von B. Hänsel 301
I. I. RUSSU, Sur la société et la romanisation en Mésie supérieure 313
V. CULICĂ, Estampilles sur mortaria découvertes dans le S-O de la Dobroudja . . 331
A. ARICESCU, Une nouvelle représentation des Dioscures à Tomis 337
N. GUDEA, Relief du cavalier thrace à Pojejena (dép. de Caraş-Severin) 345

COMPTES RENDUS

E. Bernareggi, Istituzioni di numismatica, IIe éd., La Goliardica, Milan, 1970 (GH. POENARU BORDEA) 351
J.R. Terrisse, Les céramiques sigillées gallo-romaines de Martres-de-Vyre (Puy-de-Dôrne), XIX, supplément à „Gallia" (C. DOMĂNEANŢU) 354

LISTE DES ABRÉVIATIONS 355

LA A 50-A ANIVERSARE A PARTIDULUI COMUNIST ROMÂN

Cu o jumătate de veac în urmă, la 8 mai 1921, a fost creat Partidul Comunist Român. Atunci cînd rănile provocate de primul război mondial erau încă nevindecate, cînd clasa noastră muncitoare, ţărănimea şi cea mai mare parte a intelectualităţii se zbăteau în pragul mizeriei, pe scena politică a României a apărut Partidul Comunist Român, partid de tip leninist, care întruchipa năzuinţele întregului nostru popor spre eliberarea socială de sub exploatarea capitalistă, spre bunăstare, progres şi viaţă paşnică.

Iniţiator şi organizator, influenţînd prin prezenţa şi disciplina sa cursul atîtor evenimente din ultimii cincizeci de ani, Partidul Comunist Român a înscris pagini glorioase în istoria ţării : în marile bătălii de clasă din anii 1929 — 1933, în perioada de ilegalitate în care a fost aruncat şi mai ales în vremea cruntei dictaturi fasciste ; totuşi, nici temniţele regimurilor trecute, nici represiunile sîngeroase nu au clintit partidul de la îndeplinirea misiunii istorice pe care însăşi viaţa poporului i-o indicase : eliberarea de asuprire politică şi socială, făurirea unei statorniciri mai bune.

După Eliberare, în dificila perioadă de instaurare şi de organizare a puterii populare, apoi în anii Republicii, cînd s-a trecut la construcţia socialistă, Partidul Comunist Român a reuşit să afle calea directă către inima şi voinţa maselor populare, îndrumînd permanent şuvoiul energiei poporului spre progresul industriei, agriculturii, ştiinţei şi culturii de-a lungul a patru cincinale pline de roade. România socialistă de azi, cu realizările şi cu prestigiul de care se bucură în lume, ilustrează pregnant politica realistă, consecventă şi eficace a partidului, în interesul ţării noastre, dar şi al sistemului socialist, al păcii în întreaga lume.

Evocînd jubileul semicentenarului partidului, găsim prilejul de a evidenţia realizările importante ale ştiinţei istorice din ţara noastră, ale arheologiei în chip special, cu deosebire în ultimele două decenii.

La iniţiativa conducerii de partid şi de stat, o dată cu reorganizarea Academiei în 1949, s-au luat măsuri în vederea orientării activităţii arheologice pe un nou făgaş.

S-a hotărît planificarea săpăturilor în funcţie de interesele majore ale ştiinţei noastre şi efectuarea lor cu fonduri pe care nu le-au avut niciodată pînă atunci arheologii români. Pentru a pregăti noi cadre necesare muncii de pe teren şi din laboratoare au fost organizate cu acelaşi prilej cîteva şantiere-şcoală. Numărului mic de arheologi de la Muzeul naţional de antichităţi (al cărui colectiv îndeplinea de fapt funcţiile unui Institut de arheologie) i s-au adăugat cu timpul serii de specialişti tineri.

Elementul principal al noii orientări îl constituia faptul că la baza cercetării arheologice româneşti stătea concepţia despre viaţă şi societate a Partidului Comunist Român : materialismul dialectic şi istoric, învăţătura marxist-leninistă. Spre deosebire de perioada dinainte de 23 August 1944, în cursul căreia au fost cercetate mai ales probleme ale preistoriei şi ale perioadei greco-romane, în ultimele două decenii s-a făcut un important salt înainte, iniţiindu-se cercetări ample în complexe arheologice datînd din epocile prefeudală, feudală timpurie şi feudală tîrzie. Au început să fie studiate cu prioritate probleme privind perioada de formare a limbii şi a poporului român. Treptat, perioade întregi despre care izvoarele scrise nu aminteau de loc sau conţineau ştiri insuficiente au ajuns să fie abordate şi puse în lumină în mare măsură de către arheologii noştri.

În 1956 se traduce în fapt ideea formulată de Vasile Pârvan încă din 1906 : Muzeul naţional de antichităţi este transformat în Institut de arheologie. Tot la acea dată, celor două publicaţii de specialitate ale institutului : ,,Studii şi cercetări de istorie veche '' (al 22-lea an de existenţă) şi ,,Materiale şi cercetări arheologice'' (9 volume masive apărute pînă în prezent), li s-au adăugat revista în limbi străine ,,Dacia'' (14 volume apărute), precum şi ,,Studii şi cercetări de numismatică'' (5 volume pînă în 1970). În acest mod, studiile valoroase ale arheologilor români sînt aduse la cunoştinţa specialiştilor din lumea întreagă. În aceeaşi perioadă s-a început şi publicarea seriei de volume ,,Biblioteca de arheologie'', ajunsă astăzi la al XVI-lea volum.

În sfîrşit, rezultatele muncii arheologilor au fost concretizate în 1960 într-o vastă lucrare de sinteză, realizată de un mare colectiv de specialişti, care e primul volum al *Istoriei României*.

În prezent, colectivele celor trei institute de arheologie din Bucureşti, Cluj şi Iaşi, în strînsă colaborare cu specialiştii de la muzeele locale, îşi desfăşoară activitatea pe tot întinsul ţării. Frontul cercetării arheologice, din ce în ce mai diversificat, contribuie la rezolvarea complicatelor probleme legate de evoluţia comunităţilor omeneşti de pe teritoriul ţării noastre de la apariţia primilor oameni pînă într-o vreme prezentă.

Păşim în 1971 într-un nou cincinal, de-a lungul căruia trebuie făcut efortul de a ne situa pe o nouă treaptă , superioară, a potenţialului economic şi ştiinţific. Considerăm realizările de pînă acum doar o etapă depăşită a activităţii noastre în drumul spre o treaptă superioară a ştiinţei româneşti. Permanenta preocupare a conducerii de partid pentru progresul ştiinţei şi culturii constituie o garanţie a viitoarelor succese şi în domeniul arheologiei.

Încrederea proclamată aici se sprijină pe cîteva realităţi concrete. Pe lîngă cercetători în vîrstă cu veche experienţă, în ultimele două decenii s-au format în centrele de la Bucureşti, Iaşi şi Cluj colective de cercetători pricepuţi şi entuziaşti, la care se adaugă cadre bine pregătite de la unele

muzee din provincie. Cîmpul cercetării este vast. Pe teritoriul ţării noastre au apărut şi au evoluat de-a lungul mileniilor culturi de o diversitate rar întîlnită, determinate de condiţii geografice specifice. Aceste împrejurări au dat trăsături originiale culturilor dezvoltate pe teritoriul României din cele mai vechi timpuri pînă astăzi, ceea ce face ca munca cercetătorilor, arheologi şi istorici, să fie pe cît de dificilă, pe atît de pasionantă.

Relaţiile arheologilor români cu cei din ţările vecine, care au existat şi în trecut, vor fi continuate şi dezvoltate pentru lămurirea multor probleme comune ale istoriei străvechi şi vechi ale zonei carpato-dunărene.

Înfiinţarea Academiei de Ştiinţe Sociale şi Politice în februarie 1970 oferă noi posibilităţi dezvoltării ştiinţelor umanistice din ţara noastră. Noua organizare permite unirea şi coordonarea forţelor în cadrul unor planuri unitare de perspectivă, precum şi organizarea unor ample acţiuni în vederea soluţionării multor probleme. În activitatea noastră avem permanent în minte recomandarea tovarăşului Nicolae Ceauşescu de la întîlnirea cu Prezidiul Academiei de Ştiinţe Sociale şi Politice din 20 februarie 1970 : „ În munca Academiei să se introducă un spirit nou, stilul muncii de partid, în sensul unei abordări curajoase a problemelor, al confruntării libere a părerilor de pe poziţiile noastre marxist-leniniste, de pe platforma concepţiei noastre materialist-dialectice despre natură şi societate" [1].

[1] Nicolae Ceauşescu, *România pe drumul construcţiei societăţii socialiste multilateral dezvoltate*, vol. 4, Bucureşti, Edit. politică, 1970, p. 615.

CONTRIBUŢII LA PROBLEMA CELŢILOR DIN TRANSILVANIA

DE

I. H. CRIŞAN

Una dintre problemele puţin lămurite din istoria noastră veche este cea a celţilor şi a rolului pe care aceştia l-au avut în dezvoltarea culturii materiale şi spirituale, în dezvoltarea social-economică a daco-geţilor. Datorită insuficienţei cercetărilor sîntem încă departe de a putea soluţiona, sub toate aspectele ei, problema celţilor. În cele ce urmează vom încerca să contribuim la soluţionarea ei, în măsura oferită de stadiul actual al cercetărilor.

Antichităţile celtice transilvănene au intrat în preocuparea oamenilor de ştiinţă încă de la sfîrşitul secolului trecut. P. Reinecke vorbeşte despre grupe de celţi în Transilvania, într-un articol publicat în anul 1898 [1]. Descoperiri transilvănene sînt pomenite şi în lucrarea lui, rămasă celebră, cu privire la cronologia epocii Latène publicată în anul 1902 [2]. Există chiar o lucrare mai veche decît cea a lui P. Reinecke aparţinînd lui Fr. Pulsky, care se ocupă de descoperirile celtice din Ungaria printre care menţionează şi pe cele din Transilvania [3]. La numai cîţiva ani după apariţia lucrării lui Reinecke, de antichităţile celtice din Transilvania se va ocupa L. Márton [4].

[1] P. Reinecke, *Magyarhoni emlékek a La Tène-Kor kezdetéröl*, în *AE*, XVIII, 1898' p. 306 şi urm.

[2] Idem, *Zur Kenntnis der La Tène-Denkmäler der Zone nordwärts der Alpen*, în *Festschrift des Römisch-germanischen Zentralmuseums zu Meinz*, 1902, p. 53—109, reeditare în vol. P. Reinecke, *Mainzer Aufsätze zur Chronologie der Bronze- und Eisenzeit*, Bonn, 1965, p. 88—144.

[3] Fr. Pulsky, *A keltak uralom emlékei Magyarországban*, în *Arch Közl*, XIII, Budapest, 1879, p. 1—22.

[4] L. Márton, *La répartition locale des monuments de l'âge de fer en Hongrie*, *Compte rendu du Congrès d'anthropologie et d'archéologie préhistorique*, Monaco, II, 1906, p. 64 şi urm. Aceasta este doar lucrarea lui de început. El va publica mai tîrziu două lucrări temeinice asupra celţilor din Ungaria: *A korai La Tène-kultura Magyarországon—Die Frühlatènezeit in Ungarn*, în *Arch Hung*, nr. XI, Budapest, 1933; *A korai La Tène sirok leletanyaga*, în *Dolg. Szeged*, IX—X, 1933—1934, p. 93—165. În ambele lucrări învăţatul maghiar discută şi antichităţile celtice din Transilvania, cunoscute la acea dată.

SCIV tomul 22, nr. 2, Bucureşti, 1971, p. 149—164

În anul 1911 cercetătorul clujean I. Kovács [5] îşi publică săpăturile întreprinse în cimitirul de la Apahida. Aceasta a fost prima săpătură sistematică într-o necropolă celtică din Transilvania şi, pentru multă vreme, ea a rămas unica. În afară de cimitirul de la Apahida celelalte materiale celtice proveneau din descoperiri întîmplătoare. Cele 21 de morminte ale necropolei de la Apahida dezvelite de I. Kovács au intrat în literatura de specialitate şi au fost citate de toţi cercetătorii care s-au preocupat, în general, de problemele celtice ori numai de anumite aspecte ale acestora [6].

Marele nostru învăţat Vasile Pârvan a acordat în repetate rînduri o mare importanţă problemei celţilor [7]. El a adunat şi comentat, cu competenţa-i bine cunoscută, toate izvoarele literare antice cu privire la celţii de pe teritoriul ţării noastre şi a celor învecinate. La acestea a adăugat toate descoperirile arheologice, foarte multe publicate chiar de el pentru prima oară. În monumentala sa operă, *Getica*, Vasile Pârvan a acordat un spaţiu destul de mare problemei celţilor [8], a cărei clarificare a căutat să o facă, conştient fiind de marele rol (puţin cam exagerat de el), pe care l-au jucat celţii în dezvoltarea civilizaţiei daco-geţilor.

Cel care s-a preocupat de problema celţilor din Transilvania după V. Pârvan a fost prof. I. Nestor. Acesta a publicat materialele găsite la Mediaş [9] luînd în discuţie toate descoperirile cunoscute în acea vreme. În sinteza sa asupra istoriei Transilvaniei în antichitate, acad. C. Daicoviciu [10] discută şi problema celţilor.

D. Popescu [11] face o prezentare a cercetărilor arheologice pînă în 1944 şi scrie capitolul despre celţi din *Istoria României* [12]. Tot în anul 1944 M. Roska [13] alcătuieşte un repertoriu al descoperirilor celtice din Transilvania. Din păcate, acest repertoriu, care se vrea a fi complet, cuprinde o mulţime de descoperiri ce nu au nimic comun cu celţii; unele aparţin epocii bronzului, altele sînt descoperiri izolate cu totul nespecifice şi cele mai multe dintre ele sînt dacice. Iată pentru ce repertoriul lui M. Roska poate fi utilizat doar cu foarte multă atenţie şi foarte critic pentru fiecare localitate în parte. Lui M. Roska îi revine meritul de a fi publicat multe

---

[5] I. Kovács, *Az apahidai öskori telep es La-Tène temető* (*La station préhistorique et le cimitière de l'époque La-Tène d'Apahida*), în *Dolg. Cluj*, II, 1911, p. 1—56.

[6] Vezi de ex. J. Dechelette, *Manuel d'archéologie préhistorique celtique et gallo-romaine*, II, 3, Paris, 1914, p. 1081, 1082, 1083, fig. 446 şi 518; V. Pârvan, *Getica*, p. 919 (indice); L. Márton, *A korai...*, p. 12; I. Nestor, *BerRGK*, 22, 1933, p. 154; I. Hunyady, *op. cit.*, p. 18 şi urm.; J. Filip, *Keltové ve střední Evropě*, Praga, 1956, p. 15, 76, 105, 137.

[7] V. Pârvan, *Getica* (indice); *La Dacie à l'époque celtique*, în *Comptes Rendus des Séances de l'Acad. des Inscr. et Belles-Lettres*, Paris, 1926, p. 86 şi urm. Vezi şi *Dacia. Civilizaţiile străvechi din regiunile carpato-dunărene*, ed. a II-a (traducere de R. Vulpe), Bucureşti, 1958, p. 91 şi urm.

[8] V. Pârvan, *Getica*, p. 65, 239, 249, 298—299, 460—466 etc.

[9] I. Nestor, *Keltische Gräber bei Mediaş*, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 159—182.

[10] C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'antiquité*, Bucarest, 1945, p. 41—44.

[11] D. Popescu, *Celţii în Transilvania. Starea cercetărilor arheologice*, în *Transilvania*, an. 75, Sibiu, 1944, p. 639—666.

[12] *Istoria României*, I, Bucureşti, 1960, p. 232—237.

[13] M. Roska, *A kelták Erdélyben* (*Les Gaulois en Transylvanie*), în *KözlCluj*, IV, 1—2, 1944, p. 53—80.

descoperiri întîmplătoare, cum sînt cele de la Aiud [14], Silivaş [15], Cristurul Secuiesc [16], Valea lui Mihai şi altele [17].

Descoperiri celtice au mai fost publicate apoi de către K. Horedt [18], Şt. Dănilă [19] şi de autorul acestei lucrări [20]. Relativ recent, Vlad Zirra a publicat săpăturile făcute în cea de-a doua necropolă celtică din Transilvania, cercetată sistematic, cea de la Ciumeşti [21]. Tot din aceeaşi necropolă a fost publicat de curînd mormîntul unei căpetenii celtice care a avut cel mai frumos inventar funerar, printre care figurează un coif ornamentat[22].

Cercetările întreprinse în ultima vreme au dovedit că în spaţiul intracarpatic al României a pătruns o masă considerabilă de celţi (fig. 1) [23]. Ei se grupează compact în nord-vestul ţării, pe o fîşie relativ îngustă, ce se înscrie între Someş şi Criş. Din acest prim grup fac parte necropolele de la Ciumeşti, Curtuiuşeni, Valea lui Mihai, Sanislău etc. Acest grup constituie limita estică de răspîndire a marelui grup stabilit în spaţiul de azi al Ungariei şi Slovaciei, pe Tisa superioară.

Cel de al doilea grup de descoperiri celtice se situează în regiunea Aradului, în sud-vestul României, la nord de Mureş. Acest grup este mai puţin numeros.

Cel mai numeros grup cuprinde platoul transilvănean, extinzîndu-se pînă la poalele munţilor, dar ocupînd, în principal, văile rîurilor mari şi cîmpia din centrul Transilvaniei. Dacă privim harta de răspîndire (fig. 1) constatăm că nu întreg teritoriul transilvănean a fost ocupat de celţi. Există zone întregi şi de mare întindere care n-au fost ocupate de celţi. Se pare că în aceste zone, dacii au fost bine organizaţi şi au reuşit să împiedice aşezarea celţilor.

Celţii şi-au exercitat, după cît se pare, dominaţia politică doar asupra acelor zone pe care le-au cucerit, fără să şi-o fi extins asupra întregii Tran-

---

[14] M. Roska, *Kelta sir Nagyenyeden*, în *Dolg. Szeged*, V, 1929, p. 82—86; idem, *Repertorium*, Cluj, 1942; *KözlCluj*, IV, 1—2, 1944, p. 65—66, nr. 88. Multe dintre materiale nu s-au găsit însă la punctele date de M. Roska şi nici în asocierile publicate de el. Pentru acestea vezi lucrarea noastră *Precizări în legătură cu descoperirile celtice de la Aiud*, în *Studii şi comunicări*, Sibiu, 16 (în curs de apariţie).

[15] M. Roska, *Keltisches Grab aus Siebenbürgen*, în *PZ*, XVI, Heft 3/4, 1925, p. 210—212 şi în *Arhivele Olteniei*, V, 1926, nr. 23, p. 50—51. Asocierea materialelor într-un mormînt ca şi locul lor de descoperire este cu totul nesigură. Vezi în acest sens articolul nostru *A existat oare un mormînt celtic la Silivaş?* în *Sargetia*, IX (în curs de publicare).

[16] M. Roska, *Tombeau celtique de Cristurul-Secuesc*, în *Dacia*, III—IV, 1927—1932, p. 359—361.

[17] Idem, în *KözlCluj*, IV, 1—2, 1944, p. 53 şi urm.

[18] K. Horedt, *Zwei keltische Grabfunde aus Siebenbürgen*, în *Dacia*, IX—X, 1941—1944, Bucureşti, 1945, p. 196—200.

[19] Şt. Dănilă, *Inventarul unor morminte de incineraţie din secolul al III—II-lea înaintea erei noastre*, în *Din activitatea muzeelor noastre*, Cluj, 1955, p. 89—99.

[20] I. H. Crişan, *Morminte inedite din sec. III î.e.n. în Transilvania*, în *AMN*, I, 1964, p. 87—111; idem, *Materiale dacice din necropola şi aşezarea de la Ciumeşti şi problema raporturilor dintre daci şi celţi în Transilvania*, Baia Mare, 1966; I. H. Crişan—Z. Milea, *Descoperirile celtice de la Papiu Ilarian*, în *AMN*, VII, 1970, p. 64 şi urm.

[21] V. Zirra, *Un cimitir celtic în nord-vestul României*, Baia Mare, 1967. În legătură cu această necropolă vezi şi lucrarea noastră din *Marmaţia*, II (în curs de publicare).

[22] M. Rusu—O. Bandula, *Mormîntul unei căpetenii celtice de la Ciumeşti*, Baia Mare, 1970.

[23] Harta este întocmită pe baza repertoriului pe care l-am alcătuit vezi I. H. Crişan—Şt. Dănilă, *Celţii pe teritoriul judeţului Bistriţa—Năsăud* (în curs de apariţie).

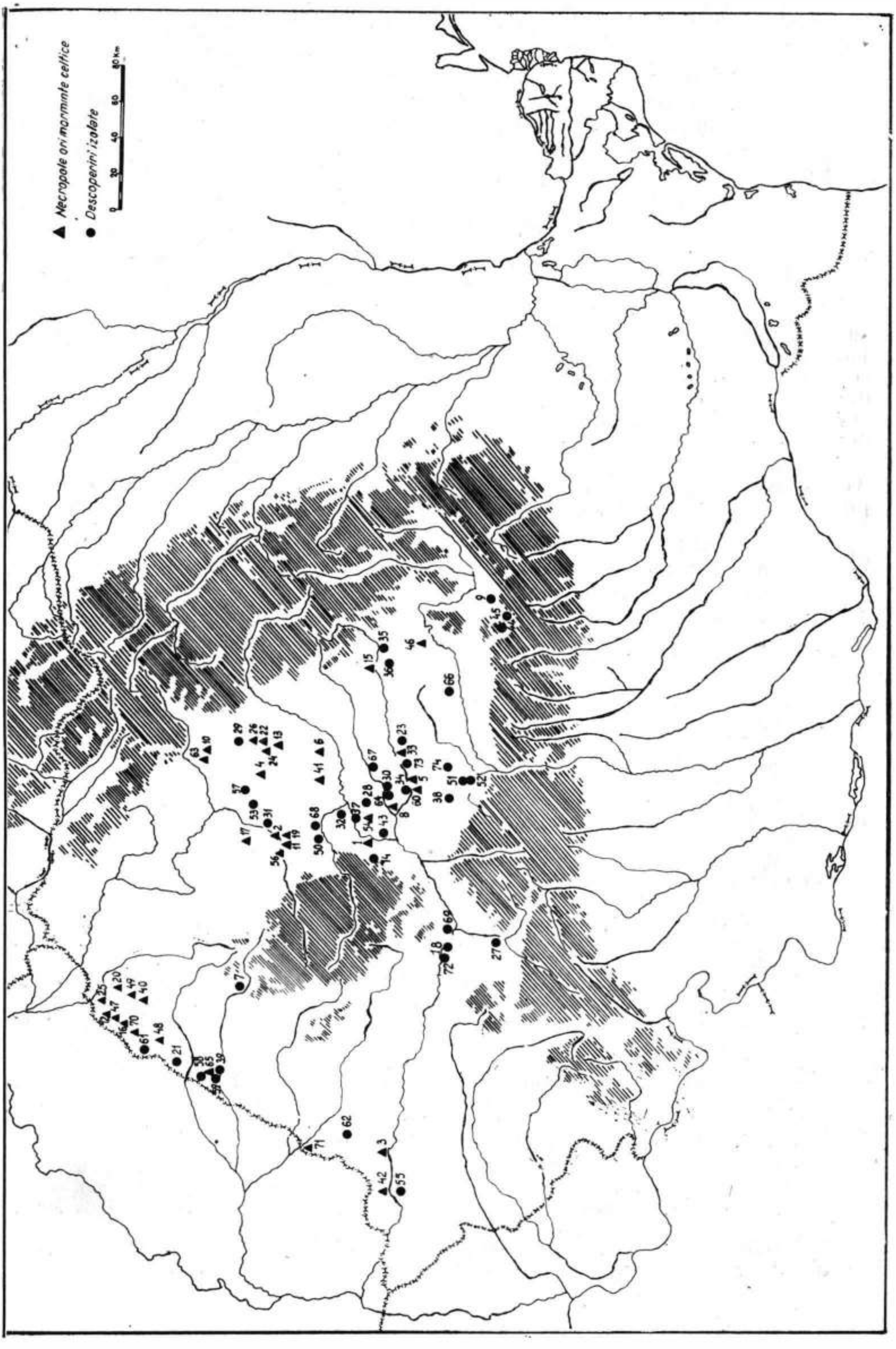
Necropole ori morminte celtice
Descoperiri izolate
0 20 40 60 80 Km

silvanii. La ei n-au existat tendinţe de unificare politică ori social-administrativă, ştiut fiind faptul că între diferite grupe de celţi conflictele armate erau continue [24].

Necropolele celtice de pe întreg spaţiul intracarpatic al României sînt plane, birituale, cu morminte de înhumaţie şi de incineraţie. Preponderente par să fie mormintele de incineraţie în gropi, la care resturile aduse de la rugul funerar precum şi ofrandele erau depuse direct pe sol, într-o groapă de diferite forme şi dimensiuni.

Teritoriile afectate de cele două grupe mari, cea de nord-vest şi cea din Transilvania centrală, se dovedesc a fi fost intens locuite de celţi. Pentru aceasta pledează numărul mare de localităţi identificate în ultima vreme în care s-au găsit necropole celtice sau piese izolate ce par să fi făcut şi ele parte din inventare funerare. Cifra de 74 localităţi din Transilvania cu descoperiri de necropole sau piese de caracter funerar, cîte se cunosc în prezent, este impresionantă, dacă ţinem cont de faptul că pînă nu de mult era cercetată o singură necropolă, cea de la Apahida, din care erau publicate doar 21 de morminte [25]. În afară de necropola de la Apahida mai erau cunoscute doar cîteva morminte şi piese izolate descoperite întîmplător [26].

Pentru numărul considerabil de populaţie celtică stabilită în Transilvania pledează şi numărul mare al mormintelor din cadrul unor necropole. Cimitirul de la Ciumeşti numără 36 de morminte cunoscute, la care se adaugă cel puţin încă pe atîtea distruse de lucrări edilitare efectuate în perimetrul necropolei. Mai trebuie spus apoi că n-a fost cercetată decît o parte a cimitirului. În primele două campanii de săpături efectuate în 1969 şi 1970 la Fîntînele, pe un spaţiu redus, au fost dezvelite 38 de morminte, la care trebuie adăugate altele numeroase distruse de lucrările agricole. Şi în acest caz s-a cercetat, pînă acum, doar o zonă restrînsă a cimitirului. Dacă mai adăugăm şi cele aproximativ 100 de morminte ale necropolei de la Apahida, socotim că am făcut dovada celor spuse mai înainte.

Fiind vorba de o masă importantă de celţi, nu mai poate fi susţinută părerea că aceştia ar reprezenta infiltrări dinspre vest, de proporţii reduse, pornite din grupul statornicit pe Tisa superioară, aşa cum credea V. Pârvan [27],

[24] Cf. de ex. H. Hubert, *Les Celtes et l'expansion celtique*, Paris, 1932.

[25] Vezi notele 5 şi 6.

[26] Pentru acestea vezi I. Nestor, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 159—182; D. Popescu, în *Transilvania*, an. 75, Sibiu, 1944, p. 639—666. Repertoriul lui M. Roska din *Közl Cluj*, IV, 1—2, 1944 poate fi utilizat numai cu foarte mult spirit critic.

[27] *Getica*, p. 466.

←

Fig. 1. — Răspîndirea descoperirilor celtice din Transilvania

1. Aiud. — 2. Apahida. — 3. Arad. — 4. Archiud. 5. Atel—Bratei. — 6. Band. — 7. Bănlaca. — 8. Blaj. — 9. Braşov-Schei. — 10. Cepari. — 11. Cluj. — 12. Ciumeşti. — 13. Comlod. — 14. Craiva. — 15. Cristurul Secuiesc. — 16. Curtuiuşeni. — 17. Dăbica. — 18. Deva. — 19. Dezmir. — 20. Dindeşti. — 21. Diosig. — 22. Dipşa. — 23 Dupuşul. — 24. Fîntînele. — 25. Foieni. — 26. Galaţii Bistriţei. — 27. Haţeg. — 28. Heria. — 29. Herina. — 30. Jidvei. — 31. Jucul de Sus. — 32. Lunceni. — 33. — Mediaş. 34. Micăsasa. — 35. Mujna. — 36. Mureni. — 37. Ocna Mureş. — 38. Ocna Sibiu. — 39. Oradea. — 40. Otomani. — 41. Papiu Ilarian. 42. — Pecica. — 43. Peţelca. — 44. Prejmer. — 45. Rupea. — 46. Sanislău. — 47. Săcuieni. — 48. Sălacea. — 49. Săndulești. — 50. Sebiş. — 51. Sibiu. — 52. Împrejurimi Sibiu. — 53. Sic. — 54. Silivaş?. — 55. Simpetrul German. — 56. Sinicoară. — 57. Sintioana. — 58. Sintion. — 59. Sintandrei. — 60. Şeica Mică. — 61. Şilindru. — 62. Şimand. — 63. Şintereag. — 64. Şona. — 65 Tărian. — 66. Toarcla. — 67. Tîrnăveni. — 68. Turda. — 69. Uroiu. — 70. Valea lui Mihai. — 71. Vărşand. — 72. Veţel. — 73. Valea Viilor (Vorumloc). — 74. Vurpăr.

sau rămăşiţe ale grupului mai mare pornit spre Peninsula Balcanică [28]. Astăzi ni se pare limpede că în marea expansiune celtică pornită spre Europa centrală şi de est, una sau, mai probabil, mai multe uniuni de triburi s-au statornicit în regiunea superioară a Tisei, ocupînd spaţii din Slovacia [29], Ungaria [30] şi România de azi. Aceştia par să fie anarţii pe care Ptolemeu [31] îi localizează în nord-vestul Daciei, în vecinătatea imediată a altor triburi celtice (cel al ossilor şi al teuriscilor) [32].

Un alt mare grup de celţi, alcătuit şi el din una ori, mai probabil, din mai multe uniuni de triburi ale căror nume nu ne sînt cunoscute, a ocupat centrul Transilvaniei. Cele două mari grupări de celţi, cea de pe Tisa superioară şi cea din Transilvania centrală, sînt contemporane. Aceasta înseamnă că ele au pornit din Europa apuseană, aproximativ în aceeaşi vreme, fără să fie vorba de o desprindere mai tîrzie a celor ajunşi în Transilvania centrală din grupul de pe Tisa, sau infiltrări spre est pornite din acelaşi grup. Care a fost itinerarul parcurs de grupul celtic statornicit în Transilvania centrală ni se pare greu, dacă nu chiar imposibil de stabilit.

Dacă drumul parcurs de celţii aşezaţi în Transilvania nu prezintă prea mare interes pentru problematica istorică a celţilor, nu acelaşi lucru se poate spune despre determinarea în timp a momentului respectiv.

Cei mai mulţi dintre cercetătorii problemei [33] fixează această dată în jurul anului 300 î.e.n. Unii însă, în frunte cu Paul Reinecke, consideră că acest eveniment s-a petrecut pe parcursul secolului V î.e.n. [34].

Cele mai vechi descoperiri celtice din Transilvania se dovedesc a aparţine, în cronologie relativă, încă Latène-ului B_1, poate sfîrşitului acestei subfaze din evoluţia culturii Latène. În cronologie absolută aceasta înseamnă, aproximativ mijlocul secolului IV î.e.n., în jurul anului 350. Din acest răstimp datează cele două morminte de la Archiud, descoperirile de la Pecica, Arad-Ceala şi o parte a materialelor găsite întîmplător în perimetrul necropolei celtice de la Fîntînele. Cele mai multe dintre necropolele celtice descoperite pînă acum în Transilvania îşi încep existenţa pe parcursul Latène-ului B, în ultima perioadă din evoluţia acestei faze, în Latène B_2. Aşa este cazul necropolei de la Ciumeşti, Sanislău, Curtuiuşeni, Cepari, Aiud, Arad etc. Concluzia de mai sus am formulat-o cu rezerva cuvenită, pentru că în momentul de faţă, doar un număr mic de necropole celtice au fost cercetate prin săpături mai extinse şi, din păcate, nici una n-a fost dezvelită în întregime.

Excepţie de la această, să-i zicem regulă, face doar necropola de la Apahida ce se deosebeşte de toate celelalte, atît prin folosirea doar a

[28] I. Nestor, *op. cit.*, p. 182 şi urm.

[29] Pentru Slovacia vezi de ex. B. Benadik, *Latènska kultura na Slovensku* (*Die Latènekultur in der Slowakei*), în *Zprávy Čs spolecnosti archeologické pri Čs. akademii ved*, X, 1968, 4—5, p. 31—46.

[30] Pentru teritoriul Ungariei vezi L. Márton, *op. cit.*, şi I. Hunyady, *op. cit.*

[31] *Geographia*, III, 8, 3.

[32] Cf. V. Pârvan, *Getica*, p. 298, 239, 249, 564, 565 ; J. Filip, *Die keltische Zivilisation und ihr Erbe*, Praga, 1961 ; Tomaschek, în *RE*, I, 2, 1894, 2063.

[33] V. Pârvan, *Getica*, p. 292, 464 ; I. Nestor, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 159—182 ; C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 41—44 ; D. Popescu, *op. cit.*, 639—666 ; idem, în *Istoria României*, I, Bucureşti, 1960, p. 232—237.

[34] P. Reinecke, în *AÉ*, XVIII, 1898, p. 306 şi urm ; J. Moreau, *Die Welt der Kelten*, Stuttgart, 1961, p. 36.

ritului incineraţiei (pe cîtă vreme toate celelalte sînt birituale) cît şi prin datarea ei ceva mai tîrzie, cu exclusivitate în Latène C. În cazul că marea majoritate a necropolelor celtice transilvănene din cadrul celor trei grupe se vor dovedi a fi început mai de timpuriu, ne putem imagina o deplasare a unui grup mai restrîns în cadrul aceleiaşi zone, fără să fie neapărat nevoie de un nou raid, de o nouă expansiune celtică. Un argument favorabil acestei ipoteze îl constituie şi caracterul mai puţin războinic al mormintelor celtice de la Apahida. Dovada singură a acestui fapt o constituie numărul mic de arme găsite în morminte. La cele aproape 100 de morminte revin doar trei săbii, cîteva vîrfuri de lance şi tot pe atîtea cuţite de luptă.

În cazul mormintelor descoperite întîmplător şi în număr mic nu pot fi trase concluzii de ordin cronologic valabile, în sensul că ele pot să provină dintr-o zonă mai veche sau mai nouă a unei necropole celtice. La fel este cazul şi cu descoperirile de piese singuratice ce provin şi ele, foarte probabil, din inventare funerare. Concluzii ferme de ordin cronologic pot fi formulate numai în urma cercetării cel puţin a unei zone extinse dintr-o necropolă, dacă nu, numai în urma dezvelirii ei exhaustive. La aceasta mai este necesar să adăugăm că trebuiesc cercetate un număr cît mai mare de necropole.

Părerea noastră este că venirea celţilor în Transilvania s-a petrecut în cadrul marii expansiuni celtice, efectuată în două direcţii principale, spre est şi spre vest, în secolul al IV-lea î.e.n. [35]. Cînd anume pe parcursul secolului al IV-lea î.e.n. au ajuns celţii în Transilvania este o întrebare la care cu greu s-ar putea da, în momentul de faţă, mai precis spus, în stadiul actual al cercetărilor, un răspuns categoric şi definitiv.

Cele două morminte descoperite la Archiud se datează aproximativ la mijlocul secolului al IV-lea, sigur în Latène B plin şi nu de sfîrşit. Aceeaşi datare se impune şi pentru mormîntul de la Arad-Ceala [36]. În ambele cazuri este vorba de morminte izolate, fără să ştim dacă ele făceau sau nu parte dintr-o necropolă şi în caz afirmativ, cum se datează celelalte morminte ale acesteia. Dacă este vorba de morminte izolate, ori de grupuri mici de morminte s-ar putea trage concluzia că ele aparţin unui prim raid celtic, poate de jaf, pătruns în spaţiul nostru aproximativ pe la 350 î.e.n. Pe de altă parte, aşa cum am mai spus, descoperirile provenind din mormintele distruse ale necropolei de la Fîntînele se datează în aceeaşi vreme. Dacă se va adeveri, pe bază de săpături sistematice, că începutul cimitirului celtic de la Fîntînele datează din aceeaşi vreme cu cele două morminte de la Archiud sau cu cel de la Arad-Ceala şi că acest cimitir continuă doar pe parcursul subfazei următoare, Latène B_2, ce o avem documentată prin morminte dezvelite sistematic, atunci va trebui să admitem că nu este vor-

---

[35] Din vasta literatură cu privire la acest subiect vezi: H. Hubert, *Les Celtes et l'expansion celtique jusqu'à l'époque de La Tène*, Paris, 1932, P. Bosch-Gimpera, *Les mouvements celtiques. Essai de reconstitution*, în *Etudes celtiques*, VI, 1, 1952, p. 71—126; VI, 2, 1953—1954, p. 328—353; VII, 1955—1956, p. 147—185; J. M. de Navarro, în *CAH*, vol. VII, cap. II, Cambridge, 1964.

[36] Pentru Archiud vezi I. H. Crişan—Şt. Dănilă, *op. cit.*, iar pentru Arad—Ceala, I. H. Crişan, *Descoperiri celtice păstrate în Muzeul judeţean Arad*, în *Ziridava*, III (în curs de publicare).

ba doar de raiduri izolate, după care celţii s-au retras, ci de începutul expansiunii celtice în Transilvania pe la anul 350 î.e.n.

Dacă pe la anul 350 î.e.n. au avut loc doar raiduri de jaf celtice sau dacă expansiunea lor începe la acea dată, rămîne încă sub semnul întrebării şi de clarificat pe seama cercetărilor viitoare, sigur este însă că în a doua jumătate a secolului al IV-lea î.e.n., pe parcursul subfazei a doua a Latène-ului B, în aşa-numitul Latène B_2 celţii erau prezenţi în masă pe teritoriul Transilvaniei. Că este vorba de o dată apropiată de sfîrşitul secolului al IV-lea î.e.n. ne-o dovedesc, printre altele descoperirile de la Pecica şi aşa-numitul mormînt de la Silivaş [37]. În ambele cazuri s-au descoperit piese ormamentate în stil celtic clasic (Waldalgesheim) ce se datează în a doua jumătate a secolului al IV-lea î.e.n. [38].

Celţii au întîmpinat în acţiunea lor de cucerire opoziţia dîrză a autohtonilor daci, dovadă fiind faptul că au rămas destule regiuni în care celţii n-au putut pătrunde. Descoperirile de morminte autohtone în cadrul necropolelor celtice şi a ceramicii dacice specifice în compunerea inventarelor funerare celtice, prezentă aproape în fiecare necropolă celtică, ne dovedesc că după ce animozităţile inerente instalării cu forţa armelor s-au liniştit, între cuceritori şi cuceriţi s-au instaurat relaţii de bună convieţuire, au avut loc împrumuturi şi influenţări reciproce. Celţii s-au amestecat cu autohtonii daci încă de la venirea lor.

Influenţele multilaterale şi fecunde exercitate de celţi asupra autohtonilor daci, cu care au convieţuit în spaţiul intracarpatic, în zonele pe care le-au cucerit, au fost numeroase şi s-au manifestat pe toate coordonatele culturii materiale şi spirituale. Cu toate acestea dacii n-au fost celtizaţi, adică nu şi-au însuşit mecanic cultura materială a noilor veniţi. Ei au continuat să-şi folosească o vreme şi după contactele directe cu celţii produsele proprii de factură hallstattiană.

Influenţele exercitate de celţi în condiţiile unei simbioze cu populaţia autohtonă dacică, spre deosebire de izolarea relativă a grecilor, purtători ai unei culturi şi civilizaţii evident superioare, au grăbit, au avut darul să accelereze ritmul de dezvoltare a forţelor de producţie interne, în mersul lor ascendent spre o cultură superioară, de tip Latène, a societăţii daco-getice. Influenţele multiple de care vorbeam nu şi-au restrîns sfera de acţiune numai asupra acelor zone ce au intrat în stăpînirea celtică sau numai asupra spaţiului intracarpatic. Ele s-au răsfrînt asupra întregii lumi daco-getice, conjugîndu-se cu celelalte influenţe creatoare exercitate de greci şi de traci.

Abia după o convieţuire de aproape o jumătate de secol cu celţii în spaţiul transilvănean, pe la anul 300 î.e.n. se poate vorbi de un Latène daco-getic [39]. Începutul trecerii la epoca Latène se întîmplă aproximativ

---

[37] Vezi mai sus nota 15.

[38] P. Jakobsthal, *Early Celtic Art*, Oxford, 1944, în special p. 206—208. Pentru stilul celtic vezi şi K. Schefold, *Die Stilgeschichte der frühen keltischen Kunst*, în *PZ*, 34—35, 1949—1950, p. 11—17; H. Kenner, *Zur Kultur und Kunst der Kelten*, în *Carinthia*, I, 141, 1951, p. 566—593; P. M. Duval, *Celtica arte*, în *EA*, II, Roma, 1959, p. 457—466.

[39] V. Pârvan, *Getica*, p. 292, 464. Pentru începutul epocii Latène pe la 300 î.e.n. se pronunţă şi acad. Em. Condurachi, *Influences grecques et romaines dans les Balkans, en Hongrie et en Pologne*, în *VIII^e Congrès international d'Archéologie classique. Rapports et Communi-*

în acelaşi timp în întreaga lume daco-getică care a fost întotdeauna unitară în liniile sale fundamentale, în nivelul general de dezvoltare social-economică, în pofida unor diferenţieri regionale zonale de mică întindere şi de redusă importanţă [40].

Procesul de constituire, de formare al culturii Latène daco-getice început pe la anul 300 î.e.n., va continua pe parcursul celor două secole următoare, fără să putem preciza cînd anume s-a încheiat. Sigur ni se pare doar faptul că pe la anul 100 î.e.n., cînd începe faza clasică a civilizaţiei daco-getice, procesul de latenizare, cu toate caracteristicile sale, era de mult încheiat. Aceasta ne face să credem că încheierea procesului de formare a culturii Latène daco-getice s-a terminat cîndva, pe parcursul secolului al II-lea î.e.n.

Ni se pare limpede că în urma unei convieţuiri cu influenţări reciproce, multiple, celţii din Transilvania au fost integraţi, asimilaţi, au dispărut ca etnic în masa autohtonilor daci. Cînd anume s-a petrecut însă această asimilare rămîne un semn de întrebare. Un indiciu în acest sens îl poate constitui pasajul extrem de succint din Pompeius Trogus, păstrat la Iustinus [41], relevat de acad. C. Daicoviciu [42], care vorbeşte de creşterea puterii dacilor sub regele Rubobostes (incrementa dacorum per Rubobostem regem). Ni se pare verosimil ca istoricul roman să se refere, pentru începutul secolului al II-lea î.e.n., la o creştere a puterii dacilor asupra celţilor, mai cu seamă că în acelaşi pasaj este vorba de celţi. Această interpretare vine în sprijinul aserţiunii prof. C. Daicoviciu, dovedind că există şi un alt moment de ridicare a dacilor, altul decît cel de pe vremea ,,celui dintîi şi celui mai mare rege din Tracia'', cum este numit într-o inscripţie Burebista. Pe la anul 200 î.e.n. este foarte probabil că dominaţia politică a celţilor din Transilvania a slăbit şi a crescut cea a autohtonilor sub conducerea ,,regelui'' Rubobostes. Acesta s-a putut ridica într-una dintre acele zone ale Transilvaniei ce n-a fost ocupată de celţi. Deosebit de semnificativă şi plină de înţeles, ni se pare compararea unei hărţi a descoperirilor de monede dacice cu cea a descoperirilor celtice din Transilvania [43]. Zonele în care lipsesc descoperirile celtice şi deci rămase în afara ocupaţiei celtice sînt tocmai acelea în care s-au descoperit cele mai numeroase monede dacice, cele mai multe tezaure. De aici se poate trage concluzia că în aceste zone dacii au fost bine organizaţi şi au reuşit să respingă atacurile cetelor de războinici celţi. Tot aici, în aceste zone, dacii şi după venirea şi instalarea celţilor în spaţiul transilvănean au continuat să se dezvolte independent, au atins un nivel superior, concretizat în numeroasele emisiuni monetare.

---

cations, Paris, 1963, p. 11—126; idem, în *SCIV*, 16, 1965, p. 48—49 şi H. Daicoviciu, *Dacii*, Bucureşti, 1965, p. 50 şi urm. şi p. 257.

[40] Asupra acestui subiect vom reveni în continuare.

[41] Proleg. 32.

[42] C. Daicoviciu, în *SCIV*, VI, 1—2, 1955, p. 47—60 şi *Dacica*, Cluj, 1970, p. 50 şi urm. În legătură cu acest subiect vezi şi Vladimir Iliescu, *Rubobostes oder Burobostes? Zu Trog. Pomp. Prol. XXXII*, în *StCl*, X, 1968, p. 115—123 şi C. Daicoviciu, *Rubobostes-Burebistas?* în *AMN*, VI, 1969, p. 459—463.

[43] Pentru monedele dacice şi aria lor de răspîndire vezi de ex. I. Winkler, în *Numismaticky Sbornik*, V, Praga, 1958, p. 43—54, în special fig. 1—2; idem, în *AMN*, V, 1968, p. 33—48 cu harta de la fig. 1; VI, 1969, p. 67—88 cu harta fig. 2; idem, în vol. Robert Forrer, *Keltische Numismatik der Rhein- und Donaulande*, vol. 2, Graz, 1969, cu harta nr. 10, p. 52.

Slăbirea puterii politice a celţilor a adus după sine, foarte probabil, o grăbire a procesului de asimilare a elementului etnic celtic în masa autohtonilor daci. Acest proces pare să se fi perfectat pe parcursul secolului al II-lea î.e.n. cînd îşi încheie existenţa toate necropolele celtice cunoscute pînă acum din Transilvania.

Cimitirele celtice transilvănene se încheie pe parcursul fazei mijlocii a Latène-ului, în Latène C, fără să putem preciza , din punct de vedere cronologic, cînd anume. Putem doar spune că în ultima fază din dezvoltarea culturii Latène, în Latène D, nu mai există în Transilvania nici cimitire şi nici aşezări celtice. Fazei de oppida celtică îi corespunde o fază oppida dacică. În acest răstimp, cultura materială dacică este pe deplin constituită prin toate elementele ei definitorii, intrînd în faza sa clasică de dezvoltare. Cetăţile dacice cu ziduri masive din blocuri de piatră cioplită sînt de inspiraţie elenistică şi nu celtică. Ele se deosebesc substanţial de zidurile celtice din bine cunoscutele oppida. La construirea cetăţilor dacice au luat parte efectiv meşteri greci recrutaţi, foarte probabil, din cetăţile pontice [44].

Cu siguranţă că procesul de asimilare a celţilor a fost un proces de durată, a cărui dată de început sau de sfîrşit nu poate fi precizată cu exactitate. El trebuie să fi început la scurtă vreme după venirea celţilor în Transilvania şi să se fi terminat pe la mijlocul secolului al II-lea î.e.n., dată pînă la care pare să dureze cea mai recentă necropolă celtică transilvăneană, cunoscută pînă acum, cea de la Apahida [45].

Celţii pătrunşi în spaţiile dacice de vest, pe teritoriul de azi al Slovaciei, făcînd parte din acea grupă ce se extindea pînă în Transilvania, au fost cu mult mai viguroşi. Explicaţia poate fi găsită în situaţia lor geografică, la periferia lumii daco-getice. Împotriva acestora porneşte Burebista în primii săi ani de domnie [46] şi-i învinge, eliberînd astfel teritoriile dacice de sub dominaţia politică celtică. Celţii, deşi învinşi de marele rege dac şi în bună parte alungaţi, vor continua să vieţuiască alături de daci şi o vreme, cel puţin în timpul lui Burebista, sub dominaţia politică a acestora. Pentru o continuitate de vieţuire celto-dacică pînă prin secolul al II-lea e.n. ne stau mărturie textele scrise şi numeroasele descoperiri ale arheologilor slovaci [47].

S-a mai spus în literatura de specialitate românească sau străină că celţii la venirea lor au dislocat triburile scitice ce locuiau pe valea Mureşului împingîndu-le spre nord [48]. I. Hunyady vorbeşte de o întîlnire şi o convieţuire celto-scitică în regiunea superioară a Tisei [49]. Am arătat însă că materialele, în special ceramica, pe care se întemeiază cercetătoarea

[44] Cu privire la faza de oppida a culturii dacice vezi sinteza acad. C. Daicoviciu, în *Istoria României*, vol. I, Bucureşti, 1960.

[45] Cf. articolul nostru din *AMN*, VIII (în curs de pregătire).

[46] Pentru campania lui Burebista împotriva celţilor vezi M. Macrea în *SCIV*, VII, 1—2, 1956, p. 119—136 ; C. Daicoviciu, în *Revue Roumaine d'Etudes Internationales*, Bucarest, 1—2, 1967, p. 145—161 şi lucrarea noastră din *ArhMold*, 1969, p. 91—111.

[47] Cf. I. H. Crişan, *Zur Frage der dako-getischen Besiedlung auf dem Gebiet der Slowakei*, în *Studijné zvesti AUSAV*, 18, 1970, p. 83—107

[48] Vezi de ex. I. Nestor, în *Dacia*, VII—VIII, p. 171—172.

[49] I. Hunyady, *op. cit.*, p. 49—56 şi harta II.

maghiară aparţin neîndoielnic dacilor şi că acest teritoriu slovaco-ungar cunoaşte o convieţuire daco-celtică, ca şi Transilvania [50].

M. Roska [51] vorbeşte de contactele celto-scitice din Transilvania, pe care o populează numai cu sciţi, excluzînd cu totul pe autohtonii traci. El se bazează pe descoperirea unor *akinakes*-uri scitice care s-ar fi găsit la Aiud în morminte celtice. Am arătat însă [52] că este vorba doar de confuzii şi că nu există, la Aiud ori în altă parte, o piesă scitică care să fi fost găsită neîndoielnic într-un complex celtic.

Părerea conform căreia ar fi existat o interferenţă scito-celtică pe teritoriul Transilvaniei nu are nici o bază documentară. Ea nu se întemeiază pe nici un fel de menţiune literară şi nu este sprijinită de nici un fel de material arheologic.

Sciţii au ajuns în Transilvania încă la începutul secolului al VI-lea î.e.n. şi au convieţuit cu autohtonii daci aproximativ două secole, după care au fost asimilaţi în masa acestora, aşa cum s-a întîmplat mai tîrziu şi cu celţii [53]. S-a formulat şi părerea că sciţii s-ar fi retras în regiunile lor de origine [54]. Într-un fel sau altul, ni se pare clar că la venirea celţilor, sciţii nu mai erau prezenţi, ca etnic, în Transilvania.

Înainte de a încheia am dori să discutăm una dintre cele mai controversate probleme în momentul de faţă, şi anume definirea noţiunii de cultură Latène daco-getică şi începutul acesteia [55].

Să vedem mai întîi ce se înţelege prin cultură Latène şi dacă între aceasta şi celţi se poate pune semnul egalităţii, aşa cum s-a făcut şi se mai face încă. Termenul ca atare a fost formulat şi introdus în literatura de specialitate cu ocazia Congresului de la Stockholm din anul 1874 de către H. Hildebrand [56]. Noţiunea, la început destul de imprecisă s-a conturat mai tîrziu, datorită unor numeroase studii şi descoperiri. Cultura Latène urmează în timp celei hallstattiene, de unde şi conceptul de prima şi a doua vîrstă a fierului. Latène-ul înseamnă importante progrese, manifestate pe toate coordonatele, faţă de cultura anterioară, ce se concretizează în: generalizarea metalurgiei fierului, a armelor şi a uneltelor de fier, generalizarea roţii olarului, dezvoltarea meşteşugurilor şi intensificarea schimburilor comerciale. Toate aceste progrese vor aduce cu sine o accentuare a diferenţierilor sociale, o dezvoltare şi întărire a aristocraţiei tribale [57].

De la bun început s-a observat că aria de răspîndire a culturii Latène este foarte mare şi că ea corespunde, în linii mari, cu teritoriile

[50] În *AMN*, I, 1964, p. 106, şi *Materiale dacice...*, p. 79–80.

[51] *KözlCluj*, IV, 1–2, 1944, p. 73 şi urm.

[52] *Precizări în legătură cu descoperirile celtice de la Aiud*, în *Studii şi comunicări*, Sibiu, 16 (în curs de apariţie).

[53] Pentru aceasta vezi I. H. Crişan, *Once more, about the Scythian Problem in Transylvania*, în *Dacia*, N.S., IX, 1965, p. 133–145.

[54] Şt. Ferenczi, *Cimitirul scitic de la Cimbrud*, partea a IV-a, în *AMN*, VI, 1969, p. 47–63.

[55] Asemenea discuţii s-au purtat şi în cadrul Conferinţei naţionale de arheologie din decembrie 1969 de la Craiova care a avut ca temă cultura şi civilizaţia dacică.

[56] H. Hildebrand, *Congrès intern. d'Antropologie et Archéologie préhist.*, Stockholm, 1874, vol. 2, p. 592.

[57] Vezi în acest sens de ex. H. Müller–Karpe, *Civilità di La Tène*, în *Enciclopedia dell'Arte Antica, Classica e Orientale*, IV, Roma, 1962, p. 491–498; R. Vulpe, în *Istoria României*, vol. I, 1960, p. 216 şi urm.

de expansiune ale celţilor. De aici nu se putea trage decît o singură concluzie şi anume că celţii sînt făuritorii culturii Latène şi că tot ei sînt cei care au difuzat-o, au dus-o cu ei în aproape întreaga Europă. Numai aşa se poate explica existenţa unei culturi unitare pe spaţii atît de largi.

Deci, între cultura Latène şi celţi s-a pus semnul egalităţii; cultură Latène însemna cultură celtică. Ea îşi are originile în culturile hallstattiene din teritoriile de baştină ale celţilor, la care s-au adăugat influenţe mediteraneene, greco-etrusce. Elementele preluate de celţi din culturile superioare au fost asimilate şi prelucrate în manieră proprie [58].

Cu timpul s-a putut stabili că celţii nu sînt unicul neam care a dezvoltat o cultură proprie, pe baze local hallstattiene şi cu influenţe creatoare de tip superior, primite din lumea mediteraneană. Asemenea culturi, deşi nu aparţin celţilor, se integrează perfect în noţiunea de cultură Latène. Printre cei care au dezvoltat o asemenea cultură proprie, de tip Latène, se numără şi daco-geţii, alături de iberi, germani şi alte popoare [59].

Aşadar, noţiunea de cultură Latène, pe lîngă sensul mai restrîns de cultură celtică, a căpătat azi şi un sens mai larg, cuprinzînd în sfera ei şi culturile cu acelaşi conţinut ce sînt contemporane, dar care au fost create de alte neamuri.

În literatura noastră de specialitate s-a formulat părerea că daco-geţii dintr-o aşa-numită zonă istro-pontică, sub impulsul puternic al influenţelor primite din lumea grecească ar fi dezvoltat o cultură Latène încă din secolul al V-lea î.e.n., în contrast cu alte zone care au rămas în continuare să-şi dezvolte firesc cultura lor tradiţională de tip hallstattian [60]. Am arătat însă că o asemenea părere este greşită, că se acordă un rol exagerat influenţelor străine care, oricît de puternice ar fi fost ele, n-au putut determina scindarea societăţii daco-getice, care rămîne unitară în trăsăturile sale fundamentale, chiar dacă există anumite zone restrînse unde progresele sînt mai rapide datorită unor condiţii speciale. Determinantă rămîne în ultimă instanţă doar dezvoltarea forţelor de producţie interne. Nu este locul şi cazul aici să intrăm în amănunte cu privire la acest subiect repetîndu-ne argumentarea [61]. Vom reţine doar faptul că nici în secolul al V-lea î.e.n. şi nici în prima jumătate a secolului următor nu se poate vorbi de o cultură Latène pe teritoriul ţării noastre. Cetăţile greceşti de pe litoralul românesc al Mării Negre posedau o civilizaţie de alt tip, cu mult superior. Nicăieri în întreaga lume daco-getică nu întîlnim atît de timpuriu trăsăturile caracteristice ale culturii Latène. Uneltele de fier sînt încă departe de a fi aşa de numeroase încît să ne îndreptăţească presupunerea generalizării lor; ceramica se lucra în continuare cu mîna, fără să fi fost transpusă la roată; nu se înregistrează un progres deosebit al meşteşugurilor, iar pe plan social nu ne sînt atestate schimbări esenţiale.

---

[58] Despre celţi şi cultura lor materială există o vastă literatură, din aceasta vezi ultimele monografii a lui J. Moreau, *op. cit.*, şi T.G.E. Powell, *The Celts*, Londra, 1958.

[59] Vezi de ex. H. Müller-Karpe, *op. cit.*, p. 491 şi urm.

[60] D. Berciu, *A propos de la genèse de la civilisation Latène chez les Géto-Daces*, în *Dacia*, N.S., I, 1957, p. 133—142; idem, *Sînt geţii traci nord-dunăreni?* în *SCIV*, XI, 1960, p. 261—283, acelaşi studiu în l. germană în *Dacia*, N. S., V, 1961, p. 163—184.

[61] *Contribuţii la unitatea culturii materiale daco-getice*, în *AMN*, V, 1968, p. 21 şi urm.

Despre o cultură Latène pe teritoriul ţării noastre se poate vorbi de pe la mijlocul secolului al IV-lea î.e.n., cînd îşi fac apariţia, probabil, primele cete de celţi. În a doua jumătate a secolului al IV-lea î.e.n., pe parcursul celei de-a doua părţi a Latène-ului B, în acea subfază Latène B_2, avem deplina certitudine că grupe destul de numeroase de celţi erau deja stabilite în anumite zone ale spaţiului intracarpatic. Aceştia au adus cu ei cultura Latène, cu toate elementele ei caracteristice.

Celţii aşezaţi pe pămîntul Daciei s-au amestecat, aşa cum am arătat, încă de la venirea lor, cu autohtonii. A însemnat oare aceasta, implicit, şi trecerea imediată a daco-geţilor la o cultură superioară de tip Latène? (cum presupunea Vasile Pârvan) [62]. Părerea noastră este că nu. Încă o bună bucată de vreme, dacii din Transilvania îşi vor lucra în continuare ceramica cu mîna, în manieră tradiţională, hallstattiană. Vase de acest fel, după cum am mai spus în paginile anterioare, s-au găsit aproape în fiecare necropolă. Ele dovedesc, pe de o parte relaţiile de convieţuire paşnică dintre daci şi celţi, iar pe de altă parte că autohtonii daci nu şi-au însuşit încă cultura superioară de tip Latène. Uneltele şi podoabele de fier sînt destul de rare în aşezările dacice, la fel şi în morminte. Va trebui să treacă încă cel puţin o jumătate de secol pentru ca influenţele atît de numeroase şi de fecunde, exercitate de către celţi, să-şi dea roadele. Ni se pare în afară de orice îndoială şi de netăgăduit existenţa influenţelor celtice active, manifestate pe toate planurile, influenţe cu rol deosebit de important în accelerarea ritmului de dezvoltare a societăţii daco-getice spre o cultură superioară de tip Latène.

Procesul de latenizare a culturii daco-getice n-a fost un proces mecanic care să fi început la o anumită dată şi să se fi încheiat la alta. El este dinamic şi continuu, receptiv la multiplele influenţe exercitate asupra sa din exterior.

Influenţele culturii Latène celtice nu s-au limitat la zonele ocupate vremelnic de celţi, din spaţiul intracarpatic, ci s-au extins în toată lumea daco-getică, conjugîndu-se cu celelalte influenţe venite direct din lumea grecească, ori prin intermediul tracilor de sud. Dacă pînă la venirea celţilor mai putea fi vorba de anumite zone restrînse din sudul lumii daco-getice în care procesul de dezvoltare să fi fost mai accelerat printr-un contact direct şi continuu cu lumea mediteraneană, după această dată s-a produs acea uniformizare a culturii materiale, fenomen atît de caracteristic pentru toate spaţiile europene unde s-au aşezat celţii.

Procesul de latenizare a culturii daco-getice început cîndva în a doua jumătate a secolului al IV-lea î.e.n. nu se va încheia definitiv decît tîrziu, în faza clasică a culturii materiale şi spirituale a civilizaţiei daco-getice, cînd se poate vorbi cu adevărat de o generalizare a uneltelor de fier. Secolul al III-lea î.e.n. poate fi considerat ca perioada propriu-zisă de formare a culturii Latène daco-getice.

Considerăm că despre începutul unei culturi daco-getice de tip Latène nu poate fi vorba înainte de anul 300 î.e.n., deşi înainte de această dată, evident convenţională, au existat numeroase influenţe venite din medii mai avansate şi exercitate direct şi presant de către greci, traci sudici şi celţi. Produsele de tip superior, şi ne gîndim aici în primul rînd la ceramica lucrată cu roata, au circulat în lumea daco-getică, au fost

[62] *Getica*, p. 464 şi altele.

folosite de aceştia cu mult înainte, dar n-au fost însuşite, n-au fost produse de ei [63].

Aşadar, nici celţii n-au putut să determine transformarea culturii daco-getice într-una superioară de tip Latène, cum n-au putut-o face nici grecii şi nici tracii sudici mai înainte. Numeroasele influenţe celtice manifestate pe toate coordonatele au fost rodnice, au avut darul de a impulsiona, de a imprima un ritm accelerat de dezvoltare culturii daco-getice, spre una superioară de tip Latène. Eficacitatea deosebită a influenţelor celtice îşi găseşte raţiunea în contactul direct cu daco-geţii, în convieţuirea lor cu influenţări reciproce, efectuată în spaţiul transilvănean.

CONTRIBUTIONS AU PROBLÈME DES CELTES EN TRANSYLVANIE

RÉSUMÉ

Dans l'introduction on fait un bref aperçu historique des recherches sur les antiquités celtiques en Transylvanie, en précisant qu'elles ont débuté dès la fin du siècle dernier [1-4]. La première, et pour longtemps la seule nécropole fouillée systématiquement a été celle d'Apahida [5], attestée dans la littérature de spécialité [6]; la deuxième nécropole est celle de Ciumeşti [21]. Sont exposées ensuite les contributions de V. Pârvan [7], I. Nestor [9], D. Popescu [11-12] et M. Roska [13-17] à l'éclaircissement du problème des Celtes de Transylvanie.

Les fouilles entreprises ces derniers temps ont démontré qu'une masse considérable de Celtes a pénétré dans l'espace intracarpatique de la Roumanie. Aujourd'hui nous connaissons 74 localités de Transylvanie où l'on a découvert des nécropoles, des tombes ou des objets isolés, ayant un caractère funéraire celtique. Elles sont groupées comme suit (voir fig. 1) :

Un premier groupe, au nord-ouest de la Romanie, se rattache au grand groupe de la Tisa supérieure qui s'étendait sur des territoires appartenant à la Slovaquie, à la Hongrie et une partie à la Roumanie d'aujourd'hui. Le second groupe, de proportions plus réduites, se situe au sud-ouest du pays, dans la région d'Arad et appartient au groupe des Celtes établis dans le sud de la Hongrie d'aujourd'hui.

Le groupe le plus nombreux occupait tout le plateau transylvain jusqu'aux pieds des montagnes. Toutefois on précise que malgré le grand nombre de Celtes venus en Dacie, il y a eu aussi des régions entières, de grande étendue, où ils n'ont pu pénétrer à cause de la résistance des autochtones. Il semble que les Celtes n'ont exercé leur domination politique que sur les zones conquises, sans l'avoir étendue à toute la Transylvanie.

Les nécropoles celtiques de tout l'espace intracarpatique de Roumanie sont planes, birituelles et semblent de grandes proportions, du moins d'après celles qui ont éte fouillées. La nécropole d'Apahida a environ 100 tombes [26], celles de Ciumeşti 36 et celle de Fîntînele 38. Les deux

[63] Vezi argumentarea detaliată în monografia noastră, *Ceramica daco-getică. Cu specială privire la Transilvania*, Bucureşti, 1969, p. 144 şi urm.

dernières nécropoles n'ont été fouillées qu'en partie et les fouilles continuent dans la dernière.

Etant donné la masse considérable de Celtes, on ne peut plus soutenir qu'il ne s'agissait que d'infiltrations venues du groupe de la Tisa ou, bien des restes du grand groupe qui se dirigeait vers la péninsule balkanique. A cet égard, l'auteur est d'avis que lors de la grande expansion celtique vers le centre et l'est de l'Europe, une union ou plusieurs unions de tribus ont dû s'en détacher et sont venues d'installer en Transylvanie.

Les plus anciennes découvertes celtiques de Transylvanie appartiennent au Latène B_1. On ne saurait affirmer pour le moment, avec précision, s'il s'agit d'un premier raid ou si c'est l'expansion celtique en Transylvanie qui a commencé effectivement vers l'an 300 av. n. ère. Toutefois ce qui est certain c'est que la plupart des nécropoles connues jusqu'à présent commencent leur existence à la fin du Latène B^1, continuent dans le Latène B_2 et durant le Latène C. Les Celtes ont cohabité dès le début avec les Daces autochtones, cohabitation matérialisée dans la présence des tombes daciques dans le cadre des nécropoles celtiques, ou représentée par la céramique autochtone figurant dans les tombes de la nécropole de Fîntînele. Les influences exercées par les Celtes, dans les conditions d'une symbiose avec la population dacique autochtone, ont eu comme conséquence l'accélération du rythme de développement des forces productives internes, dans leur marche ascendante vers une civilisation supérieure de type Latène. Après une cohabitation sujette à des influences réciproques multiples, les Celtes de Transylvanie se sont intégrés et assimilés, en disparaissant comme ethnie dans la masse des autochtones daciques.

Il est difficile de préciser le moment de ce processus historico-social. Un indice en ce sens pourrait nous offrir un passage de Trogue-Pompée [41], où il est question d'un accroissement démographique des Daces sous le roi Rubobostes [42]. Il est possible que vers l'an 200 av. n. ère, la domination celtique ait faibli et que celle des Daces autochtones se soit renforcée concomitamment. Cet affaiblissement de leur puisance politique a eu pour conséquence l'accélération du processus d'assimilation des Celtes dans la masse des autochtones, processus qui se serait ensuite parachevé au cours du II^e siècle av. n. ère, quand les nécropoles celtiques transylvaines cessent leur existence.

L'auteur souligne la signification de la comparaison de la carte de la diffusion des vestiges celtiques avec celle des monnaies daciques [43], d'où il ressort que les découvertes de trésors monétaires daciques se trouvent groupées dans les zones non affectées par la conquête celtique.

Au début du Latène D, les Celtes ne sont plus présents comme ethnie en Transylvanie. La phase oppidienne celtique fait place à la phase correspondante dacique. Les citadelles daciques, aux murs en pierres équarries, sont d'inspiration hellénistique et non point celtique [44]. L'élément ethnique celtique s'est conservé uniquement de la zone ouest-dacique, sur le territoire de la Slovaquie d'aujourd'hui [47].

L'auteur montre ensuite qu'on ne pourrait faire la preuve d'une cohabitation celto-scythique en Transylvanie, parce que les Scythes, qui y avaient pénétré au début du VI^e siècle av. n. ère, n'existaient plus comme ethnie à l'arrivée des Celtes [50, 52, 53].

En conclusion, après avoir défini le concept de culture Latène, l'auteur montre que sur le territoire de la Roumanie il ne saurait être question de cette culture que vers la moitié de IVe siècle av. n. ère, lors de l'apparition éventuelle des premiers groupes de Celtes. Quant à une culture Latène daco-gétique elle ne peut être envisagée que plus tard, vers 300 av. n. ère. Les influences celtiques ont eu un rôle d'importance dans la constitution de cette culture et elles se sont manifestées fructueusement dans le cadre de la symbiose daco-celtique de Transylvanie.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. — Carte de la diffusion des vestiges celtiques de Transylvanie.

1. Aiud. — 2. Apahida. — 3. Arad. — 4. Archiud. — 5. Aţel — Bratei. — 6. Band. — 7. Bănlaca. — 8. Blaj. — 9. Braşov-Schei. — 10. Cepari. — 11. Cluj. — 12. Ciumeşti. — 13. Comlod. — 14. Craiva. — 15. Cristurul Secuiesc. — 16. Curtuiuşeni. — 17. Dăbîca. — 18. Deva,— 19. Dezmir. — 20. Dindeşti. — 21. Diosig. — 22. Dipşa. — 23. Dupuşul. — 24. Fîntînele. — 25. Foieni. — 26. Galaţii Bistriţei. — 27. Haţeg. — 28. Heria. — 29. Herina. — 30. Jidvei. — 31. Jucul de Sus. — 32. Luncani. — 33. Mediaş. — 34. Micăsasa. — 35. Mujna. — 36. Mureni. — 37. Ocna Mureş. — 38. Ocna Sibiu. — 39. Oradea. — 40. Otomani. — 41. Papiu Ilarian. — 42. Pecica. — 43. Peţelca. — 44 . Prejmer. — 45. Rupea. — 46. Sanislău. — 47. Săcuieni. — 48. Sălacea. — 49. Săndulești. — 50. Sebiş. — 51. Sibiu. — 52. Împrejurimi Sibiu. — 53. Sic. — 54. Silivaş ?. — 55. Sîmpetrul German. — 56. Sînicoară. — 57. Sîntioana. — 58. Sîntion. — 59. Sîntandrei. — 60. Şeica Mică. — 61. Şilindru. — 62. Şimand. — 63. Şintereag. — 64. Şona. — 65. Tărian. — 66. Toarcla. — 67. Tîrnăveni. — 68. Turda. — 69. — Uroiu. — 70. Valea lui Mihai. — 71. Vărşand. — 72. Veţel. — 73. Valea Viilor (Vorumloc). — 74. Vurpăr.

PROBLEMA MONEDELOR POSTUME DE TIP FILIP AL II-LEA AFLATE ÎN DACIA

DE

BUCUR MITREA

Cercetătorii români din domeniul numismaticii antice au menţionat nu o dată prezenţa monedelor lui Filip al II-lea al Macedoniei pe teritoriul ţării noastre [1]. Aceste monede sînt semnalate că au apărut uneori în descoperiri izolate, iar alteori în tezaure.

Informaţiile de care dispunem pînă în momentul de faţă le pomenesc în primul rînd în descoperiri izolate.

Mai rar monedele aceluiaşi monarh ne sînt cunoscute şi în tezaure. În acest ultim caz monedele regelui Macedoniei apar, în majoritatea descoperirilor, în contextul monedelor fiului şi urmaşului său, Alexandru cel Mare, precum şi ale lui Lysimach, regele de mai tîrziu al Traciei.

Din punctul de vedere al metalului, documentarea actuală ne arată că monedele ce ne reţin atenţia, aflate în ţara noastră, sînt de aur [2], argint [3] şi chiar bronz [4].

Prezenţa acestor monede a fost uneori semnalată şi alteori presupusă implicit de către cercetătorii secolului al XIX-lea. Din rîndul lor putem aminti unul mai proeminent care s-a impus şi ale cărui lucrări sînt şi azi folosite. Este vorba de cercetătorul E.A. Bielz de la Sibiu, care a precizat pentru prima oară, în mod sistematic în cercetarea numismatică, atît

---

[1] Din literatura de specialitate vom menţiona doar o parte din lucrările care au abordat o asemenea cercetare şi în care se găsesc trimiterile la lucrările mai vechi: B. Mitrea, *Penetrazione commerciale e circolazione monetaria nella Dacia prima della conquista*, în *ED*, X, 1945, 27—45. Iudita Winkler, *Contribuţii numismatice la istoria Daciei*, în *SCŞCluj*, VI, 1955, 1—2, p. 64—67. Cf. C. Preda, *Triburile geto-dace şi circulaţia monedelor lui Filip al II-lea la nord de Dunăre*, în *SCIV*, VII, 1956, p. 267—288, unde menţionează şi literatura mai veche.

[2] Pentru o descoperire de stateri de aur de la Filip al II-lea, vezi notiţa lui C. Gooss, în *Arch.-epigr. Mitt.* I, 1877, p. 125.

[3] C. Preda, *loc. cit.*, p. 274 şi urm.

[4] Const. Moisil, *Creşterea colecţiilor Acad. Rom. Cabinetul numismatic*, 1938—1942, p. 1—2, nr. 3—9 şi mai ales Isăcescu Elena, *Monede de bronz de la Filip al II-lea, regele Macedoniei, găsite în Oltenia*, în *SCN*, IV, 1968, p. 319—325.

S C I V, tomul 22, nr. 2, Bucureşti, 1971 p. 165—177

caracterul dacic al unor emisiuni monetare descoperite în Transilvania, cît și originalul macedonean, care a servit ca model [5].

Din aceeași generație mai putem aminti pe Carl Gooss, învățat care a adus importante contribuții la cunoașterea istoriei vechi și străvechi a Daciei, cunoscut prin *Cronica descoperirilor arheologice din Transilvania* [6], lucrare folosită și azi. El a publicat o notiță în legătură cu un tezaur de monede de aur de la Filip al II-lea , descoperite la Ațel [7], în Transilvania. Acestor investigatori ai trecutului li se adaugă și alții din aceeași parte a țării [8]. De la E. A. Bielz și C. Gooss, ideea prezenței monedelor lui Filip al II-lea la geto-daci trece la Gr. Tocilescu, în ampla sinteză pe care autorul o încearcă, la nivelul cunoștințelor din acel timp, cu privire la istoria veche a țării noastre [9]. Apoi și într-o anumită măsură aceeași problemă va fi atinsă în treacăt de către A. Blanchet [10], R. Forrer [11], Edmond Gohl [12] și mulți alții.

La începutul secolului nostru și în prima lui jumătate, lucrările lui Const. Moisil și diferite publicații au adus la cunoștința cercetătorilor alte asemenea monede aflate pe întreg teritoriul țării [13]. În diferite lucrări, fie de sinteză [14], fie în publicații de materiale monetare [15], Const. Moisil s-a pronunțat nu o dată în legătură cu prezența pe teritoriul țării noastre a monedelor emise de către Filip al II-lea.

Vom aminti, cu titlu documentar, doar cîteva exemple, care să ilustreze asemenea poziții. Așa în studiul său *Monetele dacilor*, Const. Moisil se exprima astfel în problema ce ne interesează : „Cele mai vechi monede grecești, ce s-au descoperit în număr mai mare în Dacia, sînt staterii de aur și de argint ai regilor macedoneni Filip II și Alexandru cel Mare". Pentru a întări pozițiile exprimate mai sus, același autor adaugă : „Monede de acestea s-au găsit în toate regiunile Daciei, răspîndite ca piese izolate, sau grupate în tezaure, formate uneori din mii de bucăți". Autorul precizează și epoca pătrunderii lor în Dacia. „Ele s-au introdus în Dacia

---

[5] E. A. Bielz, *Die dakischen Tetradrachmen Siebenbürgens*, în *AVSL*, XI, 1874, p. 454—468.

[6] C. Gooss, *Chronik der archäologischen Funde Siebenbürgens*, în *AVSL*, XIII, 1876, p. 203—338.

[7] C.Gooss, *Die neuesten antiken Münzfunde Siebenbürgens*, în *AEM*, I, 1877, p. 125.

[8] I. Berkeszi, *Délmagyarország éremleletei*, în *Délm. történeti és régészeti értesitö*, XXIII, 1907, Timișoara, și extras.

[9] Gr. G. Tocilescu, *Dacia înainte de romani*, București, 1880, p. 854, doar o mențiune generală.

[10] A. Blanchet, *Traité des monnaies gauloises*, Paris, 1905, passim.

[11] R. Forrer, *Keltische Numismatik der Rhein- und Donaulande*, Strassburg, 1908, p. 159, „...zur Zeit Philipps in den Keltenlande nur echte Philipperstater kursierten...".

[12] E. Gohl, *Koistobokus éremlelet Aranyos-Medgyesen*, în *NumKözl.*, 1903, 57—61.

[13] O parte din acest material a fost publicat de către Const. Moisil, în *Acad. Rom., Creșterea colecțiilor. Cabinetului numismatic*, începînd din anul 1912, p. 102. *Ibidem*, 1914, p. 30 (extras), nr. 230. *Ibidem*, 1920—1933, p. 4 și urm., nr. 28 și urm.

[14] Const. Moisil, *Monetele dacilor*, în *BSNR*, XV, 1920, p. 60—67. Cf. și L. Ruzicka, *Die Frage der dacischen Münzen*, în *BSNR*, XVII, 1922, p. 19, unde face observația justă că moneda figurată la Moisil sub nr. 1 este o emisiune posterioară lui Filip al II-lea.

[15] Const. Moisil, *Monete și tezaure monetare găsite în România și în ținuturile românești învecinate*, în *BSNR*, X, 1913, p. 19 și urm. și continuată în numerele ce au urmat. Cf. același, *Acad. Rom., Creșterea colecțiilor. Cabinetul numismatic*, XLIX—LIII, 1938—1942, București, 1944, p. 1—2, numerele 3 și urm.

în timpul domniei celor doi regi (359 — 323 î.e.n.)" [16]. Const. Moisil continuă să susţină aceleaşi opinii şi într-o lucrare de ansamblu, apărută în ultima perioadă a activităţii sale [17].

Eu însumi, în 1938, am făcut un loc larg acestei probleme, consacrîndu-i un capitol întreg, *La moneta di Filippo* II [18], în care am fost de părere că moneda regelui Macedoniei a circulat destul de intens pe teritoriul ţării noastre. Sînt citate în sprijinul acestei afirmaţii descoperirile monetare ce mi-au fost accesibile la acea dată [19].

După cel de-al doilea război mondial Iudita Winkler reia problema pe baza unei documentaţii mai vaste şi ajunge la concluzia că monedele lui Filip al II-lea sînt primele monede care apar în interiorul Daciei [20]. Cu toate că numărul de ştiri care ne informează asupra prezenţei monedei lui Filip al II-lea pe teritoriul Daciei este relativ impresionant, ridicîndu-se la 27 de localităţi diferite, doar în şase cazuri este vorba de tezaure monetare. În rest, avem de-a face doar cu descoperiri izolate [21]. Dar nu numai atît. Ne-am fi aşteptat ca în ştirile pomenite mai sus numărul monedelor cu numele monarhului macedonean să apară într-o proporţie preponderentă. Or, după calculele făcute de către aceeaşi cercetătoare, abia un număr de 34 exemplare ştim că purtau numele acestui rege [22]. Rezultă de aci, chiar fără a supune unui examen mai aprofundat întreaga masă de informaţii de care dispunem referitor la monedele lui Filip al II-lea, că ele sînt relativ puţine şi sărace, vagi, şi de folosit cu precauţie multă.

Moneda emisă de către acelaşi monarh şi aflată pe teritoriul ţării noastre a format în 1956 obiectul unei cercetări atente şi adîncite din partea lui Const. Preda [23].

În urma unei analize aprofundate a materialului documentar de care dispunem şi făcînd apel şi la materialul documentar similar din Bulgaria, nu fără ezitări şi cu unele justificate rezerve, cercetătorul amintit a ajuns la concluzia că măcar unele monede ale lui Filip al II-lea au putut să ajungă şi să circule pe teritoriul Daciei, încă din timpul vieţii regelui Macedoniei [24].

Un pas important în studiul acestei probleme îl constituie cercetările întreprinse de către acelaşi autor în direcţia precizării primelor imitaţii locale, după originalul macedonean [25]. În această privinţă cercetătorul amintit a urmărit în primul rînd regiunea mai vastă în care au apărut sau

---

[16] Const. Moisil, *Monetele dacilor*, în *BSNR*, XV, 1920, p. 60.

[17] Idem, *Informaţii noi cu privire la originea şi caracterul monedelor dace*, în *BŞt. Ac.*, II, 1950, p. 53—65.

[18] B. Mitrea, în *ED*, X, 1945, p. 27—45.

[19] Lucrarea a fost încheiată în august 1938, iar tipărirea ei s-a terminat abia în 1945.

[20] Iudita Winkler, *Contribuţii numismatice la istoria Daciei*, în *SCŞCluj*, VI, 1955, 1—2, p. 24—25.

[21] *Ibidem*, p. 64—67, iar comentariul, la p. 25.

[22] *Ibidem*, p. 25.

[23] C. Preda, *Triburile geto-dace şi circulaţia monedelor lui Filip al II-lea la nord de Dunăre*, în *SCIV*, VII, 1956, p. 267—288.

[24] *Ibidem*, p. 280, rezerve cu privire la data cînd au venit monedele lui Filip al II-lea la nordul Dunării: „nu ne putem pronunţa cu certitudine asupra datei cînd ele (monedele lui Filip al II-lea) au venit la geto-daci". Dar admite că în partea finală a domniei lui Filip ele au putut pătrunde în Dacia (p. 281).

[25] C. Preda, *Despre începuturile imitaţiilor monetare de tip Filip al II-lea*, în *StCl*, XI, 1969, p. 69—83.

ar fi putut să apară aceste imitaţii, iar în al doilea rînd a avut în vedere fixarea în timp a acestui proces [26].

Pe baza cunoaşterii unui vast material documentar, aş spune a principalului material monetar existent, atît de la nord, cît şi de la sud de Dunăre, Const. Preda a arătat că primele imitaţii după tetradrahmele lui Filip al II-lea, potrivit concepţiei sale, se găsesc de regulă în mod izolat, pe un spaţiu mai întins, atît la sud, cît şi la nord de Dunăre. Cronologic aceste emisiuni sînt de situat în jurul anului 300 î.e.n.

Din cele expuse mai sus reiese că pe teritoriul Daciei au fost cunoscute pînă în 1956 nu mai puţin de 30 de puncte sau localităţi în care a apărut, într-un fel sau altul, moneda monarhului macedonean [27]. Cifra astfel luată (este vorba de numărul localităţilor în care asemenea monede au fost semnalate) impresionează. Dacă însă analizăm mai îndeaproape sursa care ne pune la dispoziţie informaţia iniţială şi mai ales competenţa celui care a „identificat" moneda ca fiind emisă de Filip al II-lea, este evident că trebuie să formulăm rezerve. De asemenea, din numărul global de descoperiri, notat mai înainte, o bună parte au fost aflate în compania altor monede mai noi : de la Alexandru cel Mare, de la Lysimach, de la Seleuc I. Sau, în alte cazuri, şi acestea destul de numeroase, în tezaure cu imitaţii locale, de tip Filip II.

Caracterul precar al documentării n-a scăpat neobservat nici cercetătorilor anteriori : Iudita Winkler [28] şi mai puţin lui Const. Preda [29], care în studiile menţionate au notat starea de fapt aflată şi au exprimat rezervele cuvenite. Totuşi încheierile de ordin general la care s-au oprit sînt cele pomenite mai sus, dar fiecare cu nuanţe personale.

În legătură cu prezenţa monedelor lui Filip al II-lea la nord de Dunăre am mai avut ocazia să mă pronunţ publicînd monedele descoperite în săpăturile arheologice sistematice de la Zimnicea [30]. Cu acel prilej notam că de la Filip al II-lea au fost descoperite şi examinate 5 monede de bronz, în parte mult tocite. Numărul acestora s-a mărit cu un exemplar, fourrée, aflat cu prilejul săpăturilor recente conduse de Alexandrina Alexandrescu [31]. De la Alexandru cel Mare ne sînt cunoscute ca descoperite în acelaşi complex arheologic sau în imediata lui apropiere, şase monede, din care două erau drahme, iar patru de bronz [32].

Mai semnalam cu acel prilej descoperirea cu ani în urmă a unui stater de aur de la acelaşi monarh, dar care nu s-a păstrat [33]. După publicarea studiului amintit a mai apărut un stater de la Alexandru cel Mare, ca găsit în cadrul mare al aceluiaşi complex arheologic [34].

Remarcam cu acea ocazie, lipsa aflării în săpături a monedelor emise de Filip al II-lea în aur şi argint" . . . reţinem deocamdată lipsa emisiunilor de argint ale lui Filip al II-lea, începînd cu tetradrahmele, care vor servi

---

26 C. Preda, *loc. cit.*, p. 72 şi urm.

27 *Ibidem*, p. 75 şi urm.

28 Iudita Winkler, în *SCŞCluj*, VI, 1955, 1–2, p. 25.

29 C. Preda, în *SCIV*, VII, 1956, p. 278 şi urm.

30 B. Mitrea, *Monede antice şi feudale descoperite la Zimnicea*, în *SCIV*, 16, 1965, 2, p. 239–260.

31 Comunicat şi arătat în ianuarie 1971, fapt pentru care îi exprimăm calde mulţumiri.

32 B. Mitrea, în *SCIV*, 16, 1965, 2, p. 241 şi 249–252.

33 Idem, *loc. cit.*, p. 241 şi nota 7.

34 Idem, în *SCIV*, 18, 1967, 1, p. 195, nr. 28.

ulterior drept prototipuri pentru monetăria locală, precum şi a celorlalte subdiviziuni'' [35]. Cu toate rezervele de mai sus şi cu alte încercări subsidiare de a explica lipsa nominalurilor lui Filip al II-lea în argint şi aur, pe baza celor de bronz găsite în număr relativ mare, am tras concluzia că ,,în a doua jumătate a secolului al IV-lea, în aşezarea de care ne ocupăm, au circulat în mod destul de insistent monedele de bronz emise de Filip al II-lea al Macedoniei, precum şi cele de argint şi bronz ale fiului şi urmaşului său, Alexandru cel Mare'' [36].

Ajuns la acest punct al expunerii mele, socot că este cazul să amintesc şi de o poziţie diferită, exprimată în problema monedelor geto-dace ce ne preocupă. Deşi forma în care a fost făcută — o rezervă de ordin mai general — a putut să treacă neobservată, însă contextul în care remarca a fost structurată este, socotesc eu, cel potrivit.

Într-o comunicare ţinută în decembrie 1968 la Universitatea din Bucureşti, tratînd despre aşa-zisele imitaţii locale timpurii, de un stil apropiat mult de original, găsite de regulă în mod izolat, atît la nord de Dunăre, cît şi la sud de ea, am făcut observaţia ,,că nu toate problemele referitoare la aceste monede au fost rezolvate'' [37].

În discuţiile ce vor urma mă voi limita la un singur aspect, cel al tetradrahmelor de tip Filip II, considerate ca prime imitaţii de un stil apropiat de cel al originalului grecesc la care m-am mai referit în cele expuse mai sus. Cu aceasta ne apropiem de problema care formează subiectul cercetării noastre.

★

Pentru a uşura înţelegerea poziţiei actuale în acest domeniu de cercetare socotim necesar să aruncăm o privire asupra studiilor, metodelor şi rezultatelor ce au fost obţinute în cercetarea şi clasificarea emisiunilor monetare ale lui Alexandru cel Mare.

După cum se ştie, în timpul domniei lui Alexandru cel Mare, au fost bătute monede cu numele lui nu numai în Macedonia, ci şi în multe alte oraşe şi ţări peste care el şi-a întins stăpînirea. De aci a decurs o grea sarcină pentru cercetătorii din domeniul numismaticii : aceea de a distinge diferite grupe de monede emise cu şi în numele lui Alexandru şi de a le atribui diferitelor ateliere care au bătut monedă în cadrul vastului imperiu.

Sarcina aceasta , pe cît de măreaţă şi îndrăzneaţă, pe atît de vastă şi copleşitoare, a încercat să o rezolve un numismat danez, Ludwig Müller, în urmă cu un secol şi 16 ani [38].

Rezultatul efortului depus de către cercetătorul amintit, privind în principal monedele lui Alexandru cel Mare şi în subsidiar cele emise de către Filip al II-lea, a fost expus în volumul intitulat *Numismatique d'Alexandre le Grand*, publicat la Copenhaga în 1855. El are meritul de a fi încercat să grupeze monedele lui Alexandru cel Mare după *stil* şi celor mai multe grupe să le fixeze o anumită regiune sau chiar oraş de emisiune. Unele din aceste atribuiri au fost făcute într-un mod foarte judicios şi au

---

[35] Idem, *SCIV*, 16, 1965, 2, p. 241.

[36] *Ibidem*, p. 242—243.

[37] Bucur Mitrea, *Unitatea geto-dacă reflectată în monetăria dacă*, în *AUB*, istorie, XVIII, 1969, p. 13.

[38] L. Müller, *Numismatique d'Alexandre le Grand*, Copenhaga, 1855.

fost confirmate de cercetările ulterioare. Dar în clasificarea lui L. Müller s-a strecurat o greşeală de fond, care a viciat totul : aceea de a fi considerat simbolurile şi monogramele care figurează pe monedă ca *mărci de atelier*, ca semn distinctiv şi *caracteristic unei anumite cetăţi* . Este adevărat că în secolele următoare, III şi II, cînd apar monetăriile *municipale* cu numele şi tipul lui Alexandru situaţia se va prezenta în acest fel, dar pentru secolul al IV-lea ea este cu totul alta : *simbolurile* şi *monogramele* de pe monedele ce ne reţin atenţia vor trebui să fie înţelese de cele mai multe ori ca *marcă a magistratului monetar* [39].

O etapă de cotitură în studiul numismaticii lui Alexandru cel Mare se va produce în anul 1912, cînd apare studiul lui E. T. Newell, *Reattribution of certain tetradrachms of Alexander the Great.* Autorul ia ca punct de plecare un imens tezaur de tetradrahme de la Alexandru cel Mare, peste cinci mii de exemplare, ce a fost descoperit în Egipt, cam prin 1905. În urma unui studiu îndelungat, autorul menţionat ajunge la elaborarea unor *noi criterii*, în ceea ce priveşte clasificarea monedelor alexandrine. Aceste criterii le voi menţiona mai jos, deoarece cercetările care s-au făcut în decurs de mai bine de o jumătate de secol şi mai ales cele din ultimii 10 — 15 an iau arătat încă o dată temeinicia lor. Socot că nu este lipsit de interes să amintim în această privinţă aprecierea pe care o face o cunoscută autoritate în materie, Georges Le Rider, de la ,,Cabinet des médailles'' din Paris şi în acelaşi timp profesor de numismatică greacă la ,,École pratique des Hautes Études'', ,,On peut dire que ses travaux ont été décisifs et qu'ils forment la base de toutes les recherches actuelles'' [40]. Aprecierea de mai sus a fost făcută în anul 1969, cu ocazia studierii la Hautes Études a numismaticii alexandrine.

E.T. Newell a folosit patru criterii în clasificarea monedelor lui Alexandru cel Mare [41]. În primul rînd el a trebuit să ţină seamă de anumite elemente care apar pe monument : monogramă, simboluri, legendă, care pot să ne ducă la identificarea unui atelier. Asemenea cazuri, aşa cum am spus mai sus, sînt destul de rare, simbolurile şi mărcile care apar pe monedele lui Alexandru cel Mare sînt ale magistraţilor monetari, reprezentînd oarecum semnătura lor. Totuşi mărci de atelier există în Fenicia (la Arados, Byblos, Sidon, Aké), în Cypru (la Kiton, Paphos şi poate la Salamina) şi în Siria (la Damasc) [42].

Un al doilea criteriu în clasificarea monedelor alexandrine de către Newell a fost locul de descoperire al monedelor, atunci cînd era sigur. De la început, Newell însuşi şi-a dat seama cît este de fragil un asemenea criteriu, ţinînd seama pe de o parte de imensitatea imperiului lui Alexandru, iar pe de alta, de faptul că atît moneda de aur, staterul, cît şi cea de argint, tetradrahma, vor circula pe spaţii foarte întinse.

Totuşi, chiar sub acest raport, observaţiile atente ale autorului l-au condus la concluzia că chiar staterii şi tetradrahmele aflate într-o anumită regiune pot avea uneori aceleaşi simboluri şi monograme cu monedele

---

[39] Georges Le Rider, *Numismatique grecque,* în *Annuaire 1968—1969, Ecole pratique des Hautes études, IV-e section : Sciences historiques et philologiques,* Paris, 1969, p. 176—177.
[40] Idem, *loc. cit.*, p. 177.
[41] E. T. Newell, *Reattribution of certain tetradrachms of Alexander the Great,* New York, 1912, p. 6 şi urm. Cf. Georges Le Rider, *op. cit*, p. 177—178.
[42] Georges Le Rider, *op. cit.*, p. 177.

de argint de un nominal mic şi chiar cu monedele de bronz. Aceste ultime două categorii de monede (subdiviziuni de argint şi moneda de bronz) au de regulă un spaţiu de circulaţie restrîns şi acest fapt ne îngăduie să sesizăm atelierul monetar în care au fost emise. Şi de data aceasta Newell dă exemple convingătoare, care vor fi menţionate şi preluate şi de către comentatorii lui de azi : Alfred R. Bellinger, Margaret Thompson [43], iar mai de curînd de către Georges Le Rider [44].

Dar ponderea principală, elementul decisiv în argumentarea lui Newell este cel de ordin tehnic : observaţii asupra poziţiei relative a tiparelor monetare şi asupra identităţii tiparelor monetare.

Cercetarea identităţii succesiunii şi îmbinării tiparelor monetare a fost una din preocupările lui principale. Primele rezultate au fost publicate deja din anul 1912 şi ele au demonstrat în mod convingător importanţa şi soliditatea rezultatelor obţinute graţie acestei metode [45]. În ce constă observaţia identităţii tiparelor monetare şi la ce rezultate a dus ? Newell a plecat de la un fapt de observaţie : unele monede aveau tipul de pe av. imprimat din acelaşi tipar, pe cînd pe rv. se aflau monograme sau simboluri diferite provenite din mai multe tipare. Acest fapt l-a condus pe cercetător la constituirea de grupe omogene, care au ieşit, fără îndoială din unul şi acelaşi atelier monetar. Prin această observaţie Newell a modificat în mod esenţial clasificările pe ateliere întocmite de către Müller în 1855.

Ultimul criteriu cu care a operat Newell este acela al studiului stilistic. Faptul că a avut o mare experienţă în ceea ce priveşte monedele lui Alexandru (i-au trecut prin mînă zeci de mii de asemenea exemplare) a avut drept urmare o nuanţată cunoaştere a stilului acestor monede. Adesea Newell a folosit argumente de ordin stilistic pentru a propune ca cutare sau cutare grup de monede să fi fost emis de un anumit atelier monetar.

Şi acelaşi comentator actual, G. Le Rider, adaugă că experienţa lui vastă l-a servit mult în această materie delicată şi un mare număr din sugestiile sale au fost confirmate prin descoperiri ulterioare.

Socotim că nu este inutil să pomenim faptul că principalele criterii menţionate mai sus au fost verificate, printre alţii, de către Margaret Thompson şi Alfred R. Bellinger cu 15 ani în urmă, cu ocazia publicării unui tezaur format din drahme alexandrine şi găsite juste [46].

Aplicînd criteriile amintite Newell ajunge încă din 1912 să deosebească pe baza identităţii tiparului monetar un vast grup de emisiuni monetare care aparţin unuia şi aceluiaşi atelier. Este vorba de un atelier foarte important, poate cel mai important din imperiu şi a cărui localizare în Macedonia apare ca sigură [47]. Elementul hotărîtor în această localizare geografică îl constituie aflarea în Macedonia a unor monede mici de bronz de la Filip al II-lea, care au anumite simboluri, ce se găsesc şi pe tetra-

---

[43] Margaret Thompson, Alfred R. Bellinger, *Greek coins in the Yale Collection, VI ; a hoard of Alexander drachms,* în *Yale Classical Studies,* XIV, 1955, şi extras p. 4–6.

[44] Georges Le Rider, *Numismatique grecque,* în *Annuaire 1968–1969, Ecole pratique des Hautes études,* Paris, 1969, p. 178–179.

[45] Pentru acest aspect vezi, printre altele, Margaret Thompson şi A. R. Bellinger, *loc. cit.,* p. 4–5.

[46] Margaret Thompson şi A. R. Bellinger, *loc. cit.,* p. 5.

[47] E. T. Newell, *Reattribution of certain tetradrachms of Alexander the Great,* New–York, 1912, p. 25–26.

drahmele emise în ultimii ani de domnie ai regelui Filip al II-lea, precum şi pe primele emisiuni ale urmaşului său, Alexandru cel Mare.

În ceea ce priveşte precizarea geografică a atelierului monetar care a jucat un rol aşa de mare încă din timpul lui Filip şi apoi şi sub fiul şi succesorul său, Newell a ezitat între Pella, capitala regatului, şi Amphipolis.

În lucrarea din 1912 s-a pronunţat, nu fără ezitare şi făcînd rezervele cuvenite, pentru Pella. Unsprezece ani mai tîrziu, în 1923, cînd publică tezaurul de la Demanhur, revine şi atribuie acest rol principal atelierului din Amphipolis, celălalt atelier, cel din Pella, trecînd pe planul doi [48]. Motivul principal care l-a făcut pe cercetătorul de care ne ocupăm să treacă atelierul din Amphipolis pe primul loc, este de ordin economic: prezenţa lui în vecinătatea imediată a minelor de aur şi argint de la Pangeu şi faptul că era un important port cu o bogată viaţă economică.

După ce a stabilit atelierele monetare în care au fost bătute monededele alexandrine din tezaurul de la Demanhur, acelaşi autor face şi pasul următor: el stabileşte lista emisiunilor monetare succesive începînd cu atelierul din Amphipolis. Emisiunile din tezaurul de la Demanhur se opresc cu anul 318, cînd a fost îngropat tezaurul.

Cu ocazia studierii emisiunilor monetare în ordine cronologică, Newell, încă din 1912, stabileşte că atelierul monetar din Amphipolis, începînd aproximativ cu anul 320 bate, alături de monedele alexandrine, şi tetradrahme cu tipul lui Filip al II-lea şi într-un număr destul de mare.

Cercetările recente din 1968, întreprinse în aceeaşi direcţie de către G. Le Rider l-au dus la concluzia că emisiuni postume de tip Filip al II-lea au fost emise şi de atelierul din Pella [49]. Mai mult, acelaşi cercetător a publicat, fără alte amănunte, concluzia la care a ajuns: atelierul din Pella a emis tetradrahme postume de tip Filip al II-lea mult mai de vreme decît Amphipolis, aproximativ între 330 şi 320 î.e.n. Seria tetradrahmelor de tip Filip al II-lea emisă de atelierul din Pella este mult redusă cantitativ, comparativ cu tetradrahmele alexandrine emise de către acelaşi atelier.

După anul 320 atelierul din capitala Macedoniei îşi încetează emisiunile de tetradrahme de tip Filip al II-lea, ele urmînd să fie bătute în continuare de către atelierul din Amphipolis şi în cantităţi apreciabile. În rîndul acestor emisiuni trebuie integrate tetradrahmele de tip Filip al II-lea ce au un simbol litera Λ şi o torţă aprinsă (fig. 1/4). După afirmaţiile lui G. Le Rider, acest tip de tetradrahme a fost bătut pînă spre sfîrşitul domniei lui Cassandru [50].

Deocamdată aceasta este situaţia în ceea ce priveşte studiul tetradrahmelor postume de tip Filip al II-lea, înainte ca cercetătorul parizian să-şi fi publicat în mod amănunţit rezultatul investigaţiilor sale în acest domeniu.

Din discuţiile ce le-am avut împreună în aprilie 1970 la Cabinetul numismatic al Institutului de arheologie a reieşit că problema ce ne preocupă , a emisiunilor postume, se pune şi pentru monedele de aur (staterii) emişi cu numele aceluiaşi monarh macedonean, precum şi pentru cele de

48 E. T. Newell, *Alexander Hoards II. Demanhur Hoard*, în colecţia *Numismatic Notes and Monographs*, nr. 19, New York, 1923, p. 65—70 şi 71—74.

49 Georges Le Rider, *Numismatique grecque*, în *Annuaire*, p. 179.

50 *Ibidem*, p. 179.

bronz. Deocamdată ambele aspecte se află în studiu. Ceea ce ştim mai exact este că G. Le Rider cercetează şi încearcă actualmente să separe staterii lui Filip al II-lea emişi în timpul vieţii lui, de cei emişi mai tîrziu, după 336.

Şi pentru a încheia această parte, să precizăm poziţia pe care o iau aceşti cercetători faţă de emisiunile amintite, cum explică ei baterea acestor categorii de monede. Atît E.T. Newell cît şi G. Le Rider explică baterea unui mare număr de monede, în special de tetradrahme de tip Filip al II-lea, ca fiind destinate, după cît se pare, populaţiilor Traciei şi de la Dunăre [51] care s-au obişnuit cu moneda lui Filip al II-lea şi o vor imita mai apoi.

★

Din cele expuse mai sus reiese că în domeniul numismaticii lui Filip al II-lea şi anume în categoria monedelor bătute postum cercetările mai vechi şi cele care se fac actualmente au reuşit să precizeze o anumită grupă sau mai exact anumite grupe, care au fost emise după cît se poate şti pînă azi, în primul rînd de atelierele din Amphipolis şi Pella ; ca urmare a acestei noi poziţii pentru cercetarea numismatică românească se pun o serie întreagă de noi probleme. În primul rînd se pune întrebarea care sînt caracteristicile emisiunilor postume de care a fost vorba, spre a putea fi recunoscute. Apoi dacă pe teritoriul ţării noastre se găsesc aceste monede şi în ce cantitate ? Cum se repartizează ele din punct de vedere geografic în România ? În ce complexe monetare apar ? Şi apoi o întrebare care vine de la sine : în urma acestei revizuiri mai rămîn monede autentice, emise de către Filip al II-lea în timpul vieţii (fig. 1/1), şi în acest caz cum se grupează atît din punct de vedere geografic, cît şi din punct de vedere al structurii tezaurelor sau din cel al metalului ? Ce modificări aduce în optica noastră de pînă acum noua poziţie, atît din punct de vedere numismatic, cît, poate, şi în ce măsură, chiar arheologic ?

Şi întrebările ar putea continua : eu mai reţin doar una : care sînt perspectivele acestei probleme la noi şi apoi în ţările învecinate şi în primul rînd la sud de Dunăre, în Bulgaria, fără a neglijja însă şi pe celelalte ţări limitrofe : Iugoslavia, Ungaria şi dacă o fi nevoie şi mai departe.

★

Faţă de problemele ridicate se cere luată o poziţie, nu însă înainte de a reaminti că cercetarea se află în plină desfăşurare, măcar pentru unele aspecte, iar pentru altele de loc minore sau nesemnificative nici n-a început. Totuşi ne vom opri asupra problemelor schiţate, fie şi numai pentru a prezenta direcţia sau direcţiile de cercetare şi consecinţele posibile ce pot fi întrevăzute în momentul de faţă.

În cele expuse mai sus m-am referit de mai multe ori la *monedele postume* de tip Filip al II-lea. Se pune întrebarea care sînt caracteristicile acestor emisiuni, cum pot fi recunoscute. Pe av. acestor exemplare capul lui Zeus apare cu un anumit grad de stilizare, comparativ cu exemplarele originale emise în timpul domniei regelui Macedoniei. Dar aceste emisiuni postume se recunosc şi după simbolul şi litera aflătoare pe reversul monedei.

---

[51] *Ibidem.*

În această privință Newell a întocmit, încă din 1912, două grupe : una mai veche, bătută în jurul anului 336 și alta care a fost emisă după anul 311 [52]. Prima are pe rv. următoarele simboluri : proră de corabie, cap dublu, pupă de corabie. Cea de-a doua grupă are ca simbol o ramură de lauri, spicul de grîu, semiluna, cununa și lîngă fiecare din ele litera Γ. (fig. 1/3). Apoi din aceeași grupă mai fac parte monedele ce au ca simbol o ramură, un spic de grîu, cornul lunii, cununa, delfinul, securea de luptă, causia, akrostolion și lîngă fiecare din ele litera Γ. (fig. 1/2) (cu punct).

Lista aceasta ce o dăm nu are pretenția nici pe departe de a înregistra exhaustiv aceste emisiuni, ci are rolul de a exemplifica. Însuși autorul ei, încă din 1912, i-a adus completări, iar recent de tot Georges Le Rider, de la Cabinetul numismatic al Franței, a lăsat să se înțeleagă că a stabilit, fără a publica încă, o listă mult mai amplă și mai completă [53]. O parcurgere a materialului care se află în colecția MNA, al Institutului de arheologie, ne arată că o parte din aceste tetradrahme au fost descoperite în țara noastră și sînt depozitate în Cabinetul numismatic al institutului nostru, chiar într-o mai mare varietate de exemplare decît am amintit-o eu mai sus.

Aceleași tetradrahme se găsesc și în colecțiile Cabinetului numismatic al Bibliotecii Academiei, trecute simplu ca emise de Filip al II-lea. Amintim un exemplar din tezaurul descoperit la Țintea, jud. Prahova, descris de către Const. Moisil încă din anul 1944. Tipul este cel cunoscut, dar pe rv., sub cal, este notat simbolul: o crenguță cu trei ramuri și sigla Γ[54].

Același cercetător mai menționează o tetradrahmă din tipul ce ne interesează, provenind de data aceasta din Oltenia [55]. Pe rv. ei ca simbol e notat delfinul și sigla Γ. Și exemplificările ar putea continua. Credem că nu anticipăm prea mult dacă vom spune că o bună parte din tetradrahmele pe care cercetătorii noștri din domeniul numismaticii le-au atribuit fie lui Filip II (de înțeles ca emise în timpul vieții), fie că au fost socotite pînă acum ca imitații din seria timpurie, și ca atare constituind cele mai vechi imitații ,,foarte apropiate de original'', vor trebui reanalizate și o bună parte, dacă nu toate, vor trece în categoria ,,postumelor''.

Din exemplele citate reiese că această categorie de monede a cunoscut în mod sigur o răspîndire pe întreg teritoriul dintre Carpați și Dunăre. Dar răspîndirea lor nu s-a limitat numai la spațiul geografic amintit. Ele s-au găsit și în Transilvania. Un exemplu îl constituie exemplarul publicat recent de către N. Lupu, în revista Muzeului Brukenthal din Sibiu [56].

În ceea ce privește un alt aspect, dacă ele apar în mod izolat sau în tezaure, evident că o situație cît mai apropiată de realitate nu vom putea avea, decît după ce întregul material documentar de care dispunem efectiv sau putem să-l controlăm prin descrieri va fi revizuit în lumina noilor teze expuse mai sus.

---

[52] E. T. Newell, *Reattribution...*, p. 21.
[53] Georges Le Rider, *loc. cit.*
[54] Const. Moisil, în *Acad. Rom.*, *Creșterea colecțiilor. Cabinetul numismatic*, XLIX—LIII, 1938—1942, București, 1944, p. 2, nr. 5.
[55] *Ibidem*, p. 1, nr. 3.
[56] N. Lupu, în *Studii și comunicări, Muzeul Brukenthal*, Sibiu, XIV, 1969, p. 287, pl. I, 1

Totuşi, şi pînă atunci, noi putem face unele anticipări, bazate în primul rînd pe experienţa personală, bine înţeles rămînînd să fie confirmată de lucrările analitice ce vor urma.

Din ceea ce cunoaştem şi ştim pînă acum, aceste tetradrahme postume apar şi sînt cunoscute mai cu seamă, ca *descoperiri izolate*. Totuşi se cunosc cazuri cînd ele apar şi în tezaure. Şi eu am citat mai sus un caz, cel de la Ţintea, Prahova.

Introducerea noii categorii de monede postume de la Filip al II-lea ridică problema dacă pe teritoriul ţării noastre se găsesc şi tetradrahme emise în timpul domniei lui Filip al II-lea? Evident că un răspuns la această întrebare nu poate consta într-un da sau nu, ci trebuie mai întîi să cercetăm întreg materialul documentar ce ne stă la dispoziţie, să-l triem, să formăm categorii bine justificate şi fondate. Şi cercetarea va trebui să meargă mai departe, să precizeze, pe cît va fi posibil, dacă tetradrahmele lui Filip al II-lea au pătruns în Dacia în timpul domniei lui, sau abia în timpul fiului şi succesorului său. În această privinţă, unele zone geografice, ca sudul Munteniei şi Dobrogea , ar putea să răspundă afirmativ, dar să aşteptăm cuvîntul hotărîtor al cercetării şi în această direcţie, care ar putea fi şi negativ.

În studiile noastre de specialitate monedele la care ne referim au fost cunoscute şi înregistrate sub denumirea de *imitaţii timpurii de tip Filip II* [57]. Un prim şi imediat rezultat la care am ajuns, chiar în etapa aceasta de pregătire, aprofundare şi continuare a cercetării, constă în faptul că aceste categorii de monede dacă nu în totalitate, cel puţin marea majoritate, vor trebui considerate de aici încolo nu ca imitaţii , ci ca emisiuni postume de tip Filip. Am formulat rezerva de mai sus, pînă cînd vor putea fi examinate toate descoperirile. În ce ne priveşte înclinăm să atribuim, dacă nu toate, apoi cea mai mare parte din această categorie de monede celor postume. Gradul de „stilizare" este de pus şi pe seama atelierelor şi a emisiunilor de la sfîrşitul secolului al IV-lea şi începutul secolului al III-lea. Deocamdată ne oprim aici. Mai sînt şi alte numeroase implicaţii, dar asupra lor se va reveni după ce va fi examinată întreaga documentare de „postume" de care dispunem.

În perspectivă, cercetarea acestei probleme nu va trebui limitată numai la Dacia, ci ea va trebui , pentru a-şi găsi o rezolvare favorabilă, studiată şi la sud de Dunăre, în Bulgaria, apoi în Iugoslavia şi chiar în Ungaria. Evident, aci este vorba de viitor. Pentru noi studiul, în anumite limite, a şi început şi el nu va întîrzia să-şi dea roadele. Noi nu facem altceva decît să prefaţăm şi să-l anunţăm [58].

În cele expuse mai sus m-am referit, aşa cum mi-am propus, aproape exclusiv la nominalul emis în argint, în speţă la tetradrahme. Celelalte emisiuni, în bronz şi aur, au fost menţionate doar în treacăt. Se pune problema dacă în domeniul celorlalte emisiuni de aur şi de bronz avem sau nu de a face cu monede de tip Filip al II-lea bătute după moartea regelui Macedoniei şi apoi dacă aceste emisiuni au ajuns pînă în regiunile noastre.

---

[57] Const. Preda, *Despre începuturile imitaţiilor monetare de tip Filip al II-lea*, în *StCl*, XI, 1969, p. 69—83. Cf. idem, în *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte*, XX, 1970, p. 63—77.

[58] Gh. Poenaru Bordea, cercetător la Institutul de arheologie, pregăteşte un studiu documentat asupra întregii probleme.

În caz afirmativ, în care regiuni, în ce cantitate şi dacă e vorba de tezaure sau aflări izolate.

Pe plan internaţional se află actualmente în studiu atît monedele de aur[59] emise postum cu numele şi efigiile cunoscute din vremea lui Filip al II-lea, cît şi cele de bronz [60]. Nu avem încă studii adîncite care să îmbrăţişeze întreaga problemă a emisiunilor în fiecare din metalele amintite, în schimb nu putem spune că indicaţii de la cercetători autorizaţi ne lipsesc.

Astfel Margaret Thompson, cu prilejul studierii monedelor lui Lysimach menţionează şi unele emisiuni de bronz de tip Filip al II-lea care au fost bătute în mod sigur într-o etapă mai tîrzie. Aceeaşi cunoscută cercetătoare menţionează că problema emisiunilor monedelor de aur ale lui Filip al II-lea, atît cele bătute în cursul vieţii, cît şi a celor postume, este în studiu.

Din cele expuse mai sus rezultă că problema unei reexaminări şi reconsiderări cuprinde şi monedele de aur şi bronz, emise cu numele şi în numele regelui Macedoniei.

LE PROBLÈME DES MONNAIES POSTHUMES DU TYPE PHILIPPE II, TROUVÉES EN DACIE

RÉSUMÉ

En territoire roumain on a signalé de nombreuses monnaies de Philippe II découvertes soit dans des trésors, soit isolément. Ces monnaies ont été frappées en or, en argent ou en bronze. La plupart faisaient partie des trésors qui se sont dispersés, avant qu'on ait pu les étudier. Il y en a des monnaies mises au jour par les fouilles archéologiques systématiques. Ainsi, les recherches effectuées à Zimnicea, dans la citadelle gétique, ont livré cinq exemplaires en bronze.

Les anciennes études qui ont envisagé le problème de la circulation monétaire en Dacie pendant son indépendance, se basant seulement sur des informations bibliographiques, sans avoir étudié les monnaies (B. Mitrea, dans *ED*, X, 1945, pp. 27—45; I. Winkler, dans *SCŞ Cluj*, VI, 1955, pp. 64 — 67 et C. Preda, dans *SCIV*, VII, 1956, pp. 267 — 288), ont accrédité l'idée qu'il s'agirait des monnaies émises durant le règne du roi de Macedoine, Philippe II.

Une recherche recente (C. Preda, dans *SCl*, XI, 1969, pp. 69 — 83 et *JNG*, XX, 1970, pp. 63 — 77) a mené l'auteur à distinguer deux catégories : la première formée par les monnaies originales de Philippe II et la seconde, qui serait d'imitation, mais très rapprochée de l'original. Nous connaissons cette dernière catégorie surtout par des découvertes faites isolément au sud et au nord du Danube, mais elle est présente aussi dans des trésors, comme celui de Ţintea, département de Prahova. En

---

[59] Margaret Thompson, *A Hoard of Gold Coins of Philip and Alexander from Corinth. The Coins*, în *AJA*, 74, 1970, p. 348 şi nota 10.

[60] Margaret Thompson, *The Mints of Lysimahus*, în *Esseys in Greek Coinage Presented to Stanley Robinson*, Oxford, 1968, p. 163—182 şi extras, p. 168, pentru emisiunile din timpul vieţii.

Fig. 1. — Monede de tip Filip al II-lea: *1* tetradrahmă originală; *2–4* tetradrahme, emisiuni postume.

1968 déjà, j'ai exprimé des réserves la concernant, soulignant qu'on n'a pas encore élucidé en totalité les problèmes qu'elle comporte (dans *AUB*, *Histoire*, XVIII, 1969, p. 13). Une étude plus approfondie, s'étayant des recherches plus anciennes d'E.T. Newell, ainsi que sur celles plus récentes de Margaret Thompson et Georges Le Rider, montre qu'il s'agit en réalité d'émissions posthumes, frappées à différentes époques et dans différents ateliers, mais surtout dans ceux d'Amphipolis et de Pella.

Comme en Roumanie il y a des grandes quantités de monnaies posthumes de type Philippe II, l'auteur relève les problèmes de rassemblement, de classification et de datation. D'aillcurs, cette opération est en train d'être effectuée. Jusqu'à la publication des résultats, il nous semble nécessaire de méntionner que, d'après mon opinion, les monnaies considérées comme imitations approchées de l'original sont en réalité des monnaies posthumes. Les implications, pour les problèmes de la numismatique gèto-dace sont nombreuses ; pour le moment je retiens seulement une : on doit distinguer les émissions contemporaines à Philippe de celles posthumes, pour tout le matériel existant en Roumanie dans les collections publiques et privées. L'étude devra être complétée par des enquêtes sur les materiaux de Bulgarie et de Yugoslavie.

On pourra, basé sur ces résultats, formuler des conclusions en conséquence, qui s'annoncent, des maintenant, d'un haut intérêt pas seulement pour les numismates mais aussi pour les historiens.

LEGENDES DES FIGURES

Fig. 1. — Monnaies de type Philippe II : *1* tetradrachme originale ; *2—3* tetradrachmes, émissions posthumes.

CARPII ÎN ISTORIOGRAFIA ROMÂNĂ ŞI STRĂINĂ

DE

GH. BICHIR

Ştirile literare şi epigrafice antice cu privire la carpi sînt puţine şi uneori destul de controversate. Situaţia nu trebuie să ne surprindă, deoarece este ştiut că numeroase grupuri de populaţii barbare nu apar în izvoarele literare antice decît atunci cînd vin în contact cu lumea greco-romană. Chiar în istoriografia modernă şi contemporană, majoritatea cercetătorilor amintesc de carpi numai cînd discută politica imperiului roman la Dunărea de jos, sau comentează harta lui Ptolemaeus .

Pornind de la studiul izvoarelor antice, savanţi ca W. Tomaschek [1], U. Kahrstedt [2] şi V. Pârvan [3], aduc contribuţii importante la elucidarea unor probleme legate de istoria carpilor, mult controversate în vremea lor. Cu toată strădania depusă de cercetători, problemele majore ale istoriei carpilor n-au putut fi soluţionate numai pe baza izvoarelor literare şi epigrafice.

Abia după al doilea război mondial, cînd cercetările arheologice au permis să se identifice cultura materială a carpilor [4], au început să se lămurească o serie de probleme importante cum sînt originea carpilor şi spaţiul geografic ocupat de ei. Datele arheologice pun într-o lumină nouă şi rolul istoric jucat de carpi, uneori minimalizat sau exagerat de istorici.

Începem discuţia cu originea şi semnificaţia cuvîntului carpi. După unii cercetători, denumirea de carpi vine de la Carpates [5], iar după alţii, derivă din forma indo-europeană **Kar*, „a lăuda"[6].

---

[1] *Die alten Thraker*, I, în *SBWien* (Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Wien), CXXVIII, IV, p. 69—70, 108—111.

[2] *Die Karpodaken*, în *PZ*, 1912, p. 83—87.

[3] *Getica*: *O protoistorie a Daciei*, Bucureşti, 1926, p. 41—42, 224—225, 234, 238—240, 247, 252, 255, 268, 281, 283, 287—288, 298, 744, 747 şi 753.

[4] Vezi istoricul şi stadiul actual al cercetărilor la Gh. Bichir, *La civilisation des Carpes (IIe — IIIe siècles de n.è.) à la lumière des fouilles archéologiques de Poiana—Dulceşti, de Butnăreşti et de Pădureni*, în *Dacia*, N.S., XI, 1967, p. 177—224.

[5] Numele munţilor Carpaţi ar deriva din rădăcina **sker- ker* = „a tăia", sau din albanezul karpë, karme (*karp—m) = „stîncă" (vezi A. Walde— J. Pokorny), *Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprache*, II, Berlin—Leipzig, 1927, p. 573—574, 580—581 şi I.I. Russu, *Limba traco-dacilor*, ed. a II-a, Bucureşti, 1967, p. 98.

[6] Vezi datele sintetizate la I. I. Russu, *op. cit.*, p. 98 şi 182, n. 2, unde se dau şi trimiterile bibliografice.

S C I V, tomul 22, nr. 2, Bucureşti, 1971, p. 179—197

Indiferent dacă numele carpilor vine de la *Carpates* — munte (Καρπάτης ὄρος) [7], ori de la forma indo-europeană **kar*, un lucru este sigur şi anume că populaţia carpică a locuit în preajma munţilor Carpaţi.

În rîndul cercetătorilor care vedeau o legătură indestructibilă între denumirea munţilor Carpaţi şi a populaţiei carpice, s-au conturat două opinii, diametral opuse. După unii, populaţia carpică a împrumutat numele de la munţi, elocventă în această privinţă fiind poziţia lui Tomaschek [8], iar după alţii, munţii Carpaţi au luat numele de la carpii care locuiau în această regiune. Cel mai dîrz susţinător al acestei teze a fost V. Pârvan. După savantul român, munţii Carpaţi sînt „munţii carpilor, precum mai tîrziu, tot prin aceleaşi locuri, întîlnim Alpes Bastarnicae în Tabula Peutingeriană, iar şi mai tîrziu, la Ammian montes serrorum . . . " [9].

În ceea ce priveşte originea carpilor, notăm că majoritatea cercetătorilor români şi străini au presupus originea lor traco-dacică, pornind de la studiul lui Tomaschek sau bazîndu-se pe denumirea de Καρποδάκαι, întîlnită la Zosimus (IV, 34,6) [10]. Termenul de Καρποδάκαι a fost fie tradus prin „carpii de origine dacică", fie înţeles ca „daci amestecaţi cu carpii" [11]. Aceste interpretări au fost puternic zdruncinate de Ulrich Kahrstedt, care a arătat că termenul de Καρποδάκαι în greceşte nu poate fi tradus prin carpii-daci şi nici nu indică o populaţie amestecată de daci şi carpi, aşa cum nici „libifenicii" nu sînt o populaţie formată din libieni şi fenicieni, ci sînt, după analogia acestui nume „daci în ţara carpilor" [12]. Acest lucru, spune Kahrstedt, ar trebui presupus chiar dacă n-ar fi existat ştirea lui Zosimus. La traducerea corectă a acestui nume dublu, continuă învăţatul, trebuie să ţinem seama şi de faptul că atît timp cît apare în izvoarele literare denumirea de carpi, lipseşte cea de *carpodaci*; aceştia sînt menţionaţi abia atunci cînd dispar carpii. După Ulrich Kahrstedt Καρποδάκαι nu reprezintă numele unui trib sau popor, ci denumeşte o parte a dacilor după poziţia lor geografică — dacii din Carpia (dacii din ţara carpilor). În felul acesta conchide eminentul cercetător, nu mai păcătuim faţă de informaţia lui Aurelius Victor, care a arătat că întreaga populaţie carpică a fost strămutată în imperiu.

O ipoteză diferită de cele amintite mai sus a emis, în 1964, I. Antonescu, adept al ipotezei originii celtice a carpilor, care susţinea că termenul de Καρποδάκαι „consfinţeşte asimilarea carpilor (celţi) de către autohtonii daci" [13].

---

[7] Cf. Ptolemaeus, III, 5, 6—20.

[8] *Op. cit.*, p. 108.

[9] V. Pârvan, *op. cit.*, p. 41. Vezi şi Σαρματικὰ ὄρη la Ptolemaeus (III, 7, 1).

[10] W. Tomaschek, *op. cit.*, p. 108; B. Rappaport, *Die Einfälle der Goten in das Römische Reich bis auf Constantin*, Leipzig, 1899, p. 25; C. Patsch, *Carpi*, în *RE*, III, 1899, col. 1608; A. Stein, *Carpicus*, în *RE*, III, 1899, col. 1610; U. Kahrstedt, *op. cit.*, p. 86—87; V. Pârvan, *op. cit.*, p. 242; I. Andrieşescu, *De la preistorie la evul mediu*, Bucureşti, 1924, p. 65; Fr. Altheim, *Die Soldatenkaiser*, Frankfurt am Main, 1939, p. 98 etc.

[11] Cf. C. Patsch, în *RE*, III, col. 1608—1609; U. Kahrstedt, *op. cit.*, p. 86—87; B. Mitrea şi I. Nestor, în *Istoria României*, I, 1960, p. 647 şi 700.

[12] U. Kahrstedt, *op. cit.*, p. 86.

[13] Iulian Antonescu, *Carpii şi continuitatea elementului dacic la răsărit de Carpaţi în secolele II, III, IV*, comunicare ţinută la Sesiunea ştiinţifică a muzeelor, Bucureşti, 27—29 decembrie, 1964.

Într-o comunicare ținută în cadrul Institutului de arheologie la 14 ianuarie 1965[14], ocupîndu-ne de această problemă, am combătut teza originii celtice a carpilor. Totodată am arătat că Ulrich Kahrstedt are dreptate atunci cînd susține că denumirea de Καρποδάκαι în grecește nu indică o populație amestecată de daci și carpi, dar nici interpretarea pe care o dă cunoscutul savant: Καρποδάκαι = „dacii din Carpia" nu poate fi susținută, din motive de ordin istoric și arheologic. Astfel asertiunea lui Aurelius Victor: *Carporum natio translata omnis in nostrum solum*, pe care Kahrstedt o consideră ca argument de bază în demonstrația sa, este infirmată, atît de datele arheologice, cît și de unele știri scrise. Amintim în această ordine de idei titlul onorific de *Carpicus Maximus*, luat de Constantin cel Mare în 318 sau 319[15] și materialul arheologic carpic care apare frecvent în complexele de tip Sîntana de Mureș-Cerneahov, din zona extra-carpatică a României[16].

Contrar părerii lui Kahrstedt, arheologic și istoric se constată că la sfîrșitul secolului la III-lea e.n. avem de-a face cu pătrunderea goților în teritoriul carpic și nu cu cea a dacilor. De altfel, nici nu vedem de unde puteau veni daci în țara carpilor în această vreme, cînd grupuri de daci liberi din vest și nord, abia pătrunseseră pe teritoriul fostei provincii romane Dacia și chiar teoretic este greu de acceptat o mișcare a dacilor spre est, în fața invaziei neamurilor germanice.

În funcție de aceste date, folosirea denumirii de Καρποδάκαι în secolul al IV-lea, cînd populația carpică se afla divizată în două: o parte fusese transferată în imperiu la sfîrșitul secolului al III-lea e.n., iar alta continua să trăiască pe teritoriul vechii Dacii, nouă ni se pare firească și singura denumire exactă care putea fi folosită de un cronicar informat.

Întrucît știa că unele izvoare literare anterioare lui notaseră că întreaga seminție a carpilor fusese transferată în imperiu, lăsînd să se înțeleagă (așa cum au înțeles și unii istorici moderni și contemporani)[17], că nu a mai rămas populație carpică în nordul Dunării, Zosimus a simțit nevoia să precizeze că este vorba de carpodaci, adică de *carpii din Dacia*, pe care, laolaltă cu scirii și hunii, Theodosius I i-a azvîrlit peste Dunăre în 381 și i-a silit să se așeze pe locurile pe care le părăsiseră și nu de carpii care locuiau în imperiu.

Faptul că în timpul lui Constantin cel Mare sînt menționați numai sub numele de *carpi* și nu de „carpodaci" este firesc, deoarece fiind vorba

---

[14] Cf. *SCIV*, 17, 1966, 3, p. 489, n. 1 și p. 508, n. 54.

[15] CIL, VIII, 8412; A. Stein, *Carpicus*, în *RE*, III, 1899, col. 1610, și R. Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*, ed. a II-a, p. 210.

[16] Cf. Gh. Bichir, *Les Carpes à la lumière des dernières découvertes archéologiques de Moldavie*, în *Atti del VI Congresso Internazionale delle scienze preistoriche et protostoriche, Roma, 1962*, III, Roma, 1966, p. 77; I. Nestor, *Les données archéologiques et le problème de la formation du peuple roumain*, în *RRH*, 3, 1964, p. 389—391; Gh. Diaconu, *Einheimische- und Wandervölker im 4. Jahrhundert u.Z. auf dem Gebiete Rumäniens*, în *Dacia*, N.S., VIII, 1964, p. 198—210 (pentru situația din Muntenia); M. Comșa, *Sur la romanisation des territoires nord-danubiens aux III^{e}—IV^{e} siècles de n.è.*, în *NÉH*, III, Bucarest, 1965, p. 28 și în special ultimele săpături arheologice din Moldova. Menționăm că datorită frecvenței ceramicii dacice în așezările de tip Sîntana de Mureș din estul Transilvaniei, Zoltan Székely a atribuit aceste așezări dacilor (cf. I. Nestor, *op. cit.*, p. 390, n. 8).

[17] De notat că toți cercetătorii români au pus la îndoială exactitatea știrilor transmise de Aurelius Victor, Eutropius și Orosius. Îndoielile lor s-au dovedit a fi justificate, după cum arată descoperirile arheologice. În imperiu n-a fost transplantată decît o parte din popu-

de un război dus de imperiu, în urma căruia împăratul a luat titlul onorific de *Carpicus Maximus*, se înţelege de la sine că menţiunea nu se referea decît la carpii rămaşi în afara imperiului roman. Este ştiut că potrivit dreptului roman, un *bellum* nu putea fi dus decît împotriva unor duşmani din afara graniţelor imperiului, iar împăratul nu putea lua titlul de *Carpicus Maximus* dacă ar fi fost vorba de înăbuşirea unei răscoale a carpilor din imperiu.

Menţiunea lui Zosimus are deci darul de a desminţi în parte informaţiile lui Aurelius Victor (*Caesares*, XXXIX, 43), Eutropius (IX, 25, 2) şi Orosius (VII, 25, 12), conform cărora : *Carporum natio translata omnis in nostrum solum* sau *Carporum gens universa in Romania se tradidit*[18].

Acest lucru este important deoarece dă cercetătorilor un punct de plecare sigur pentru a identifica pe cale arheologică în marea masă a materialelor de tip Sîntana de Mureş-Cerneahov pe carpi, nu numai în timpul dominaţiei gotice, ci şi în perioada hunică. Sensibili şi receptivi la influenţa romană, carpii au asimilat treptat numeroase grupuri de populaţii migratoare[19] şi au contribuit din plin la etnogeneza poporului român ; ei au revitalizat elementul dacic după cucerirea şi retragerea stăpînirii romane.

Culturile materiale care se dezvoltă pe teritoriul moldo-muntean după dispariţia culturii Poieneşti poartă amprenta carpică. W. Tomaschek considera că după anul 380 carpodacii au ajuns supuşii huno-bulgarilor şi scirilor şi s-au contopit cu ei[20]. De o asimilare a carpilor de către huni şi cu atît mai puţin de către sciri e greu de vorbit, ştiut fiind că hunii au dominat regiunile noastre nu prin numărul lor mare, ci prin forţa armelor[21].

Dacă originea dacică a carpilor este greu de demonstrat pe bază de ştiri literare şi epigrafice, în schimb, ea poate fi dovedită cu prisosinţă pe cale arheologică.

Cultura de tip Poieneşti (sau Vîrteşcoiu-Poieneşti), atribuită carpilor, este dacică prin esenţa ei şi poate fi considerată ca o formă evoluată a Latène-ului geto-dacic, căreia i s-au adăugat influenţele romane şi sarmatice[22]. Amprenta dacică a culturii Poieneşti este dată de ceramică ; ne referim la tehnica de lucru, forme şi ornament. Din rîndurile formelor tradiţionale dacice, frecvente în cultura Poieneşti, amintim : ceaşca dacică (căţuia), vasul-borcan cu brîu alveolat sau crestat (ambele forme lucrate cu mîna), fructiera, vasul-urnă, strecurătoarea şi unele tipuri de străchini

---

laţia carpică, despre care Ammianus Marcellinus (XXVIII, 1, 5) spune că a fost colonizată la Sopianae în Pannonia.

[18] Vezi *Consularia Constantinopolitana*, ad. a. 295 (*MGH*, IX, 230).

[19] Cf. Gh. Bichir, *În legătură cu riturile funerare la carpi*, în *SCIV*, 20, 1969, 2, p. 223. Pentru relaţiile carpilor cu romanii, vezi Gh. Bichir, *Les relations entre Daces libres et Romains aux IIe—IVe siècles de n.è. à la lumière des recherches archéologiques*, în *Actes du VIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Prague 21—27 août, 1966*, II, Praga, 1971, p. 511 şi urm.

[20] W. Tomaschek, *op. cit.*, I, p. 110.

[21] Pentru prezenţa hunilor în regiunile noastre, vezi I. Nestor, în *Istoria României*, I, 1960, p. 694—704.

[22] Cf. Gh. Bichir, *Unele observaţii cu privire la necropolele de tip Poieneşti din Moldova şi relaţiile acestor necropole cu lumea sarmată*, în *SCIV*, XII, 1961, 2, p. 257 ; idem, în *Atti*, III, p. 75 ; Sebastian Morintz, *Новый облик Дакийской культуры в римскую эпоху* (*Открытия в Килии*), în *Dacia*, N.S., V, p. 411 şi M. Macrea, *Dacii liberi în epoca romană*, în *Apulum*, VII, 1, 1968, p. 195.

şi căni cu o toartă. Desigur că la formele de tip Poieneşti se constată şi unele particularităţi faţă de cele din Latène, lucru explicabil dacă ne gîndim la evoluţia în timp a formelor şi la unele influenţe romane şi sarmatice [23]. Dacă nimeni nu poate contesta originea dacică a culturii Poieneşti, în schimb, s-ar putea naşte întrebarea de ce este atribuită această cultură carpilor şi nu altui grup de populaţie.

Răspunsul îl primim studiind geografia lui Ptolemaeus care menţionează, pentru regiunea ce ne interesează, următoarele populaţii : sarmaţi, bastarni, costoboci, carpi şi peucini. Nu intră în discuţia noastră tagrii şi tirageţii, din motive lesne de înţeles [24].

Teoretic cultura Poieneşti ar putea fi atribuită oricărei din seminţiile amintite de geograful antic. În realitate însă, judecînd după descoperirile arheologice, vedem că cultura Poieneşti nu poate fi atribuită nici sarmaţilor şi nici bastarnilor sau peucinilor, ci numai carpilor sau costobocilor. Astfel, cultura materială a sarmaţilor ne este cunoscută din sudul Uniunii Sovietice, din Ungaria şi chiar de pe teritoriul României şi se deosebeşte de cea de tip Poieneşti [25]; ambele culturi sînt în parte contemporane şi s-au influenţat reciproc, în anumite zone geografice.

Cultura Poieneşti nu poate fi atribuită nici bastarnilor, numiţi şi peucini [26], populaţie de origină germanică, a cărei cultură ne este cunoscută din regiunile nordice şi chiar din zona de la est de Carpaţi, pentru secolele III-I î.e.n. (cultura Poieneşti-Lukaşovka) [27] şi se deosebeşte fundamental de cultura Poieneşti.

Rămîn în discuţie carpii şi costobocii, populaţii înrudite, după părerea celor mai mulţi cercetători, prin însăşi originea lor comună traco-dacică [28].

---

[23] Pentru ceramica carpică, vezi R. Vulpe, *Săpăturile de la Poieneşti din 1949*, în *Materiale*, I, 1953, p. 448—457 şi Gh. Bichir, în *SCIV*, XII, 1961, 2, p. 257—260 şi pl. I; idem, în *Dacia*, N.S., IX, 1967, p. 187—197, 203 şi fig. 11—19.

[24] În ceea ce priveşte tirageţii (geţii de la Tyras), amintiţi şi de alte izvoare (vezi Strabon, II, 5, 12; II, 5,30; VII, 3, 17), majoritatea cercetătorilor sînt de acord că ei reprezentau un trib local getic care locuia în regiunea inferioară a fluviului Tyras (Nistru). Ei n-au constituit niciodată o puternică organizaţie economico-politică şi au acceptat continuu hegemonia altor triburi geto-dace sau scito-sarmate. Fiind vorba de un trib local, mic, nu le poate fi atribuită lor cultura Poieneşti, care a ocupat un spaţiu destul de întins. Pentru unele îndoieli cu privire la apartenenţa geto-dacică a tirageţilor, vezi I. I. Russu, *Elemente traco-getice în Sciţia şi Bosporul Cimmerian*, în *SCIV*, IX, 1958, 2, p. 306 şi n. 3. Tagrii, după opinia cercetătorilor constituiau de asemenea un trib mic, localizat în nordul Daciei. Originea lor pare a fi tot dacică (vezi V. Pârvan, *op. cit.*, p. 240 şi Gh. Ştefan şi colab., *Izvoare privind istoria României*, I, Bucureşti, 1964, p. 541, n. 33. În cazul că ei nu sînt daci, cu atît mai mult nu pot fi luaţi în discuţie în problema care ne interesează.

[25] Vezi Gh. Bichir, *Les Sarmates sur les territoire de la Roumanie* (sub tipar, în actele premergătoare celui de-al VIII-lea Congres internaţional de ştiinţe preistorice şi protoistorice, Belgrad, 1971); pentru cultura Poieneşti, vezi *Dacia*, N.S., XI, 1967, p. 177—224.

[26] Tacitus, *Germania*, 46, 1. Probabil că bastarnii şi peucinii erau înrudiţi între ei, aşa cum sînt dacii şi geţii.

[27] R. Vulpe, în *Materiale*, I, p. 491—496; idem, *Le problème des bastarnes à la lumière des découvertes archéologiques en Moldavie*, în *NÉH*, I, Bucarest, 1955, p. 103—119; idem, în *Istoria României*, I, 1960, p. 243—244; G. B. Fedorov, *Лукашевский могильник*, în *KS*, 68, 1957, p. 51—62; idem, *Rezultatele şi problemele principale ale cercetărilor arheologice din sud-vestul U.R.S.S., referitoare la primul mileniu al e.n.*, în *SCIV*, X, 1959, 2, p. 374-375; M. Babeş, *Noi date privind arheologia şi istoria bastarnilor (o fibulă pomeraniană descoperită în România)*, în *SCIV*, 20, 1969, 2, p. 195—216; M. Babeş şi I. Untaru, *Der früheste latènezeitliche germanische Fund aus der Moldau (Der Kronenhalsring von Davideni)*, în *Dacia*, N.S., XIII, 1969, p. 283—290.

[28] Asupra apartenenţei etnice a costobocilor s-au emis păreri diferite. Astfel, după unii cercetători costobocii sînt slavi (P. S. Schafarik, L. Niederle, Zdenek Nejedly), după alţii, celţi

Desigur, atribuirea culturii Poienești uneia din aceste seminții ar fi greu de făcut dacă n-ar exista unele date istorice care să ne vină în ajutor.

Cercetările arheologice din ultimul timp au arătat că cultura Poienești se datează în secolele II-III e.n. și atinge maximum de înflorire în prima jumătate și la mijlocul secolului al III-lea e.n. [29].

Cum costobocii dispar de pe scena istoriei către sfîrșitul secolului al II-lea e.n. [30], cînd cultura Poienești abia începe să se manifeste din plin, nu ne rămîne decît să ne gîndim la carpi, menționați de izvoarele literare și epigrafice ca principali atacatori ai imperiului roman la Dunărea de jos[31], tocmai în perioada cînd cultura Poienești cunoaște maximum de înflorire și dezvoltare. Probabil că după înfrîngerile suferite în vremea lui Marcus Aurelius, o parte din costoboci s-au refugiat la carpi și cu timpul s-au contopit cu ei, așa cum par să demonstreze cercetările arheologice din ultima vreme. Este interesant de subliniat faptul că sfîrșitul culturii Poienești, coincide cu decăderea puterii militare și economice a carpilor și transplantarea unei mari părți dintre ei în imperiu, în urma evenimentelor de la sfîrșitul secolului al III-lea e.n. (295 — 297).

Coincidența dintre datele istorice și cele arheologice spulberă orice îndoială cu privire la atribuirea culturii Poienești carpilor.

Cum originea dacică a culturii Poienești nu poate fi contestată de nici un cercetător care cunoaște bine realitățile arheologice, reiese că în mod implicit trebuie să recunoaștem și originea dacică (traco-dacică) a carpilor, creatorii și purtătorii culturii în discuție.

Atribuirea culturii Poienești carpilor, contribuie și la rezolvarea problemei localizării carpilor, întrucît numai pe baza izvoarelor scrise, uneori controversate (numele de carpi apare în izvoare abia în secolul al III-lea e.n.) acest lucru era greu de realizat [32].

(A. Reinach și G. Seure), iar după cei mai mulți savanți (K. Zeuss, W. Tomaschek, A. Premerstein, V. Pârvan, N. Iorga, I. I. Russu, M. Macrea etc.) ei sînt traco-daci. Vezi discuțiile și trimiterile la I. I. Russu, *Les Costoboces*, în *Dacia*, N.S., III, 1959, p. 344 și urm. Recent am fost informați că în septembrie 1970, N. Gostar a ținut o comunicare la Constanța în care a susținut că costobocii sînt celți dacizați. Pentru părerea mai veche a lui N. Gostar, vezi *Ramura nordică a dacilor—costobocii*, în *Buletinul Universității Babeș-Bolyai*, I, 1956, 1—2, p. 183—199; idem, în *Hăbășești*, București, 1954, p. 579—580.

[29] Cf. Gh. Bichir, în *Atti*, III, p. 75—78; idem, în *Dacia*, N.S., XI, p. 177—224.

[30] O. V. Kudriavțev, *Вторжение костобоков в балканские провинции Римской империи*, în *VDI*, 3, 1950, p. 56—70, și I. I. Russu, în *Dacia*, N. S., III, 1959, p. 349—352.

[31] Cf. C. Patsch și A. Stein, în *RE*, III, 1899, col. 1608—1610; B. Rappaport, *op. cit.*, p. 20—23, 28—29, 31—35, 38, 40, 43—44, 51, 57, 97—98, 105—106, 114, 121, 223; U. Kahrstedt, *op. cit.*, p. 83—87; V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, București, 1937, p. 90—93; A. Alföldi, în *CAH*, XII, Cambridge, 1939, p. 139—144, 146; L. Schmidt, *Die Ostgermanen*, München, 1941, p. 97, 204—207, 211, 221, 224; Fr. Altheim, *Le déclin du monde antique*, traducere André Cocuroy, Payot, Paris, 1953, p. 245—246. La p. 250, Fr. Altheim exagerează lucrurile spunînd că după retragerea aureliană, pe teritoriul fostei provincii Dacia pătrund goții și nicăieri nu se arată urme ale carpilor, căci concurenții lor goții le-au luat-o înainte; idem, *Die Soldatenkaiser*, p .193; A. M. Remennikov, *Борьба племен северного причерноморья с Римом в III веке н.э.*, Moscova, 1954, p. 29—39; B. Mitrea, în *NÉH*, I, București, 1955, p. 149—160; idem, în *Istoria României*, I, 1960, p. 639—647; D. Tudor, *La fortificazione delle città romane della Dacia nel sec. III dell'e.n.*, în *Historia*, Wiesbaden, XIV, 1965, 3, p. 368—380; idem, în *Oltenia romană*, ed. a III-a, București, 1968, p. 38—40 și 263; idem, *Răscoale și atacuri „barbare" în Dacia romană*, București, 1957, p. 51—54, 73—74; M. Macrea, în *Apulum*, VII, 1, 1968, p. 191—198; R. Vulpe, în *Dacia*, N. S., V, p. 385—386.

[32] Datarea și localizarea culturii carpice face inutilă discutarea tezei, conform căreia carpii (localizați în Germania estică) au contribuit la formarea culturii Lausitz (Lužice). Teza

Întrucît atribuirea culturii Poienești carpilor ni se pare justă, socotim că este mai indicat să folosim denumirea de cultură *carpică* [33], în locul celor de cultura Poienești, Vîrteșcoiu-Poienești sau Poienești-Vîrteșcoiu, așa cum în Latène vorbim de cultura getică sau geto-dacică și nu de cultura Piscul Crăsani sau Poiana.

Termenul de cultură carpică este mai concis și indică atît numele culturii cît și pe creatorii ei. Prin acceptarea acestei denumiri, deja folosită de unii cercetători [34], se evită și confuzia dintre cultura Poienești (carpică) și cultura Poienești sau Poienești-Lukașovka (bastarnă).

În ceea ce privește localizarea carpilor, savanți ca W. Tomaschek, E. H. Minns și V. Pârvan [35], consideră că acei problematici Καλλιπίδαι amintiți de Herodot (IV, 17), Strabon (XII, 3, 21) și Pomponius Mela (II, 1, 7) ca și cei Καρπίδαι întîlniți la Ephoros [fragm. 158 (78)] și Pseudo Scymnos (842 — 844), nu sînt alții, decît carpii. Conform acestei teze cele mai vechi izvoare literare îi fixează pe carpi la est de Prut, în R.S.S. Moldovenească și sud-vestul Ucrainei Sovietice, nedepășind spre est cursul inferior al fluviului Nipru (Borysthenes). Herodot, care-i situează pe calipizi în apropiere de tîrgul boristeniților, amintește într-un alt pasaj (IV, 49) de un rîu *Carpis* care s-ar vărsa în Dunăre și ar izvorî din țara aflată mai la nord de umbri. În continuare cunoscutul istoric grec vorbește de un rîu *Alpis*, care ar curge spre miazănoapte, vărsîndu-se tot în Dunăre. Probabil că istoricul antic confundă cele două lanțuri de munți — Carpații și Alpii — cu două rîuri neidentificabile [36].

Informații mai clare, care pot fi puse în legătură cu carpii, găsim la Ptolemaeus. Cunoscutul geograf, care a trăit pe la mijlocul secolului al II-lea e.n., vorbește de carpiani (III, 5, 10) pe care îi situează între peucini și bastarni. Descriind așezarea iazigilor dintre Dunăre și Tisa, Ptolemaeus amintește la cotul fluviului Dunărea (lîngă Aquincum) de localitatea *Carpis* (III, 7, 1). Tot Ptolemaeus (III, 10, 7) arată că țărmul începînd de la gura cea mai de miazănoapte a Istrului și pînă la gurile fluviului Borysthenes și ținutul din interior, pînă la fluviul Hierasos (Siret) este locuit mai jos de tirageții sarmatici, de *harpii* ("Αρπιοι) ... Ptolemaeus menționează în această regiune și un oraș *Harpis* ("Αρπις Πόλις) cu următoarele coordonate : longitudine 56° și latitudine 47°15′.

Călăuzindu-ne după coordonatele date pentru Piroboridava (54° longitudine și 47° latitudine) și polisul Tyras (56° longitudine și 47°40′ latitudine), reiese că localitatea Harpis era mai aproape de Tyras decît de Piroboridava.

În funcție de informațiile transmise de Ptolemaeus, harpii și „polysul" Harpis, pot fi localizați în sudul R.S.S. Moldovenești și în sud-

---

a fost combătută de U. Kahrstedt, *op. cit.*, p. 87 și nu considerăm necesar să insistăm asupra ei.

[33] M. Macrea, în *Apulum*, VII, 1, 1968, p. 195.

[34] Vezi Gh. Bichir, în *SCIV*, 16, 1965, 4, p. 675, 685 ; idem, în *Dacia*, N.S., XI, 1967, p. 177 și urm. și M. Macrea, *loc. cit.*

[35] W. Tomaschek, *op. cit.*, p. 108 ; E. H. Minns, *Scythians and Greeks*, Cambridge, 1913, p. 124 ; V. Pârvan, *op. cit.*, p. 225.

[36] Cf. Gh. Ștefan și colab., *Izvoare...*, p. 33, n. 31. Vezi și părerea lui V. Pârvan, *op. cit.*, p. 225.

vestul Ucrainei [37]. În măsura în care Ptolemaeus redă fapte contemporane lui şi nu mai vechi [38], ar reieşi că la mijlocul secolului al II-lea e.n. existau la nord de gurile Dunării, zona dintre Prut şi Nistru, harpii, trib carpic [39], sau înrudit cu carpii.

Pornind de la izvoarele mai sus amintite, cercetătorii moderni şi contemporani au început să-i localizeze pe carpi în diverse regiuni din estul şi nodrul Carpaţilor. Astfel Th. Mommsen [40], C. Patsch [41], B. Rappaport [42], L. Schmidt [43], Fr. Altheim [44] şi alţii, îi situează pe carpi între Siret şi Prut, iar W. Tomaschek [45], C. Müller [46] şi E. Minns [47] sînt tentaţi să extindă aria lor de răspîndire şi în R.S.S. Moldovenească şi Ucraina sud-vestică. La teritoriul Moldovei se gîndesc şi unii cercetători români: I. Andrieşescu, [48] V. Christescu [49], R. Vulpe [50], I. Nestor [51], B. Mitrea [52] etc.

După Ulrich Kahrstedt, carpii la început au locuit la est de Nistru, iar în secolul al II-lea au înaintat, de la est la vest, de-a lungul ţărmului nord-pontic, împingînd pe daci din teritoriile Nistrului şi Prutului. Ţinutul lor vestic era după Ptolemaeus, spune Kahrstedt, Prutul, iar după trei generaţii îi găsim la Dunărea de jos şi în Dobrogea, inclusiv Delta Dunării [53].

Dacii în vest, carpii în est, la Dunărea inferioară în luptă cu Roma, aceasta este situaţia în secolul al III-lea e.n., conchide învăţatul amintit. După izvoarele literare, spune Ulrich Kahrstedt, reiese că în secolul al III-lea e.n., în lupta împotriva imperiului roman, carpii erau pe primul plan.

Spre deosebire de aceşti învăţaţi, Gudmund Schütte îi fixează pe carpi numai în nord, între tagri la sud şi bastarni la nord. În schimb, în Moldova de nord, respectiv podişul central moldovenesc, cercetătorul danez îi situa pe costoboci [54]. Şi după părerea lui N. Gostar, carpii au locuit iniţial în nordul Daciei [55].

Ocupîndu-se de această problemă, V. Pârvan încearcă să-i localizeze, pe carpi deopotrivă în nordul şi estul munţilor Carpaţi [56]. După părerea savantului român, carpii se întindeau în „chip compact de la Vistula

---

[37] V. Pârvan extinde pe harpi şi la est de Nistru pînă la Nipru de jos (vezi *Getica*, p. 242—243).

[38] Vezi discuţiile asupra acestei probleme la E. Simek, *Velká Germanie Klaudia Ptolemaia*, IV, Brno, 1953, p. 661—664 şi 678.

[39] Cf. V. Pârvan, *op. cit.*, p. 239.

[40] *Römische Geschichte*, V, p. 216.

[41] În *RE*, III, col. 1608—1609.

[42] *Op. cit.*, p. 25.

[43] *Op. cit.*, p. 204.

[44] *Die Soldatenkaiser*, p. 98; idem, *Le déclin du monde antique*, p. 245.

[45] *Op. cit.*, p. 108—109.

[46] Vezi V. Pârvan, *Getica*, p. 239.

[47] *Op. cit.*, p. 124.

[48] *Op. cit.*, p. 65.

[49] *Op. cit.*, p. 73.

[50] Vezi în *Materiale*, I, p. 497—506.

[51] Cf. *Istoria României*, I, 1960, p. 676—693.

[52] *Ibidem*, p. 637—647.

[53] U. Kahrstedt, *op. cit.*, p. 84.

[54] G. Schütte, *Ptolemy's maps of northern Europe*, Copenhaga, 1917, p. 100— 101 şi harta de la fig. 17. Costobocii transmontani, amintiţi de Ptolemaeus (III, 5, 9), sînt situaţi de Schütte în regiunea Vistulei, deasupra carpilor şi bastarnilor.

[55] N. Gostar, în *Buletinul Universităţii Babeş-Bolyai*, p. 198; idem, în *Hăbăşeşti*, p. 58.

[56] *Getica*, p. 242—243.

şi pînă la gurile Dunării şi Niprului, pe întregul versant nordic şi estic al munţilor lor — Carpaţii". Numai această concluzie, afirma Pârvan, „ne poate lămuri de ce elementul getic (carpic) e răspîndit aşa de departe chiar dincolo de Nistru, precum ne spune Ptolemaeus textual, tocmai prin "Αρπιοι pînă la Nipru de jos". Afirmaţia lui Ptolemaeus este întărită, după Pârvan, de toponimia şi onomastica de la est de Nistru.

Eminentul savant român considera că W. Tomaschek are dreptate atunci cînd vede în calipizi şi carpizi, pe carpi. Referindu-se la localitatea Carpis menţionată de Ptolemaeus (III, 7, 1), Pârvan spune „că acest nume nu poate fi despărţit de al dacilor carpi din regiunea vecină spre NE, în munţii care ei înşişi poartă numele aceluiaşi popor..."[57]. După Pârvan, prezenţa carpilor în regiunea Dunării pannonice şi a Carpaţilor Slovaciei este documentată încă de pe vremea lui Herodot (IV, 49), care vorbeşte despre un rîu *Carpis*. În legătură cu Κορπίλοι [58], învăţatul român consideră că Norbert Jokl (Streitberg-Festgabe, Leipzig, 1924, p. 179) „compară cu dreptate numele poporului tracic din Rhodope oriental la est de Trausi, Κορπίλοι, cu numele marelui neam getic din nordul Dunării κάρποι" [59].

Pentru istoricul problemei, amintim şi părerea cercetătorului transilvănean Al. Ferenczi, care încerca să-i localizeze pe carpi în estul Transilvaniei, în zona Ciucului. Scoţînd în evidenţă unitatea geografică a acestei regiuni, care ar putea să „ofere destule posibilităţi de trai pentru un popor mai mic de munte", Al. Ferenczi considera că aici a fost „ţara carpodacilor" şi „identifica" Cumidava cu cetatea cea mare de pe „Piscul Cetăţii" de lîngă Tuşnadul Ciucului, socotind-o capitala carpo-dacilor[60].

O contribuţie hotărîtoare în problema localizării carpilor au adus-o cercetările arheologice din ultimele două decenii, cercetări care demonstrează că populaţia carpică a locuit intens actualul teritoriu al Moldovei[61]. Sînt unele indicii arheologice care arată că urmele de locuire carpică nu lipsesc nici din zona de la est de Prut [62].

După părerea noastră, în carpi trebuie să vedem un trib tracodacic, care iniţial a locuit în regiunea Carpaţilor răsăriteni şi cu timpul s-a extins treptat, aşa încît în secolele II—III e. n., a ajuns să stăpînească cea mai mare parte din teritoriul geto-dacic de la est de Carpaţi. Sînt probabil acei *Carpiani* fixaţi de Ptolemaeus (III, 5, 10) la mijlocul secolului al II-lea e. n., între peucini şi bastarni. În problematicii *calipizi* şi *carpizi*, amintiţi de izvoarele literare antice (Herodot, Strabon, Pomponius Mela, Ephoros şi Pseudo-Scymnos) şi puşi de majoritatea cercetătorilor în legă-

---

[57] *Ibidem*, p. 223.

[58] Trib în Tracia. Originea numelui — „probabil variantă a temei *Karp — din Carpates ori Carpi", vezi I. I. Russu, *op. cit.*, p. 99, unde sînt adunate şi izvoarele literare antice.

[59] V. Pârvan, *op. cit.*, p. 233—234.

[60] Al. Ferenczi, *Cetăţi antice în judeţul Ciuc*, în *ACMIT*, IV (1932—1938), Cluj, 1938, p. 345—346. Pentru localizarea Cumidavei la Rîşnov, vezi M. Macrea, *Cumidava*, în *AISC*, IV (1941—1943), Sibiu, 1944, p. 234—261.

[61] Vezi situaţia descoperirilor cunoscute pînă în 1967, la Gh. Bichir, în *Dacia*, N. S., XI, p. 171—224; nu aparţin carpilor descoperirile din nordul Moldovei.

[62] Ne referim la unele căni de tip carpic descoperite în morminte sarmatice la Bocani (r. Făleşti), Negureni (r. Teleneşti), Şoldăneşti (r. Rezina), Prajila (r. Floreşti) etc. Materiale văzute cu prilejul unei călătorii de studii făcute în U.R.S.S. Pentru Bocani, vezi G. B. Fedorov, *К вопросю о Сармотской культуре в Молдавии*, în *Izvestia-Kisinev*, 4 (31), 1956, p. 53, fig. 3; p. 60, fig. 9/1—8. Restul materialului este inedit. Descoperirile de

tură cu carpii, noi nu putem vedea decît cel mult triburi de origine traco-dacică, înrudite cu carpii[63]. Deci, nu poate fi vorba, aşa cum credea Ulrich Kahrstedt, că iniţial carpii ar fi locuit la est de Nistru şi începînd cu secolul al II-lea e. n., ei ar fi început să se deplaseze spre vest, în teritoriul dacic.

La fel, ţinînd seama de descoperirile arheologice, nu poate fi acceptată nici teza conform căreia carpii ar fi venit din nord[64] pe actualul teritoriu al Moldovei.

În ultimul timp au început să apară materiale carpice şi în Transilvania, la Mediaş-Baia de Nisip[65], Bezid[66], Archiud-Hînsuri[67], Ormeniş[68] (jud. Sibiu) şi în alte locuri[69]. Dacă descoperirile făcute în interiorul provinciei pot fi explicate ca pătrunderi din mediul carpic sau transplantări de populaţie făcute de imperiu, materialele cunoscute în estul Transilvaniei

---

la Şoldăneşti şi Prajila au fost făcute de V. I. Markevici, iar cele de la Negureni, de A. A. Nudelman. La Şoldăneşti, nu prea departe de Nistru, credem că poate fi vorba de o aşezare carpică (materialul adunat dintr-o periegheză de V.I. Markevici), a cărei cercetare se impune. Prezenţa acestor materiale în spaţiul dintre Prut şi Nistru, la care se adaugă şi numărul mic al descoperirilor sarmatice : 13 pe teritoriul R. S. S. Moldoveneşti şi trei în Bugeac (R.S.S. Ucraina); în cele mai multe locuri din R.S.S. Moldovenească fiind vorba de descoperiri izolate (Varvarovka, Şoldăneşti, Pervaia Maia etc.) ne fac să credem că şi pe teritoriul dintre Prut şi Nistru carpii au convieţuit cu sarmaţii. Rămîne ca cercetările viitoare să arate care era raportul dintre carpi şi sarmaţi în această zonă. Probabil că urmele carpice sînt mult mai puţine decît în teritoriul de la vest de Prut, aici (în R.S S.Moldovenească) existînd probabil şi bastarni tîrzii.

Părerea unor cercetători de la Chişinău, că pe teritoriul R.S.S. Moldoveneşti, am avea de-a face cu urme de tip Cerneahov—Sîntana de Mureş încă din secolul al II-lea e.n. nu ni se pare întemeiată, judecînd după descoperirile făcute pînă în prezent. La fel, de o locuire exclusiv sarmatică în secolele II—III e.n. a teritoriului R.S.S. Moldoveneşti, credem că nu se poate vorbi.

[63] Pentru prezenţa urmelor arheologice traco-getice în stepele nord-pontice, cf. T. D. Zlatkovskaia, *Племенной Союз гетов под руководством Буребисты* (*I. в. до н. э.*,) în *VDI*, 52, 1955, 2, p. 89—91; A. V. Burakov, *Городище діляс козирки поблизу Ольбії* în *Археологічні пам'ятки УРСР*, XI, 1962, p. 71, fig. 23 şi pl. IV/4; A. I. Meliukova, *К вопросу о границе между скидами и гетами*, în *Древние Фракийцы в северном причерноморье*, Moscova, 1969, p. 61—80; M. I. Viazmitina, *Фракийские элементы в культуре населения городищ нижнего Днепра*, în acelaşi volum, p. 119—134.

Este interesant de subliniat faptul că pornind de la studiul toponimiei şi onomasticii, cercetători ca E. H. Minns (*op. cit.*, p. 38). G. G. Mateescu (*Nomi traci nel territorio scito-sarmatico*, în *ED*, II, 1924, p. 223—238), V. Pârvan (*op. cit.*, p. 242—247) şi I.I. Russu (*SCIV*, IX, 1958, 2, p. 303—335) au admis existenţa unei populaţii traco-getice mai vechi decît secolul I î.e.n., între Nistru şi Nipru, pe ţărmul Pontului Euxin, care a fost eventual consolidată prin expansiunea de scurtă durată a lui Burebista (Cf. Gh. Bichir, *Sarmaţii şi pătrunderea lor la Dunărea de jos*, în *Peuce*, I, Tulcea, 1970 (sub tipar).

[64] Vezi N. Gostar, *op. cit.*, p. 198; D. Tudor *Răscoale*. . .,p. 73—74 ; S. Morintz, în *Dacia*, N.S., III, p. 468; Iulian Antonescu, în *RevMuz*, II, 1965, nr. special, p. 440; Gh. Diaconu, în *Studii şi materiale*, II, Ploieşti, 1969, p. 16.

[65] I.H. Crişan, în *Din activitatea ştiinţifică a Muzeului raional din Mediaş*, p. 40—41.

[66] Zoltán Székely, în *Materiale*, VII, p. 184—185, fig. 7/3 şi 9/2—3 şi Gh. Bichir, în *Dacia*, N.S., XI, p. 223, n. 98.

[67] Material inedit. Cercetări Şt. Dănilă.

[68] Material inedit.

[69] Necropola de la Soporul de Cîmpie este atribuită fie populaţiei daco-romane (vezi D. Protase, *Le cimetière de Soporul de Cîmpie, un nouveau témoignage de la présence des Daces en Dacie Romaine*, în *Dacia*, XIII, 1970, p. 291—317), fie carpilor (vezi K. Horedt, *Unele probleme privind răspîndirea culturii Sîntana de Mureş-Cerneahov în România*, în *SCIV*, 18, 1967, p. 583—585; idem, *Transsilvanien im ersten Jahrhundert nach der Preisgabe der Provinz Dazien*, în *Acta Antiqua Philippopolitana — Studia Historica et Philologica*, Sofia, 1963, p. 162 şi M. Macrea, *Romani e Daci nella Provincia Dacia*, în *Arheologia Classica*, XIX, 1, 1967, p. 160; idem, în *Apulum*, VII, 1, 1968, p. 197—198.

pun şi problema persistenţei populaţiei daco-carpice în această regiune. Rămîne ca cercetările viitoare să confirme una din ipoteze, sau pe amîndouă, deoarece ele nu se exclud; ambele teze sînt plauzibile.

Începînd cu sfîrşitul secolului al II-lea e.n., sigur în prima jumătate a secolului al III-lea unele grupuri de carpi pătrund şi în Muntenia, aşa cum arată cercetările arheologice efectuate la Mătăsaru, Bucureşti-Militari etc. Urmele carpice lipsesc din spaţiul cuprins între limes-ul alutan şi cel transalutan.

În ultimul timp au început să apară materiale carpice şi în Oltenia (Dacia Malvensis). Descoperirile, încă inedite, se încadrează în limitele secolului al III-lea e.n. şi pot fi puse pe seama unor transplantări de populaţie, făcute probabil în urma evenimentelor din anii 245 — 247.

Presiunea carpilor şi a roxolanilor a obligat imperiul să construiască limes-ul transalutan, care va fi distrus tot de carpi în anul 245.

Studiind îndelungata istorie a geto-dacilor, constatăm că întotdeauna a existat un trib hegemon, care a reuşit să polarizeze în jurul său numeroase alte triburi geto-dacice. Aşa se explică de ce în diferite perioade istorice se vorbeşte numai de daci, sau în epoca mai tîrzie (secolele II — III e.n.) cu precădere de costoboci sau carpi, populaţii a căror incursiuni în imperiul roman ne sînt cunoscute [70].

Problema conflictelor dintre carpi şi romani a fost tratată de aproape toţi cercetătorii străini care s-au ocupat de istoria goţilor şi mai puţin de specialiştii români. Dintre cercetătorii români amintim pe R. Vulpe [71] şi B. Mitrea [72]. Faptul că specialişti în istoria goţilor discută această problemă este explicabil, deoarece adesea carpii au atacat împreună cu goţii imperiul roman. Desigur că uneori istoricii germanişti au exagerat rolul goţilor şi au diminuat pe cel al carpilor [73], după cum şi în istoriografia românească au existat cazuri cînd s-a exagerat puterea carpilor [74].

Bazîndu-se pe ştiri literare şi epigrafice antice, toţi istoricii români şi străini i-au considerat pe carpi printre cei mai primejdioşi duşmani ai imperiului la Dunărea de jos, în secolul al III-lea e.n. Iordanes însuşi socotea pe carpi ca o seminţie totdeauna gata de război, adeseori primejdioasă pentru romani [75].

În stadiul actual al cercetărilor nouă ni se pare mai plauzibilă ipoteza conform căreia la Soporul de Cîmpie avem de-a face cu o necropolă daco-romană (secolele II—III e.n.), în cadrul căreia se constată elemente carpice. În măsura în care nu se va putea explica proveniența obiectelor de tip carpic pe calea schimbului, va trebui să admitem prezenţa etnică a unui grup de carpi (în a doua jumătate a secolului III e.n.) în acest complex daco-roman (carpi transplantaţi în cadrul unei aşezări daco-romane existente).

[70] M. Macrea consideră că în secolul III e.n. denumirea de carpi, folosită în inscripţii şi de autorii antici, ar avea un sens mai larg şi ar indica pe dacii liberi în general (vezi *Apulum*, VII, 1, 1968, p. 194). Lucrul este posibil, tot aşa cum este posibil, ca sub numele de daci, să se ascundă uneori, în izvoarele literare sau inscripţii, cel de carpi.

[71] Vezi *Histoire ancienne de la Dobroudja* (se va cita *HAD*), Bucarest, 1938, p. 257, 262—264, 266, 271, 275, 279, 284, 286, 381, 412; idem, în *Din istoria Dobrogei* (se va cita *DID*), II, Bucureşti, 1968, p. 231—235, 240, 242, 254, 273—274, 276 şi 282.

[72] *Istoria României*, I, 1960, p. 639—647.

[73] Fr. Altheim, *Le déclin* ..., p. 250; idem, *Die Soldatenkaiser*, p. 103. De altfel, majoritatea istoricilor, din lipsă de date, au minimalizat rolul jucat de carpi la Dunărea de jos, rezervîndu-le locul de secundanţi ai goţilor.

[74] V. Pârvan, *op. cit.*, p. 242.

[75] *Genus hominum ad bella nimis expeditum qui saepe fuere. Romanis infesti* (Getica, 91,25).

Este interesant de subliniat că incursiunile carpilor şi respectiv ale carpo-goţilor, în provinciile dunărene au avut loc în special în perioadele de criză, cînd trupele imperiale se aflau angajate în disputa pentru tron sau purtau lupte la alte frontiere ale imperiului, fapt ce presupune o bună cunoaştere de către carpo-goţi nu numai a tacticii şi strategiei militare, ci şi a realităţilor din imperiu.

În prima jumătate a secolului al III-lea e.n. conducerea coaliţiei anti-romane la Dunărea de jos au avut-o carpii [76], iar începînd cu mijlocul acestui secol, conducerea au preluat-o goţii, noii stăpîni ai stepelor nord-pontice.

Carpii au constituit o puternică uniune de triburi în care intrau şi elemente eterogene (sarmaţi, costoboci etc.).

Documentarea de care dispunem cu privire la conflictele dintre carpi şi romani este săracă şi de multe ori ea se reduce la o simplă menţiune epigrafică sau numai la titlul onorific de *Carpicus Maximus*.

Pînă nu de mult istoricii considerau că primul contact armat dintre carpi şi romani a avut loc în timpul lui Caracalla (anul 214), pornindu-se de la o inscripţie descoperită în 1896 de V. Dobrusky, la Oescus (Ghighen în Bulgaria) şi greşit interpretată de autor [77]. În urma unui studiu atent, prof. D. Tudor a constatat că pe inscripţie nu este vorba de un război al lui Caracalla cu carpii ci cu cennii [78].

La fel, părerea conform căreia Maximin Tracul ar fi luptat cu carpii în 236 [79], nu mai poate fi susţinută, întrucît şi de data aceasta documentul epigrafic pe baza căruia se postulase acest lucru [80] s-a dovedit a fi greşit interpretat. Documentul în discuţie, întregit şi cu alte fragmente, a permis prof. D.M. Pippidi să constate că inscripţia nu este din vremea lui Maximin Tracul, ci din timpul lui Gordian (anul 240) şi conţinutul ei nu se referă la un război, ci la refacerea din temelie a halelor de la Histria ruinate de vechime [81].

Primul mare atac carpic a avut loc abia în 238, cînd carpii şi goţii au invadat Moesia Inferior. Pe baza unei informaţii din *Historia Augusta* s-a crezut că şi cetatea Histria ar fi fost distrusă cu acest prilej [82]. Inscripţiile şi descoperirile monetare dovedesc însă că Histria şi-a continuat dezvoltarea normală în această vreme, mai mult încă, cetatea a bătut monede proprii într-o proporţie şi mai mare ca înainte [83].

---

[76] Cf. Gh. Bichir, în *Dacia*, N.S., XI, p. 221.

[77] Vezi toate datele cu privire la această problemă la D. Tudor, *La prétendue guerre de Caracalla contre les Carpes*, în *Latomus*, XIX, 1960, p. 350—356. Inscripţia se păstrează în Muzeul din Sofia.

[78] *Ibidem*.

[79] S-a căutat chiar să se precizeze că luptele au avut loc la Dunărea de jos, în sudul Moldovei (cf. R. Vulpe, *HAD*, p. 262; ulterior autorul a renunţat la această teză; cf. *DID*, II, p. 224).

[80] V. Pârvan, *Histria*, VII, p. 82—84. Cele şase fragmente din inscripţia publicată de V. Pârvan au fost descoperite la temelia porţii mari de la Histria.

[81] D.M. Pippidi, *Contribuţii la istoria veche a României*, ed. a II-a, Bucureşti, 1967, p. 468—480.

[82] *Sub his (Maximo et Balbino) pugnatum est a Carpis contra Moesos. Fuit et Scythici belli principium, fuit et Histriae excidium eo tempore, ut autem Dexippus dicit, Histricae civitatis* (*SHA*, XXI, 16, 3).

[83] D. M. Pippidi, *op. cit.*, p. 466 şi urm.; R. Vulpe, în *DID*, II, p. 230.

Deşi Iulius Capitolinus aminteşte numai de carpi cu prilejul invaziei din 238, este sigur că alături de carpi au fost şi goţii, aşa cum ne informează Petrus Patricius [84].

Pentru a respinge din imperiu pe invadatori şi a destrăma coaliţia carpo-gotică, guvernatorul Moesiei, Tullius Menophilus a cumpărat retragerea goţilor, prin plata unor subsidii, fapt ce a nemulţumit pe carpi. Drept urmare carpii cer şi ci subsidii de la imperiu motivînd că ci, carpii, sînt mai puternici decît goţii [85]. Abilul comandant roman în loc să le dea subsidii, întăreşte paza frontierei, sfidîndu-i astfel pe carpi. Refuzul de a plăti subsidii a fost poate dictat şi de teama de a nu se repeta situaţia din vremea lui Decebal, cînd viteazul rege dac a folosit aceste subsidii pentru întărirea puterii militare a dacilor, îndreptată apoi împotriva romanilor.

Incursiunea carpo-gotică din 238 a produs pagube materiale şi a stîrnit multă panică în Moesia Inferior, aşa cum reiese dintr-o inscripţie descoperită la Durostorum [86], în care un locuitor al acestui oraş aduce mulţumiri zeilor pentru că a scăpat din captivitatea barbarilor (*receptus ex captivitate barbarorum*) în anul consulatului lui Pius şi Proculus (*Pio et Proculo consulibus*), adică în 238. Cu acest prilej a avut de suferit şi cetatea Marcianopolis, ale cărei ziduri au fost întărite din ordinul lui Menophilus [87].

Carpii şi goţii fiind principalii atacatori ai imperiului la Dunărea de jos, în secolele III—IV, nu odată s-a întîmplat ca atunci cînd izvoarele literare vorbesc de duşmani (*hostes*) ai imperiului, istoricii moderni şi contemporani să presupună că aceştia au fost carpii sau goţii, căutînd uneori să aducă în sprijinul acestor ipoteze chiar dovezi arheologice. Semnificativ în acest sens este presupusul atac al carpilor din 242.

Pornindu-se de la o ştire din *Historia Augusta* (Vita Gordiani)[88] conform căreia împăratul Gordian, pe cînd se îndrepta în fruntea unei puternice armate împotriva parţilor, aflînd de pătrunderea unor duşmani în Tracia şi Moesia, a fost nevoit să zăbovească aici pentru a-i alunga pe invadatori, unii istorici au presupus că aceşti *hostes* au fost carpii, care au atact în acelaşi timp şi Dacia romană [89].

În legătură cu acest presupus atac al carpilor din 242, era pusă îngroparea a nu mai puţin de zece tezaure monetare, descoperite pe teritoriul provinciei Dacia: Săpata de jos (jud. Argeş), Dobridor, Vîrtopu, Băileşti (jud. Dolj), Aţel, Ocna Sibiului, Apoldul Mic (jud. Sibiu), Geomal (jud. Alba), Jeledinţi (jud. Hunedoara), Ţaga (jud. Cluj) [90]. Tot cu acest

---

[84] *FGH*, IV, 186, frag. 8.

[85] *Ibidem*.

[86] *CIL*, III, 12455.

[87] R. Vulpe, *HAD*, p. 264; idem, în *DID*, II, p. 232.

[88] *SHA*, XX, 26, 11—13.

[89] V. Christescu, în *Istros*, I, 1934, p. 73—80; idem, *Istoria militară*, p. 91; Fr. Altheim, *Le déclin ...*, p. 245; M. Macrea şi D. Protase, *Tezaurul de monete imperiale romane de la Geomal şi invazia carpilor din anul 242 în Dacia*, în *SCŞ. Cluj*, V, 1954, 3—4, p. 495—559; R. Vulpe, M. Macrea şi B. Mitrea, în *Istoria României*, I, p. 456, 528, 642—643; D. Tudor, *Răscoale ...*, p. 51; idem, în *Historia*, XIV, 3, p. 374.

[90] Cf. C. Preda, *Tezaurul monetar de la Bîrca (jud. Dolj) şi unele probleme privind atacurile carpilor din anii 242 şi 245 în Dacia*, în *SCN*, IV, 1968, p. 190—191.

prilej se considera că a fost părăsit [91] sau străpuns [92] limes-ul transalutan şi a fost abandonat capul de pod roman de la Bărboşi [93].

Cercetări numismatice mai noi au demonstrat însă că tezaurele în cauză n-au putut fi îngropate în anul 242, întrucît ele conţin şi monede emise după această dată (243 sau 244)[94]. Îngroparea tezaurelor a fost determinată probabil de invazia carpilor din 245 [95].

Importanţa atacului din 245 a fost subliniată de aproape toţi istoricii care s-au ocupat de politica imperiului roman la Dunărea de jos. Mai mult, unii istorici chiar au exagerat urmările acestui eveniment pentru provincia Dacia. Astfel, pornind de la împrejurarea că în săpăturile executate de C. Torma în castrul roman de la Ilişua monedele merg numai pînă la Filip Arabul [96], J. Jung trăgea concluzia că romanii au evacuat castrele de la frontiera nordică sub presiunea carpilor [97]. Părerea lui Jung a fost împărtăşită şi de alţi cercetători [98]. S-a susţinut de asemenea că mulţi locuitori au emigrat cu acest prilej din Dacia romană. După A. Alföldi, Dacia „boleşte" în urma invaziei carpice din 245 — 247, situaţia provinciei Dacia după acest atac fiind comparată cu aceea a Pannoniei după invazia hunică din 376 [99].

Deşi invazia carpilor din 245 a dat naştere unui adevărat război, care a durat pînă la 247, totuşi urmările n-au fost atît de grave precum au presupus cercetătorii mai sus amintiţi [100]. Dacia se reface treptat şi viaţa în provincie îşi reia cursul normal, specific unei regiuni de frontieră.

Amploarea luptelor din 245 — 247 rezultă atît din unele inscripţii şi izvoare literare cît şi din descoperirile arheologice şi numismatice.

În afară de cunoscutul altar de la Apulum, ridicat de C. Valerius Serapio, drept mulţumire că a reuşit să scape de captivitatea carpilor — a *Carpis liberatus* [101] — avem inscripţia (stela funerară) de la Intercisa (Dunapentele).

---

[91] V. Christescu, în *Istros*, I, p. 75; idem, în *Dacia*, V—VI, 1935—1936, p. 447; idem, *Istoria militară*, p. 91; Fr. Altheim, *op. cit.*, p. 245.

[92] M. Macrea şi D. Protase, *op. cit.*, p. 354; R. Vulpe şi B. Mitrea, în *Istoria României*, I, 1960, p. 456, 642—643; D. Tudor, *Oltenia romană*, p. 38.

[93] Cf. R. Vulpe şi B. Mitrea, în *Istoria României*, I, 1960, p. 529—643.

[94] Cf. C. Preda, *op. cit.*, p. 189—196, şi B. Mitrea, *Tezaurul monetar roman de la Săpata de jos şi prăbuşirea limes-ului transalutan*, în *SCN*, IV, p. 202—206.

[95] *Ibidem*. În legătură cu incursiunea carpilor din 245, vezi şi lucrările lui B. Mitrea din *SCIV*, IV, 1953, 3, p. 611—640, şi din *NÉH*, I, Bucarest, 1955, p. 149—160. Părerea lui B. Mitrea că în 245 carpii au pătruns în Balcani (vezi *NÉH*, I, 1955, p. 157—158) este combătută de B. Gerov care pune tezaurele în discuţie, în legătură cu invazia goţilor din timpul lui Decius (vezi *Die gotische Invasion in Mösien und Thrakien unter Decius im Lichte der Hortfunde*, în *Acta Antiqua Philippopolitana — Studia Historica et Philologica*, VI, 1962, p. 127 şi urm.).

[96] Vezi lista la C. Torma, în *Erdély Muzeum egylet évkönyvei*, III, 1864, p. 31—34.

[97] J. Jung, *Roemer und Romanen in den Donaulaendern*, Innsbruck, 1877, p. 176.

[98] B. Rappaport, *op. cit.*, p. 33; L. Schmidt, *op. cit.*, p. 205.

[99] A. Alföldi, *A gót mozgalom és Dácia feladása*, extras din rev. *Egyetemes Philologiai Közlöny*, 1929—1930, p. 31—32.

[100] Cf. C. Daicoviciu, *Problema continuităţii în Dacia*, în *AISC*, III, 1941, p. 200—270; M. Macrea, *Monetele şi părăsirea Daciei*, în *AISC*, III, 1941, p. 277—279; idem, în *Istoria României*, I, 1960, p. 456—457 şi D. Protase, *Problema continuităţii în Dacia în lumina arheologiei şi numismaticii*, Bucureşti, 1966, p. 15—234.

[101] *CIL*, III, 1054.

Descoperit în 1913 de Antal Hekler, importantul document epigrafic a fost pus în valoare abia în 1963 de către Sándor Soproni [102]. Este vorba de o piatră funerară pusă în cinstea lui *Publius Aelius Proculinus*, care a făcut parte din garda personală a împăratului şi care a murit la *Castellum Carporum*, în războaiele dacice — *bello dacico desiderato ad Castellum Carporum* — cum spune textul. Sándor Soproni consideră că *Castellum Carporum* se referă sigur la războiul cu carpii. Teza a fost acceptată şi de alţi cercetători [103]. În sprijinul acestei păreri ar veni şi relatările lui Zosimus, care prezintă destul de sumar domnia lui Filip Arabul, dar vorbeşte pe larg despre lupta de la cetatea carpilor. Relatările lui Zosimus (I,20) [104] şi textul inscripţiei de la Intercisa se referă foarte probabil la acelaşi eveniment şi astfel cetatea menţionată de Zosimus poate fi identificată cu *Castellum Carporum*.

Amploarea acestor lupte este sugerată de prezenţa trupelor pretoriene (care implică şi prezenţa împăratului) şi a trupelor aduse de la Rin [105]. Luptele începute în 245 au durat pînă în primăvara anului 247. Ultima mare bătălie a avut loc la *Castellum Carporum* şi aici a murit P. Aelius Proculinus. D. Tudor consideră că în timpul acestor lupte cel mai mult a avut de suferit Dacia Inferioară [106].

Datele de care dispunem nu sînt suficiente pentru a localiza această cetate. De asemenea, nu ştim precis dacă *Castellum Carporum* este întradevăr o localitate sau se referă în mod general la o cetate ridicată de carpi şi stăpînită de ei permanent sau temporar. Descrierea lui Zosimus ne-ar face să credem că este vorba de o fortificaţie [107]. Încercările de localizare făcute pînă în prezent nu sînt concludente. Sándor Soproni se gîndea la teritoriul Transilvaniei de azi, poate la nord de Dacia, în teritoriul carpic, spune cercetătorul maghiar [108]. După părerea prof. D. Tudor, *Castellum Carporum* a putut fi în Muntenia, regiune controlată de carpi şi unde ei aveau posibilitatea să construiască asemenea fortificaţii de pămînt [109]. M. Macrea spunea : „Nu este exclus ca sub această denumire să se înţeleagă o localitate fortificată a dacilor din ţinutul din faţa Pannoniei Inferior, amintind prin numele ei localitatea mai veche *Carpis* din aceeaşi regiune, atestată de Ptolemaeus [110]. Deşi admite ipoteza că războiul în care a murit P. Aelius Proculinus este cel din 245 — 247, totuşi M. Macrea spune : „Noi nu excludem însă nici posibilitatea ca *bellum Dacicum* din inscripţia de la Intercisa să nu fie cel din vremea lui Filip Arabul cu carpii, căc certitudine deplină în această privinţă inscripţia nu oferă, ci mai sus amin-

---

[102] *Castellum Carporum*, în *FoliaArch*, XV, Budapesta, 1963, p. 43—54; *Eine neue Inschrift aus Intercisa*, în *Klio*, 46, 1965, p. 367—370.

[103] C. Daicoviciu, *Einige Probleme der Provinz Dazien während des 3. Jahrhunderts*, în *STCl*, VII, 1965, p. 242, n. 2; D. Tudor, în *Historia*, XIV, 3, p. 375, n. 29; M. Macrea, în *Apulum*, VII, p. 187.

[104] Zosimus, în *CSHB* (*Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*), ed. I, Bekkeri, Bonn, 1837, p. 22.

[105] Au fost aduse unităţi din legiunea XXII Primigenia ce-şi avea lagărul la Mainz şi din legiunea VII Claudia ce-şi avea sediul la Viminacium (cf. D. Tudor, *op. cit.*, p. 370—371, şi B. Mitrea, în *Istoria României*, I, p. 368—380).

[106] D. Tudor, *op. cit.*, p. 368—380.

[107] Sándor Soproni crede că poate fi o cetate permanentă (vezi *FoliaArch*, XV, p. 52).

[108] *Ibidem*, p. 51—52, şi *Klio*, 46, p. 370.

[109] D. Tudor, *op. cit.*, p. 375, n. 29.

[110] Vezi în *Apulum*, VII, 1, p. 187.

titul război dacic din vremea lui Maximin Tracul"[111]. Personal, bazîndu-ne pe apropierile ce se pot face între relatările lui Zosimus şi textul inscripţiei de la Intercisa, subscriem la părerea că în ambele documente poate fi vorba de aceeaşi cetate, care trebuie legată de carpi şi respectiv de evenimentele din 245 — 247.

Castellum Carporum nu putea exista decît în teritoriul stăpînit de carpi şi nu departe de frontiera ,,ţării carpilor", căci romanii nu se puteau aventura prea mult în teritoriul ,,barbar". În ce măsură este vorba de o cetate de piatră, aşa cum înclină să creadă Sándor Soproni sau o simplă fortificaţie de pămînt cum consideră D. Tudor, este greu de precizat. Totuşi, pornind de la relatările lui Zosimus (I, 20), înclinăm spre ipoteza existenţei unei fortificaţii de piatră[112].

Faptul că în inscripţie se vorbeşte de un război dacic şi nu de unul carpic nu trebuie să ne surprindă, deoarece carpii erau daci prin origine şi foloseau aceeaşi tactică de luptă ca şi geto-dacii; de asemenea, luptele au avut loc pe teritoriul dacic. După aceste lupte înverşunate romanii părăsesc limes-ul transalutan şi se retrag pe linia Oltului. O emisiune monetară specială cu efigia *Victoria Carpica* şi acordarea de către senat a titlului onorific de *Carpicus Maximus* lui Filip Arabul au consfinţit victoria Romei asupra carpilor , victorie obţinută destul de greu.

Începînd cu mijlocul secolului al III-lea e.n., conducerea coaliţiei antiromane la Dunărea de jos a fost preluată de goţi, noii stăpîni ai stepelor nord-pontice. Carpii vor continua să facă incursiuni în imperiu şi în a doua jumătate a secolului al III-lea e.n. şi în secolul al IV-lea, fie singuri, fie alături de goţi şi alte neamuri transdanubiene, aşa cum s-a întîmplat în timpul împăraţilor Decius şi Galienus[113]. În 272 carpii sînt înfrînţi de Aurelian între Carsium şi Sucidava[114]. Cei prinşi în luptă au fost colonizaţi în imperiu[115] şi după unii cercetători, atunci pare să fi luat fiinţă *Vicus Carporum*[116], amintit mai tîrziu de Ammianus Marcellinus (XXVII, 5,5). Împăratului Aurelian i se conferă titlul de Carpicus *Maximus*[117]. În timpul lui Aurelian are loc şi retragerea romanilor din Dacia, fapt ce a determinat pe unii istorici să considere că teritoriul fostei provincii a fost ocupat de goţi[118]. Cercetări mai noi contrazic această teză şi arată că nu goţii, ci carpii şi dacii liberi din vest au pătruns pe teritoriul

---

[111] *Ibidem.*

[112] Istoricul antic foloseşte denumirea de φρούριον.

[113] În legătură cu atacurile din vremea lui Gallienus, exagerate de unii cercetători, vezi C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 243 şi urm. De notat că teza lui A. Alföldi, conform căreia în timpul lui Gallienus au fost retrase garnizoanele militare şi o bună parte din administraţia din Dacia şi în locul lor a fost instaurat un foederatus barbar, la început carpii, schimbaţi apoi de goţi între 260—270 (vezi *A gót mozgalom* ..., p. 38 şi urm.), nu poate fi susţinută pe baza documentaţiei actuale.

[114] *CIL*, III 12456; 7581; B. Rappaport, *op. cit.*, p. 97—98; L. Homo, *Essai sur le règne de l'empereur Aurélien*, Paris, 1904, p. 109.

[115] Aurelius Victor, *Caesares*, 39 43.

[116] Cf. R. Vulpe, *HAD*, p. 276; idem, în *DID*, II, p. 273.

[117] Flavius Vopiscus (*SHA*, Aurelianus, 30, 4—5) spune că împăratul cînd a aflat că senatul i-a acordat titlul de Carpicus Maximus (el se afla atunci în Moesia Inferioară) ar fi exclamat: *superest patres conscripti ut me etiam Carpisculum vocetis* (rămîne senatori să mă mai chemaţi şi Carpisculum). Carpisculum era un fel de încălţăminte. Probabil că Aurelian considera titlul acordat prea puţin important faţă de celelalte pe care le avea (cf. R. Vulpe, în *DID*, II, p. 273).

[118] Vezi Fr. Altheim, *Die Soldatenkaiser* ..., p. 103; idem, *Le déclin* ..., p. 250.

fostei Dacii romane [119]. Goţii vor pătrune mai tîrziu (către mijlocul secolului al IV-lea) în unele regiuni ale fostei provincii (Transilvania).

Desele incursiuni ale carpilor au determinat imperiul să întreprindă o mare ofensivă, condusă de Galerius între 295 — 297. Luptele au fost înverşunate şi s-au încheiat prin înfrîngerea carpilor. Victoria obţinută de romani a adus celor doi auguşti, Diocletian şi Maximian, ca şi celor doi caesari, Galerius şi Constantius Chlorus, titlul de *Carpicus Maximus* [120]. Eusebius (VIII, 17, 3), spune că Galerius a luat de şase ori titlul de *Carpicus Maximus*.

Izvoarele antice afirmă că în urma acestei victorii, întreaga seminţie carpică a fost transferată în imperiu [121]. Ammianus Marcellinus (XXVIII, 1, 5) arată că ei au fost colonizaţi în Pannonia la Sopianae, dar se crede că au fost aşezaţi şi în alte provincii, cum ar fi de pildă Scitia Minor. De atunci dăinuie probabil şi *Vicus Carporum* [122]. În Dobrogea carpii sînt documentaţi în special pe linia Dunării [123].

Pierderile suferite de carpi în aceste lupte, ca şi strămutarea unui mare număr dintre ei în imperiu, au slăbit considerabil forţa lor militară. De acest lucru au profitat goţii, care şi-au extins dominaţia peste teritoriul extracarpatic al Daciei. Carpii au continuat însă să trăiască pe vechiul lor teritoriu (au convieţuit cu goţii) şi în timpul lui Constantin cel Mare ne este semnalată din nou prezenţa lor agresivă la Dunărea de jos. În urma victoriilor obţinute, împăratul a luat titlul de *Carpicus Maximus* (în 318 sau 319). În 381, atraşi de huni şi sciri, carpii pătrund din nou în imperiu, dar sînt respinşi de Theodosius I, aşa cum am arătat mai sus cînd am discutat termenul de Καρποδάκαι folosit de Zosimus (IV, 34). Este ultima menţiune a carpilor în izvoarele literare.

LES CARPES DANS L'HISTORIOGRAPHIE ROUMAINE ET ÉTRANGÈRE

RÉSUMÉ

En fonction des sources littéraires et des données archéologiques, l'auteur de la présente étude discute les principaux problèmes soulevés

[119] Cf. I. Nestor, în *Istoria României*, I, p. 684; N. Vlassa, în *SCIV*, XVI, 1965, 3, p. 501—518; Gh. Bichir, în *Dacia*, N. S., XI, 1967, p. 223; M. Macrea, în *Apulum*, VII, 1, 1968, p. 198.

[120] Cf. A. Stein, în *RE*, III, col. 1610.

[121] Aurelius Victor, *Caesares*, 39—43; Eutropius, IX, 25, 2; Orosius, VII, 25, 12. Despre netemeinicia acestor ştiri am vorbit mai sus.

[122] Cf. Gh. Bichir, în *Dacia*, N.S., XI, 1967, p. 223, n. 104 şi M. Macrea, în *Apulum*, VII, 1, 1968, p. 196.

[123] Cf. Gh. Bichir, *op. cit.*, p. 223, n. 104. Carpii au fost aşezaţi pe linia Dunării, în apropierea unor cetăţi, probabil pentru a putea fi supravegheaţi mai bine de ostaşii romani şi a face unele munci necesare întreţinerii trupelor de frontieră. Că este aşa o dovedeşte prezenţa localităţii *Vicus Carporum*, în apropiere de cetatea Carsium (Hîrşova). Acelaşi lucru se constată şi în Oltenia, de-a lungul limes-ului alutan (vezi urmele carpice de la Govora-sat, Fărcaşele). Lipsa materialelor de tip carpic în spaţiul dintre limes-ul alutan şi cel transalutan, exclude posibilitatea ca materialele de tip carpic din dreapta Oltului să fie puse pe seama dacilor liberi din stînga Oltului. Aşezarea unor carpi la graniţile imperiului reiese şi din textul lui Eutropius (IX, 25,2).

par h'histoire des Carpes (leur origine, l'espace géographique qu'ils occupaient, leur sconflits avec l'Empire romain, etc.) et prend position vis-à-vis de certaines thèses erronées, formulées par différents chercheurs .

L'auteur voit dans les Carpes une tribu thraco-dace dont l'habitat initial se trouvait dans la région des Carpates orientales, qui s'est étendu énsuite peu à peu, de sorte qu'aux II^{e}—III^{e} siècles de n.è. ils sont parvenus à être maîtres de la plus grande partie du territoire géto-dace situé à l'est des Carpates. Ils sont probablement ces *Carpiens* localisés par Ptolémée (III, 5, 10) entre les Peucins et les Bastarnes.

Quant aux problématiques Callipides (Καλλιπίδαι) et Carpides (Καρπίδαι) cités par les sources antiques (Hérodote, IV,17; Strabon, XII, 3, 21; Pomponius Mela, II, 1, 7; Ephore, fragm. 158 (78) et Pseudo-Scymnos, 842 — 844), que presque tous les chercheurs mettent en liaison avec les Carpes, l'auteur ne voit en eux, tout au plus, que des tribus d'origine thraco-dace apparentées avec les Carpes. Il rejette la thèse d'Ulrich Kahrstedt, selon laquelle les Carpes auraient, à l'origine, habité à l'est du Dniestr et, à partir du II^{e} siècle de n.è., auraient commencé à se déplacer vers l'ouest, pénétrant sur le territoire dace. Il combat, de même, l'hypothèse soutenue par une série de chercheurs suivant laquelle les Carpes seraient venus du nord.

Une analyse attentive des sources écrites antiques, confrontées avec les découvertes archéologiques, montre qu'une série des soi-disant incursions des Carpes dans l'Empire romain (en 214, 236, 242) n'ont, en fait, pas eu lieu. Les découvertes archéologiques des derniers temps permettent d'interpréter dans une lumière nouvelle certaines informations des sources littéraires antiques et, par là, de procéder à une juste évaluation du rôle joué par les Carpes au Bas-Danube, rôle minimisé par certains auteurs et exagéré par d'autres.

Dans la présente étude,une nouvelle interprétation a été donnée également au terme de Καρποδάκαι, utilisé par Zosime (IV, 34, 6). Comme on le sait, ce terme a été compris tantôt dans le sens de „Carpes d'origine dace", tantôt dans celui de „Daces mêlés aux Carpes". Ces interprétations ont été battues en brèche par Ulrich Karstedt, qui a démontré que le terme de Καρποδάκαι ne peut être traduit par Carpo-Daces et ne saurait indiquer une population mêlée de Daces et de Carpes, de même que les „Lybiphéniciens" n'étaient pas une population formée de Lybiens et de Phéniciens. Par analogie avec ce nom, il s'agirait donc de „Daces dans le pays des Carpes".

Une hypothèse différente de celles mentionnées ci-dessus a été émise en 1964 par I. Antonescu, adepte de la thèse de l'origine celtique des Carpes, qui a soutenu que le terme de Καρποδάκαι „consacre l'assimilation des Carpes (des Celtes) par les autochtones daces". En rapport avec ce problème, l'auteur a combattu dans une communication la thèse de l'origine celtique des Carpes. A cette occasion, il avait montré qu'Ulrich Karstedt a raison de soutenir que le terme de Καρποδάκαι n'indique pas une population mêlée de Daces et de Carpes, mais que, par contre, l'interprétation adoptée par l'illustre savant — Καρποδάκαι = „Daces de Carpie"—ne saurait non plus être admise, et cela pour des raisons à la fois historiques et archéologiques. Ainsi, l'assertion d'Aurelius Victor : „*Carporum natio translata omnis in nostrum solum*", argument de

base dans la démonstration de Kahrstedt, est infirmée autant par les données archéologiques que par certains textes. Dans cet ordre d'idées, l'auteur cite le titre honorifique de *Carpicus Maximus* pris par Constantin le Grand en 318 ou 319, ainsi que le matériel archéologique carpe fréquemment attesté dans les complexes du type Sîntana de Mureş-Tcherniakhov, de la zone extracarpatique de la Roumanie.

Contrairement à l'opinion de Kahrstedt, on constate, sous le double aspect historique et archéologique, qu'à la fin du III[e] siècle de n.è., c'est la pénétration des Goths qui a eu lieu en territoire carpe, et non celle des Daces.

Compte tenu de ces données, l'utilisation du terme de Καρποδάκαι au IV[e] siècle, lorsque la population carpe était divisée en deux — une partie avait été transférée dans l'Empire à la fin du III[e] siècle, tandis que l'autre continuait à vivre sur le territoire des anciens Daces — est considérée par l'auteur comme logique, et comme la seule dénomination exacte que pouvait adopter un chroniqueur informé.

Vu que certaines sources littéraires antérieures avaient consigné que tout le peuple carpe avait été transféré dans l'Empire, d'où il résultait qu'il n'existait plus de Carpes au nord du Danube, Zosime a cru devoir préciser qu'il s'agissait des Carpodaces, *c'est-à-dire des Carpes de Dacie*, que Théodose avait rejetés au-delà du Danube en 381, en même temps que les Skires et les Huns, et qu'il avait obligés de s'établir sur les lieux qu'ils avaient quittés, et non pas des Carpes qui habitaient dans l'Empire romain.

Il n'y a rien d'étonnant à ce que, du temps de Constantin le Grand, on trouve mentionnés les *Carpes*, et non les *Carpodaces*, puisqu'il s'agit d'une guerre menée par l'Empire, laquelle a valu à l'empereur le titre honorifique de *Carpicus Maximus*, et que cette mention ne pouvait donc désigner que les Carpes restés en dehors de l'Empire romain. En effet, selon le droit romain, un *bellum* ne pouvait être mené que contre des ennemis se trouvant en dehors des frontières de l'Empire et, de même, l'empereur n'aurait pu prendre le titre de *Carpicus Maximus* s'il s'était agi de la répression d'un soulèvement des Carpes de l'Empire.

La mention de Zosime est, par conséquent, en mesure de démentir jusqu'à un certain point les informations d'Aurelius Victor (*Caesares*, 39, 43), d'Eutrope (IX, 25, 2) et d'Orose (VII, 25, 12), selon lesquels *Carporum natio translata omnis in nostrum solum* ou *Carporum gens universa in Romania se tradidit.*

Ce point est important, car dans les recherches portant sur la masse de matériaux du type Sîntana de Mureş-Tcherniakhov, il fournit aux archéologues un point de départ pour l'identification des Carpes non seulement durant la période de domination des Goths, mais aussi durant celle des Huns.

CONTRIBUȚII LA TOPOGRAFIA CETĂȚII HISTRIA ÎN EPOCA ROMANO-BIZANTINĂ CONSIDERAȚII GENERALE ASUPRA NECROPOLEI DIN SECTORUL BAZILICII „EXTRA MUROS“ *

DE

H. NUBAR

Încă din 1914, o dată cu scoaterea la lumină de către V. Pârvan a ruinelor bazilicii creștine [1], situată în afara zidului și valurilor de apărare ale orașului romano-bizantin, se putea întrezări faptul că viața Histriei s-a desfășurat pe un teritoriu mult mai vast decît cel cuprins în interiorul perimetrului ultimei incinte din istoria ei.

Primele săpături ample în exteriorul întăriturilor cetății romano-bizantine vor începe însă de-abia din 1950. La vest de zidul mare de incintă săpăturile, efectuate între 1950 — 1953 în valul al III-lea [2], au scos la iveală resturile zidului de apărare al orașului din perioada elenistică, suprapuse de o serie de niveluri romane și romano-bizantine : ziduri masive din pietre legate cu mortar sau mai modeste, din pietre cu pămînt, pavimente de piatră sau mozaic de cărămidă, aparținînd unor edificii construite peste incinta părăsită. Totodată, au apărut numeroase schelete, provenind în majoritatea lor de la morminte deranjate, datînd din epoca romano-bizantină.

În campaniile din anii 1955 și 1956[3], săpăturile s-au extins spre vest, în suprafața cuprinsă între incinta elenistică și bazilica creștină „extra

* Rezultatele cercetărilor efectuate în necropola din sectorul bazilicii „extra muros" de la Histria au fost prezentate de către autor la Institutul de arheologie (11.XII.1965) și la Sesiunea generală a muzeelor (28.XII.1965). Articolul de față urmărește să pună la dispoziția cercetătorilor interesați datele esențiale și concluziile generale, urmînd ca analiza detaliată și discutarea pe larg a tuturor problemelor care necesită un spațiu de prezentare mai amplu, să fie făcute în cadrul unui studiu cu caracter monografic.

1 *ACMI*, 1914, București, 1915, p. 118—119. Bazilica a fost descrisă de către R. Netzhammer, *Die christlichen Altertümer der Dobrudscha*, București, 1918, p. 159—196 ; I. Barnea, *Nouvelles considérations sur les basiliques chrétiennes de Dobroudja*, în *Dacia*, XI—XII, 1945—1947, p. 223.

2 Prezentarea acestor săpături, în ansamblul lor, de C. Preda și A. Doicescu, *Zidul de apărare din epoca elenistică*, în *Histria*, II, 1966, p. 295—334.

3 În cadrul raportului șantierului Histria, sectorul de la vest de zidul de incintă din valul al III-lea, în *Materiale*, IV, 1957, p. 16—24 ; în *Materiale*, V, 1959, p. 291—296 (săpături efectuate de Em. Popescu).

S C I V, tomul 22, 1971, nr. 2, București, p. 199—215

muros", cu care prilej s-au descoperit vestigiile unor construcţii din perioada romano-bizantină. În 1956, în bazilica creştină dezvelită acum în întregime, s-a efectuat o secţiune transversală nord-sud, descoperindu-se 13 morminte de înhumaţie ; mormintele au fost datate de către autorul descoperirii în a doua jumătate a secolului al IV-lea, iar unele au fost considerate contemporane sau mai tîrzii decît bazilica.

Cercetările arheologice din anii 1961 — 1964 în zona bazilicii creştine „extra muros" [4] au scos la lumină o serie de complexe monumentale din secolele I-III e.n. şi numeroase morminte aparţinînd secolelor IV-VII e.n.

Important pentru topografia cetăţii în perioada romano-bizantină este faptul că odată cu sfîrşitul secolului al III-lea, întreaga zonă îşi schimbă radical caracterul său funcţional, oraşul se restrînge spre est, iar pe terenul odinioară locuit neîntrerupt timp de aproape trei secole, se va extinde necropola plană a oraşului din secolul al IV-lea. Poate că din aceeaşi vreme datează şi cele două şanţuri de apărare, descoperite în cursul recentelor săpături din zona de la vest de Zidul Mare de Incintă şi care făceau probabil parte din noul sistem defensiv al cetăţii. De-abia de acum înainte, acest teritoriu poate fi denumit, în adevăratul înţeles al cuvîntului, un teritoriu „extra muros" al cetăţii Histria.

Nu este exclusă posibilitatea ca schimbările menţionate în topografia oraşului şi reorganizarea apărării lui, să fi urmat după o nouă distrugere din a doua jumătate a secolului al III-lea, mai probabilă către sfîrşitul secolului respectiv, dată după care, aşa cum au arătat recentele cercetări, încetează complet locuirea în cartierul de vest al oraşului. În acest caz, un nou atac al Histriei ar putea fi atribuit valului carpo-gotic care la 295 devastează Dobrogea, nimicind cetăţile Tropaeum Traiani şi Transmarisca [5]. Rămîne ca viitoarele cercetări să confirme sau să aducă mai multe precizări în această privinţă.

★

Caracterul cu totul nou pe care-l capătă în secolul al IV-lea zona bazilicii „extra muros" este determinat fără îndoială de transformarea ei dintr-un cartier de locuire al oraşului într-un cimitir. Cercetarea acestei necropole e încă departe de a fi terminată. Totuşi, pe baza descoperirilor de pînă acum, se pot formula o serie de consideraţii privind trăsăturile ei esenţiale.

În cele patru campanii de săpături din anii 1961 — 1964, au fost descoperite 74 de morminte din care au fost cercetate 71 (fig. 1). La acest număr trebuie adăugate 13 morminte (dintre care 8 cercetate) care au apărut în secţiunea transversală nord-sud, efectuată în 1956 în bazilica creştină „extra muros", împreună cu alte 3 schelete găsite în 1955 în împrejurimile dinspre partea de est ale acestui edificiu [6]. Fără îndoială că aceleaşi necropole îi aparţin şi numeroasele schelete provenite din mormintele

[4] Cercetările efectuate în anii 1961—1964 sînt publicate de H. Nubar în cadrul raportului de săpături al şantierului Histria, în *Materiale*, IX, 1970, p. 191—199.

[5] Despre acest nou atac carpo-gotic în Dobrogea, vezi Carl Patsch, *Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa*, III, *Die Völkerbewegung an der unteren Donau in der Zeit von Diokletian bis Heraklius*, Viena şi Leipzig, 1928, p. 7—13.

[6] Vezi n.3.

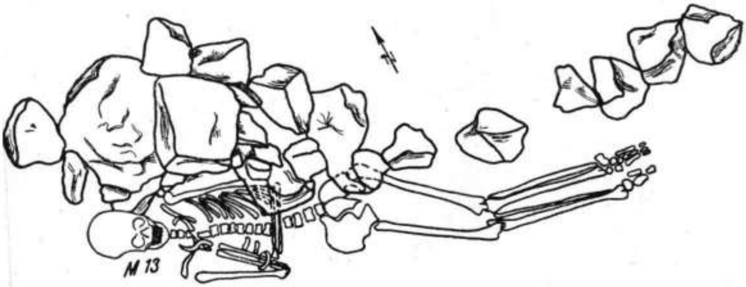

Fig. 2a

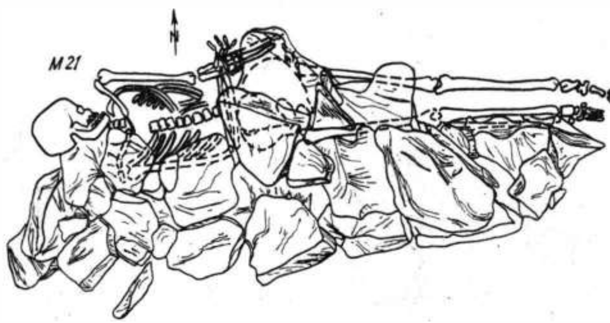

Fig. 2b

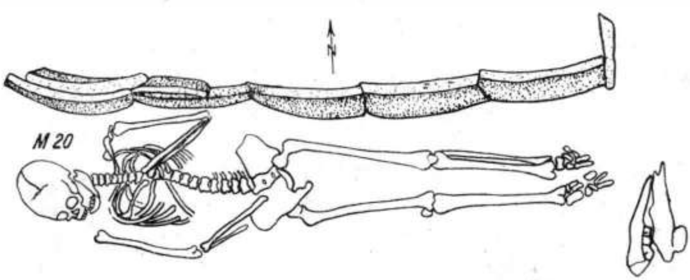

Fig. 2c

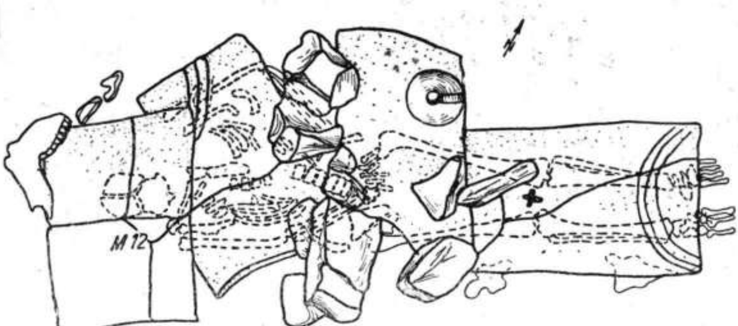

Fig. 2d

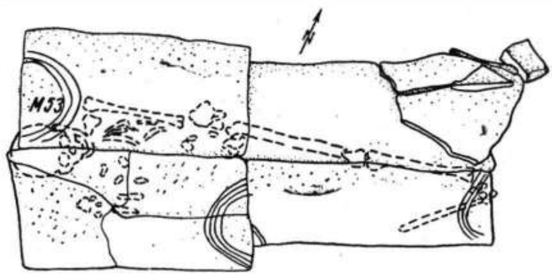

Fig. 2c

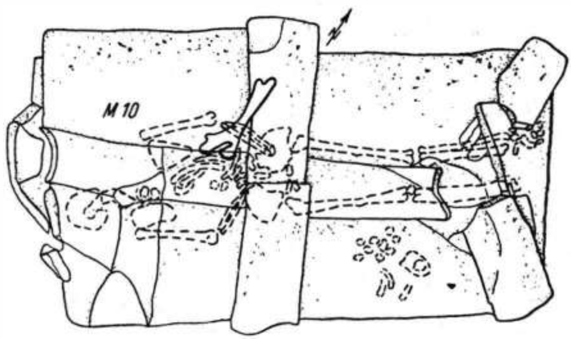

Fig. 2f

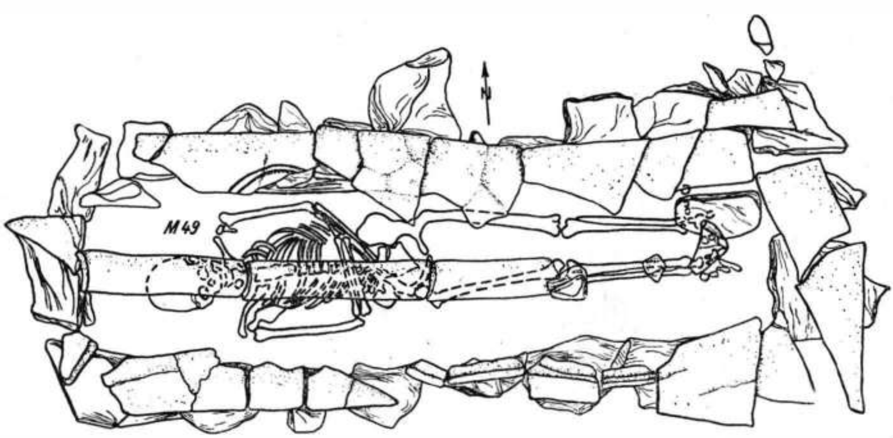

Fig. 2g

Fig. 2. — Tipuri de morminte din necropola bazilicii „extra muros" : cu pietre (M. 13 și M 21). cu țigle (M. 20, M. 12, M. 53, M. 10), cu pietre și țigle (M. 49).

deranjate care au apărut în cursul săpăturilor din valul al III-lea [7], ca şi cele descoperite întîmplător de către V. Pârvan cu ocazia construirii casei mari a şantierului.

Toate mormintele sînt de înhumaţie în gropi simple sau protejate prin folosirea următoarelor sisteme de protecţie (fig. 2) : ţigle aşezate orizontal, în dublă pantă, direct peste schelet sau dispuse oblic pe o singură parte ; pietre sau lespezi aşezate deasupra gropii sau pe o singură latură a ei. Sînt destul de frecvente şi mormintele cu pereţii construiţi din pietre şi acoperite cu ţigle sau lespezi. Într-un singur caz (M. 68) există înmormîntare în amforă a unui copil. Uneori s-au găsit în morminte resturi de lemn şi piroane şi scoabe de fier, provenind de la sicrie (M. 39 ; M. 49).

În general, gropile sînt de formă dreptunghiulară, avînd toate colţurile, sau numai cele două de la craniul scheletului, rotunjite. Ele au fundul plat şi respectă în cea mai mare parte dimensiunile scheletelui. Gropile au fost astupate cu pămîntul amestecat cu moloz rezultat din săparea lor. Adîncimea la care s-au găsit scheletele, este foarte diferită, ea variind între 0,54 şi — 1,95 m. Poziţia scheletelor este şi ea foarte variată ; în majoritatea lor, morţii sînt aşezaţi pe spate, cu mîinile fie de-a lungul corpului, fie cu ambele sau una singură pe bazin sau pe umăr ; picioarele sînt în general întinse şi uneori uşor flectate sau încrucişate. S-au descoperit însă şi schelete răsucite pe o parte (M.8), sau în poziţie chircită (M. 28, M. 54).

Mormintele sînt orientate în cea mai mare parte SV — NE (30) şi V — E (20) ; în rest există într-un număr mult mai redus şi orientările NV-SE, S-N, E-V şi N-S.

La un număr de 27 de morminte au apărut ofrande de animale, în majoritate oase de bou, uneori asociate cu oase de ovicaprine. Se depuneau oase întregi sau fragmentare, nearse, cele mai frecvente fiind maxilarele inferioare [8].

În general nu se poate stabili o corelaţie strictă între cele trei elemente : tipul mormîntului, poziţia scheletului şi orientarea lui. Excepţie fac mormintele construite din ciste de piatră şi cărămidă sau cu pereţii zidiţi din pietre şi acoperişul format din lespezi sau ţigle (dispuse orizontal sau în dublă pantă) în care scheletele, orientate SV — NE şi V — E, sînt aşezate pe spate, cu picioarele paralele şi mîinile pe bazin (M. 30; M. 33; M. 38; M. 49; M. 58; M. 60 şi M. 61) (fig. 3).

De menţionat, în cadrul acestei succinte prezentări a necropolei, este existenţa înmormîntărilor duble (M. 18 ; M. 23 ; M. 73) ca şi situaţiile de suprapuneri şi deranjări dintre morminte (M. 8/9 ; M. 38/29 ; M. 36/35 ; M. 42/40 ; M. 58/59, 64 ; M. 33/32).

Relativ puţine morminte (30 din 71) posedă inventar. Atunci cînd există, este de obicei foarte sărac şi redus ca număr în mormîntul respectiv. Trebuie subliniat faptul că prezenţa inventarului nu este legată de o anumită categorie tipologică de morminte. Astfel, în unele din mormintele

[7] Raportul de săpături al şantierului Histria, în *SCIV*, V, 1954, 1—2, p. 77 ; C. Preda şi A. Doicescu, *op. cit.*, p. 331—332.

[8] Pentru observaţiile privind oasele de animale depuse ca ofrande în necropola de la Histria, Alexandra Bolomey, *Ofrande animale din necropola romano-bizantină de la Histria*, în *Studii şi cercetări de antropologie*, t. 6, nr. 1, 1969, p. 31—36.

construite cu mai multă grijă, cu pereţii zidiţi, nu s-a găsit nici un obiect spre deosebire de altele, în gropi simple, în care au apărut piese de inventar relativ destul de numeroase.

În ceea ce priveşte categoriile pieselor de inventar se remarcă în primul rînd extrema raritate a ceramicii : s-au descoperit numai trei vase

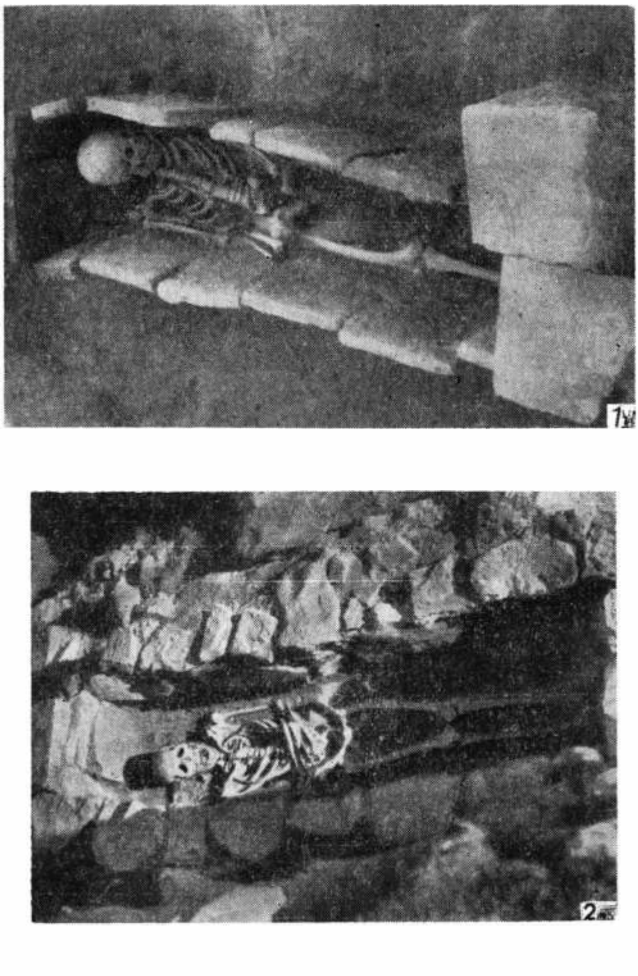

Fig. 3. — Morminte construite : *1*, M. 60 (în cutie de cărămizi) şi *2*, M. 49 (cu pereţii zidiţi din pietre).

întregi (fig. 4) de tipuri curente pentru ceramica romană din secolul al IV-lea. Fibulele aparţin unui tip în general frecvent în regiunile ponto-dunărene în secolul al IV-lea (fig. 5). Astfel, alături de fibulele cu „capete de ceapă" [9] (M. 12 ; M. 6 ; M 26) dintre care una are piciorul decorat cu

[9] Tipul general : O. Almgren, *Studien über nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzial-römischen und südrussichen For-*

aşa-numitul „Peltamotiv" [10] (răspîndite mai ales către prima jumătate a secolului al IV-lea) s-au descoperit exemplare din bronz sau fier cu piciorul întors pe dedesubt, romboidal sau lateral lăţit (M. 15; M. 37; M. 57 şi M. 68), care ar putea fi datate ceva mai timpuriu, către începutul secolului al IV-lea [11].

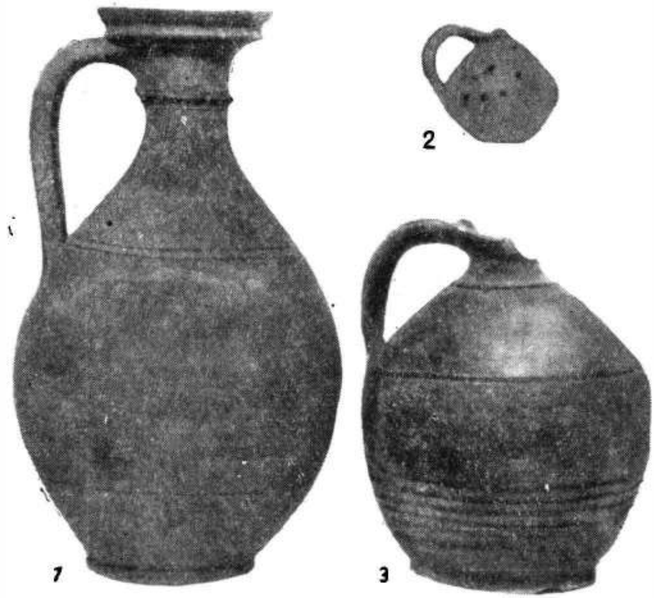

Fig. 4. — Vase descoperite în mormintele de secol IV: *1*, M.12; *2*, M.29; *3*, M. 32.

Brăţările (fig. 6/1—4, 8, 9, 11) fac parte din tipurile des întîlnite în necropolele din secolul al IV-lea. Sînt fie din os, simple sau decorate cu cercuri concentrice incizate (M. 73), fie din bronz, aplatizate, cu ornamente de linii incizate în zigzag, sau din bare rotunde în secţiune, cu capetele uneori uşor lăţite şi cu ornament incizat [12]. Într-un caz (M. 62) s-a desco-

---

men, 2, Leipzig, 1923, gr. VI, p. 88; I. Kovrig, *A császárkori fibulak föformái Pannoniaban* (*Die Haupttypen der kaiserzeitlichen Fibeln in Pannonien*), *DissPann*, II, 4, 1937, gr. XIII, p. 125—129; E.V. Patek, *Verbreitung und Herkunft der römischen Fibeltypen in Pannonien*, *DissPann*, II, 19, 1942, gr. K.

[10] J. Csalog, *Késorómai téglasiórok Mucsfán* (*Kom. Tolna*), în *AÉ*, II, 1941, p. 98—102, pl. XXIII, 2; K. Sagi, *Die Ausgrabungen im römischen Gräberfeld von Intercissa im Jahre 1949*, în *ArchHung*, XXXIII, 1954, p. 95, p. XXIII, 2.

[11] Tip general: I. Kovrig, *op. cit.*, gr. XI; E.V. Patek, *op. cit.*, gr. F; Gh. Diaconu, *Tîrgşor. Necropola din secolele III—IV*, Bucureşti, 1965, p. 92—94; B. Mitrea, C. Preda, *Necropole din secolul al IV-lea e.n. în Muntenia*, Bucureşti, 1966, p. 137—138.

[12] J. Csalog, *op. cit.*, pl. XXV, 22, 23; T. Pekary, *Spätrömische Gräber in Fenekpuszta*, în *AÈ*, 82, nr. 1—2, 1955, fig. 1, 2, 4; fig. 44, 22; J. Dombay, *Késörómai temetök Baranyaban*, în *Janus Pannonius Muzeum Evkönyve*, Pecs, 1957, p. 4—20; XIII, 1, 2, 3, 4; XXV, 3, 4, 6; K. Sági, *Die spätrömische Bevölkerung der Umgebung von Keszthely*, în *ActaArch*, XII, 1960, p. 187—256, fig. 3, 6; fig. 3, 5; fig. 26, 4, 5, 6; fig. 29, 2, 7; L. Barkóczi, *Adatok Brigetio késörómai történetéhez*, în *FoliaArch*, XIII, 1961, p. 95—115, fig. 26, 3 şi fig. 31, 14; E.H. Vago, *Késörómai sirok Intercisaban es Bölesken*, în *AÉ*, 88, nr. 2, 1961, p. 264—272, fig. 6, 2.

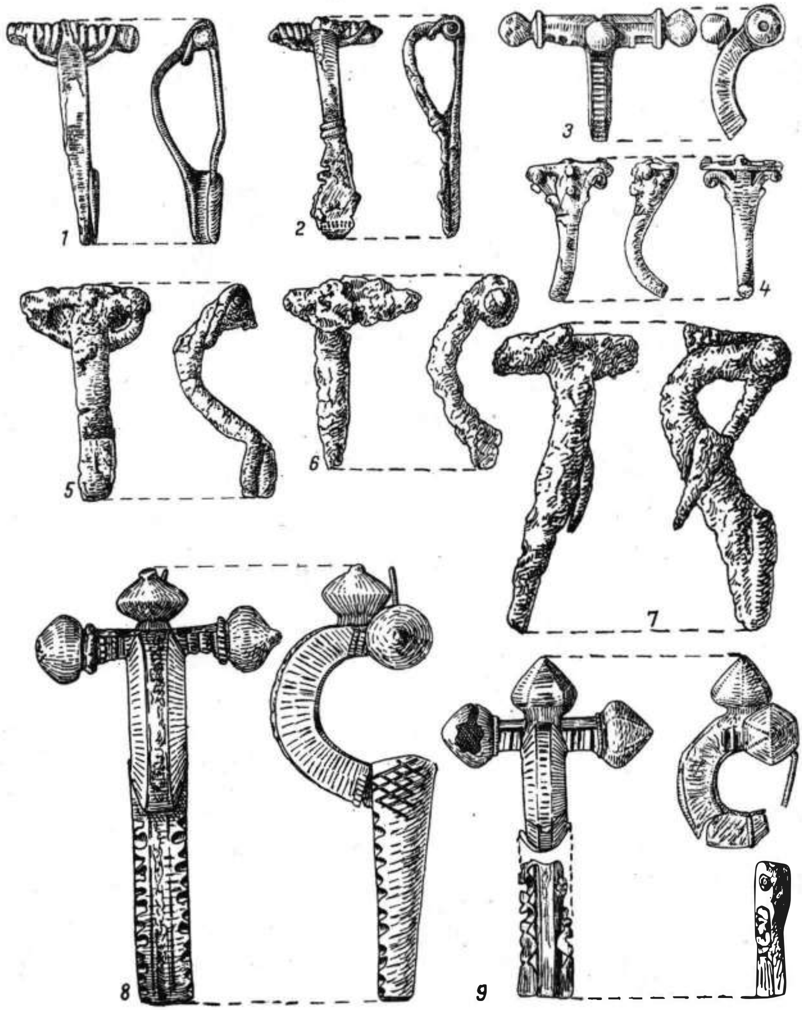

Fig. 5. — Fibule din inventarul mormintelor de secol IV: *1*, M. 68; 2, M. 37; *3*, M. 26; *4*, M. 62; *5*, M. 57; *6*, M. 66; *7*, M. 15; 8, M. 6; *9*, M. 12.

perit și o brățară din sîrmă de bronz răsucită[13]. Mărgelele[14], cerceii[15] (fig. 6/5—7, 12) brățările descoperite sînt comune cu cele descoperite în necropolele provinciale romane de secolul al IV-lea, ca și fragmentul de pieptene de os (M. 37) care se încadrează în același secol (fig. 6/13).

[13] *Intercisa II* (*Dunapentele*), Budapesta, 1957 (Maria R. Alföldi, *Armringe*), p. 418—419; A. Sz. Bürger, *The late roman cemetery at Sagvar*, în *ActaArch*, XVIII, 1—4, 1964, p. 99—234.

[14] Gh. Diaconu, *op. cit.*, p. 108—110; B. Mitrea, C. Preda, *op. cit.*, p. 144 (ambele lucrări cu bibliografia respectivă).

[15] A. Sz. Bürger, *op. cit.*, fig. 100, 95/1, 2; T. Pekáry, *op. cit.*, fig. 48, 6; fig. 36, 1, 2; Gh. Diaconu, *op. cit.*, p. 26, pl. X/5—6; Fülep Ferenc, *Késörómai temetö Pécs-Geisler Eta u. 8. sz. alatt*, în *AÉ*, 96, 1, 1969, p. 22, fig. 49, 333.

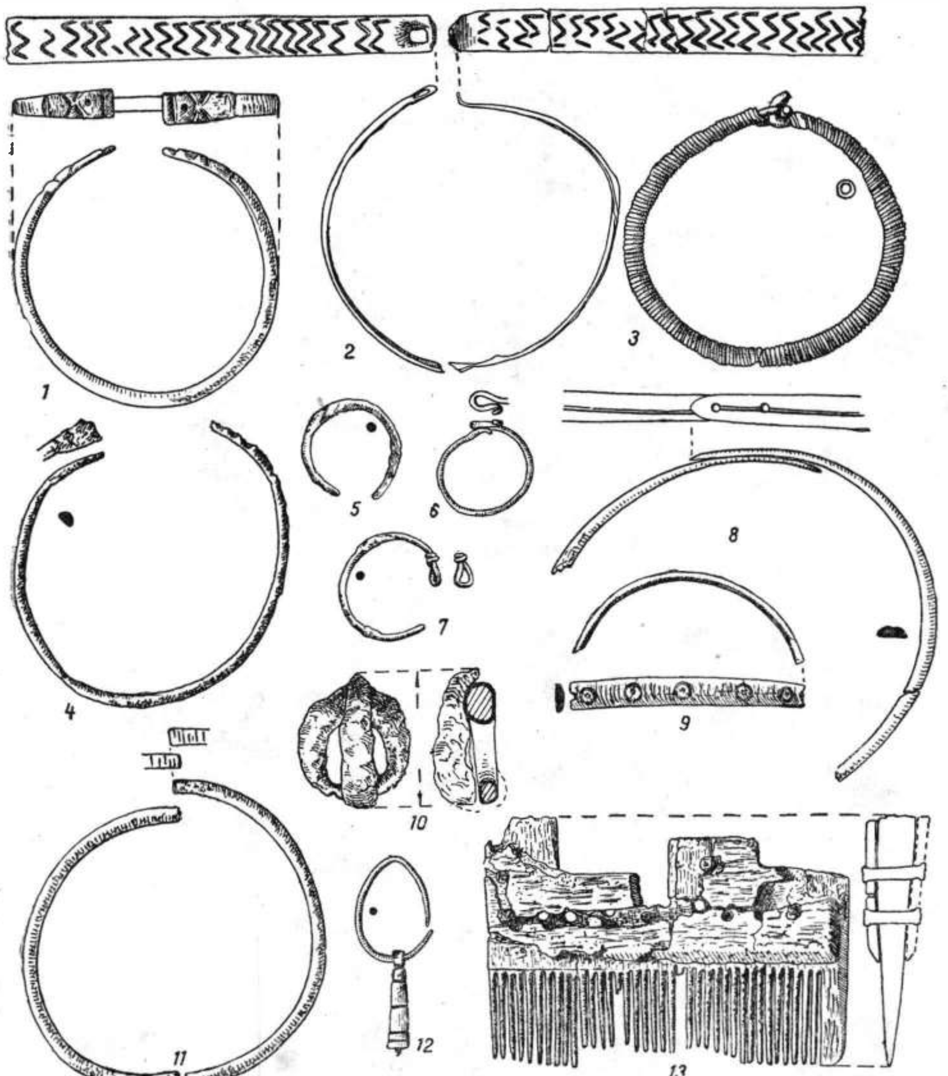

Fig. 6. — Diferite obiecte din inventarul mormintelor de secol IV: *1*, M. 13; *2*, *11*, M. 21; *3*, M. 62; *4*, *6*, *8*, M. 23; 5, *7*, *9*, M. 73; *10*, M. 3; *12*, M. 27; *13*, M. 37.

Dintre monedele apărute în morminte, numai o mică parte poate fi luată în consideraţie, restul provenind din straturile afectate cu prilejul săpării gropilor. Ar putea fi atribuite ca aparţinînd scheletelor respective monedele din mormintele: M. 10 (Epoca constantiniană — sub omoplatul st.); M. 11 (Diocletian — pe femurul st.); M. 12 (Constantin cel Mare — la craniu); M. 14 (Diocletian — pe tibia şi peroneul st.); M. 32 (Diocletian — la craniu.)

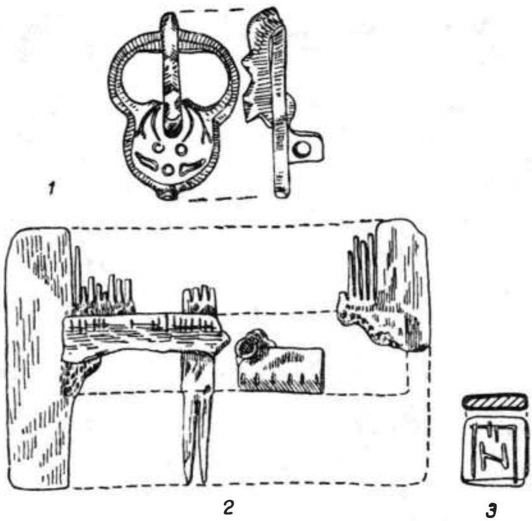

Fig. 7. — Obiecte din inventarul mormintelor din faza tirzie a necropolei : *1*, M. 43 ; *2*, *3*,M. 33.

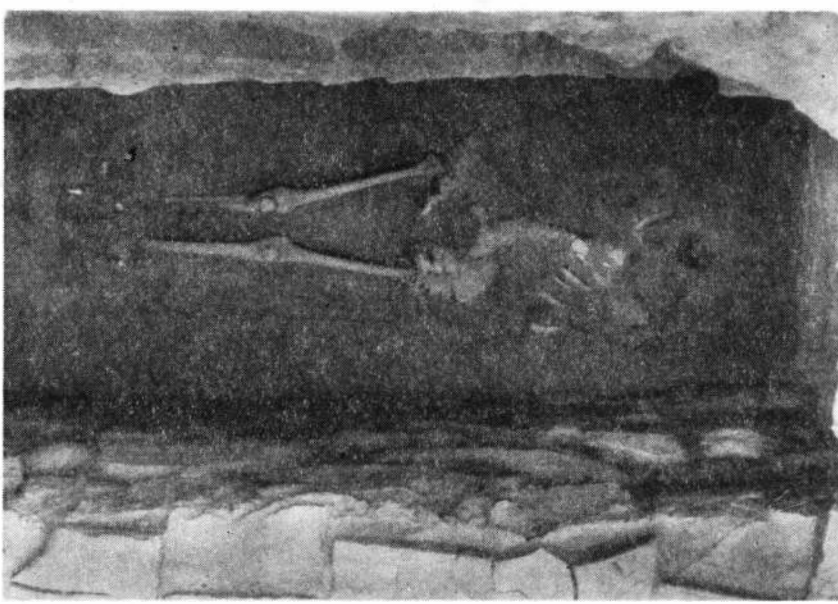

Fig. 8. — Tip de mormînt din faza tîrzie a necropolei (M. 58).

Rezultă pînă acum, în baza datelor prezentate mai sus, faptul că necropola aparține în ansamblul ei secolului al IV-lea e.n.

Au apărut însă indicii care dovedesc și existența unor morminte posterioare secolului al IV-lea. În acest sens sînt extrem de concludente situațiile în care mormintele din secolul al IV-lea sînt suprapuse sau deran-

jate de altele ulterioare (situaţii apărute atît în săpăturile efectuate în 1961 — 1964, în afara bazilicii creştine, cît şi în interiorul ei, în 1956). Astfel M. 32 din secolul al IV-lea este deranjat de groapa lui M. 33 cu inventar databil din secolul al VI-lea (pieptene cu dinţi bilaterali [16] şi un exagium bizantin din plumb [17] (fig. 7/2,3). De altfel şi construcţia acestuia este de un tip deosebit faţă de mormintele datate în secolul al IV-lea. Ar putea fi considerate contemporane cu mormîntul tîrziu menţionat şi alte cîteva morminte, de acelaşi tip, cu pereţi din pietre, lespezi sau cărămizi cu orientarea scheletelui SV-NE şi V-E şi poziţia identică sau asemănătoare (întins pe spate, picioarele paralele, mîinile întinse de-a lungul corpului sau pe bazin), dar fără inventar. Datarea tîrzie a acestui tip de morminte este confirmată şi în alte cazuri : M. 38 (copil în cutie de piatră) suprapune M. 29 (acoperit cu ţigle) din secolul al IV-lea, iar în groapa lui M. 61 (de acelaşi tip de construcţie) pornită de la nivelul romano-bizantin s-au găsit fragmente ceramice din această perioadă. Cel mai important mormînt din această grupă este fără îndoială M. 58 (fig. 8). Descoperit în 1964 în exteriorul bazilicii chiar pe direcţia axului central al acestuia, la distanţa de numai 1,20 m de vîrful absidei, mormîntul se remarcă atît prin construcţia sa extrem de îngrijită, cît şi prin inventarul format din piese de aur (catarame, limbi de curea şi aplici găsite la picioare şi motive ornamentale din fir de aur ale vestmîntului). După cum s-a arătat cu alt prilej [18] mormîntul se datează tot în secolul al VI-lea e.n.

În sfîrşit, în faza tîrzie a necropolei se integrează şi M. 43 cu o cataramă bizantină de bronz de tip ,,Syracuza'' [19] datată la începutul secolului al VII-lea e.n. (fig. 7/1).

★

Dintre problemele ridicate de necropolă, se detaşează prin importanţa lor următoarele: fixarea limitelor topografice, stabilirea fazelor sau etapelor cronologice şi eventualele grupări de morminte după criterii de epocă sau apartenenţă etnică. Trebuie precizat de la bun început, că nu toate problemele enunţate şi-au găsit încă rezolvarea. Lucru explicabil, dacă se ia în consideraţie faptul că săpăturile sistematice din necropolă se află abia la începutul lor, iar din mormintele descoperite numai o mică parte conţine un inventar care să poată contribui la lămurirea diferitelor aspecte.

Din punct de vedere al situaţiei stratigrafice, cimitirul nu poate să ia fiinţă înainte de sfîrşitul secolului al III-lea, dată pînă la care terenul respectiv era locuit ; ca durată poate să cuprindă şi perioada romano-bizantină, existenţa construcţiilor din stratul romano-bizantin neconstituind un impediment, deoarece o serie de morminte pot fi puse în legătură

---

[16] Gh. Diaconu, *op. cit.*, p. 102—104 ; B. Mitrea, C. Preda, *op. cit.*, p. 140—142.

[17] Exagium-ul se datează în secolul al VI-lea, cf. O.M. Dalton, *Catalogue of early christian Antiquities and objects from the Christian East*, Londra, 1901, p. 91—92 ; N. Durr, *Catalogue des poids monétaires Byzantis du Musée de Genève*, în *Geneva*, XII, 1964, p. 65.

[18] Mormîntul a fost prezentat de către H. Nubar într-o comunicare ţinută la Institutul de arheologie în 1967 (în curs de publicare în *Dacia*, N.S., XV).

[19] Tip general : J. Werner, *Byzantinische Gürtelschnallen des 6. und 7. Jahrhunderts aus der Sammlung Diergardt*, în *Kölner Jahrbuch für Vor-und Frühgeschichte*, I, 1955, pl. 5, 8—12, 14—16. D. Csallány, în *ActaAnt*, IV, 1—4, 1956, şi *Studia Antiqua*, IV, 3—4, 1957, grupa 13.

directă cu bazilica creştină învecinată „extra muros" şi anexele sale (în acest ultim caz bazilica avea funcţia unei bazilici „coemeterialis").

Inventarul necropolei confirmă valabilitatea afirmaţiilor de mai sus : cele mai timpurii morminte aparţin începutului secolului al IV-lea conform tipurilor de fibule şi a monedelor descoperite. În lumina aceloraşi date de inventar, perioada de dezvoltare maximă a cimitirului pe suprafaţa săpată se întinde în a doua jumătate a secolului al IV-lea. În sfîrşit, în jurul bazilicii se grupează o serie de morminte tîrzii posterioare secolului al IV-lea.

Existenţa în cadrul necropolei a unei faze tîrzii, ulterioară secolului al IV-lea, pune în mod firesc problema raporturilor dintre mormintele respective şi bazilica creştină *extra muros*. În rezolvarea acestei probleme trebuie luate neapărat în consideraţie observaţiile de teren şi concluziile săpăturilor din 1955—1956, întrucît ultimele patru campanii (1961—1964) au afectat într-o măsură prea redusă îm mod direct stratul romano-bizantin, faţă de suprafaţa dezvelită anterior (se ştie că săpăturile din 1961—1964 au început de la nivelul deja dezvelit anterior în 1955—1956). În părţile de nord, sud, est ale bazilicii nu s-au descoperit urme de clădiri care să ateste existenţa unui cartier de locuire în imediata vecinătate a bazilicii, fapt confirmat şi de recentele săpături.

Referitor la vasta încăpere situată la est de absida bazilicii, autorul săpăturii respective din 1955 susţine că nu există nici un element concludent care să permită stabilirea funcţiunii sale şi adaugă „. . . nu este însă exclusă posibilitatea ca să fi avut o funcţiune în legătură cu bazilica creştină cu care pare să fie contemporană" [20]. Prin urmare nu au apărut nici un fel de indicii care să sugereze că această construcţie ar face parte dintr-un complex de locuire. Probabil, că mai de grabă este vorba de o incintă a cimitirului bazilicii. Aceeaşi constatare este valabilă şi pentru resturile unor ziduri din penultima fază romano-bizantină a zonei, situate la capătul de est al suprafeţei dezvelite în vecinătatea valului al III-lea. Dar, în acest caz, chiar dacă zidurile ar aparţine unor locuinţe propriu-zise distanţa mare la care se află de bazilica creştină nu împiedică existenţa unui cimitir în aria delimitată de cele două complexe la est şi vest. Există astfel suficiente temeiuri care îndreptăţesc susţinerea ipotezei existenţei unei bazilici „coemeterialis", cel puţin într-o anumită perioadă (secolul al VI-lea).

În ceea ce priveşte problema apartenenţei etnice a populaţiei care a folosit acest cimitir, se pot formula unele consideraţii privind în special mormintele de secol IV, pentru care există din punct de vedere arheologic date mult mai numeroase şi concludente în raport cu cele aparţinînd fazei tîrzii a necropolei.

În general tipurile de morminte, sistemele şi ritul de înmormîntare, inventarul sînt comune cimitirelor din lumea provincială şi periferică a imperiului din această vreme, indiferent dacă este vorba de populaţii romane sau de barbari romanizaţi.

În această necropolă nu s-au surprins elemente intensive pur barbare, dar se pot desprinde trăsături ale unei tradiţii barbare trecute prin

[20] Raportul şantierului arheologic Histria (sectorul de la vest de zidul de incintă din valul al III-lea) în *Materiale*, IV, 1957, p. 21.

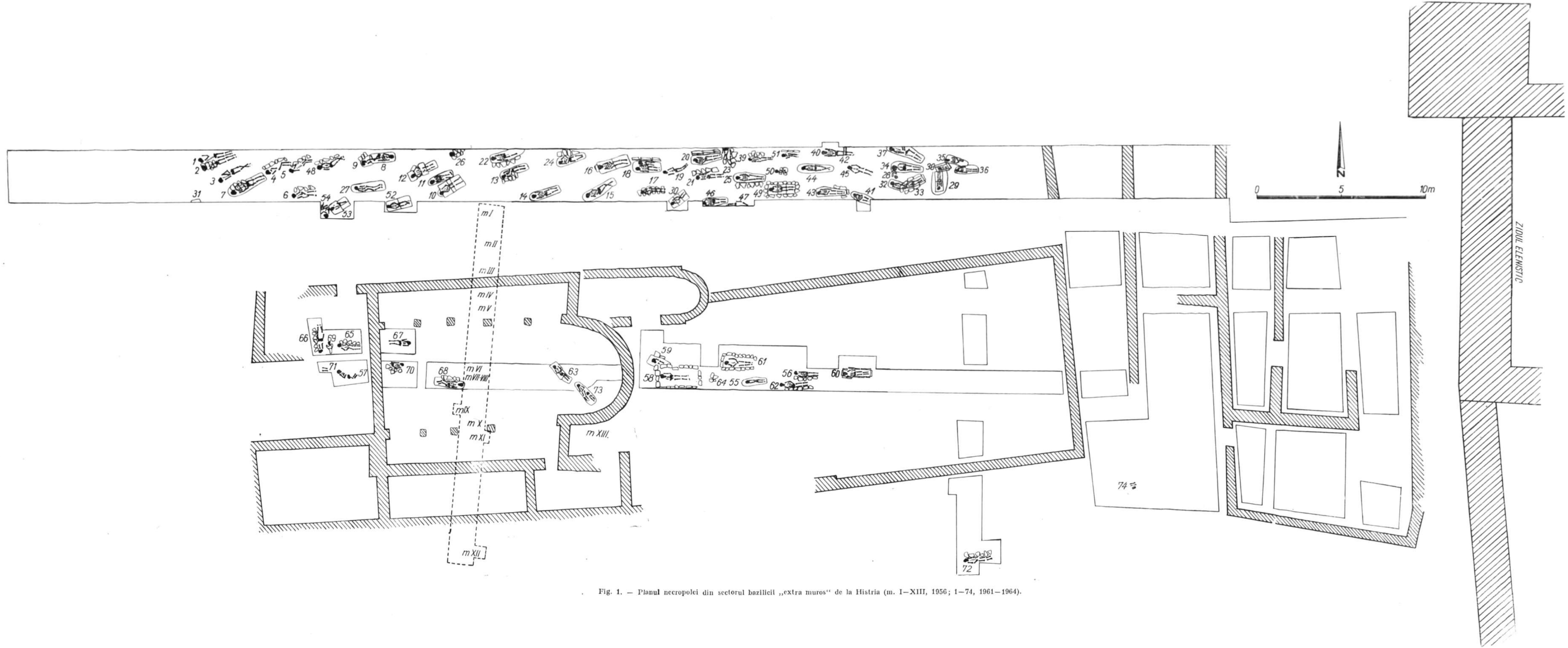

Fig. 1. — Planul necropolei din sectorul bazilicii „extra muros" de la Histria (m. I—XIII, 1956; 1—74, 1961—1964).

filtrul civilizaţiei romane. În acest sens poate fi considerată existenţa unor elemente „neromane'' a căror corelare, prin apariţia lor simultană în cadrul aceluiaşi cimitir sugerează originea etnică a populaţiei îngropate. Din acest punct de vedere apar două categorii de elemente: poziţia scheletelor şi inventarul.

1. poziţia unora dintre schelete : chircită (M.28 ;M. 54) şi semichircită cu picioarele strînse şi îndoite (M.4 ;M.27) sau încrucişate (M.3 ; M. 8 ; M. 15 ; M. 29 ; M. 44 ; M. 48 ; M.52), cu braţele ridicate în sus sau îndoite (M.67). Asemenea poziţii se întîlnesc destul de frecvent în cuprinsul necropolelor sarmatice din ţara noastră şi de pe teritoriul U.R.S.S. [21].

2. inventar : mărgele pastilate din lapislazuli şi tubulare din corali (M.23), pandantive din corn de cervideu (M.48), scoici prelucrate (perforate M.28) sau depuse ritual (M.35 ; M.53) (fig. 9). Tipurile de mărgele menţionate sînt specifice mormintelor sarmatice [22], în timp ce pandantivele din oase de animale şi scoicile, care apar în necropolele culturii Cerneahov-Sîntana de Mureş, sînt atribuite în general, tot sarmaţilor [23]. Descoperirea în M. 17 a unui fragment ceramic aparţinînd epocii migraţiilor[24] (decor lustruit în reţea) constituie încă un indiciu al existenţei elementelor de origină barbară în cadrul necropolei. De menţionat că scheletul din mormîntul respectiv era acoperit direct cu pietre, sistem de înmormîntare întîlnit şi în lumea sarmatică [25].

Există în necropola de la Histria cazuri, cînd în cadrul aceluiaşi mormînt apar în conexiune elemente din ambele categorii. Astfel scoicile perforate sau neprelucrate se întîlnesc în mormintele cu schelete chircite (M.28 ; M 53), în timp ce pandantivul din corn de animal s-a descoperit în dreptul bazinului scheletului cu picioarele încrucişate din M. 48. În acest ultim caz, poziţia obiectului descoperit arată că el era agăţat de centură, ceea ce constituie o dovadă în plus în privinţa originii sarmatice a scheletului (ştiut fiind faptul că sarmaţii aveau o mare predilecţie pentru podoabele agăţate de centuri sau vestminte) [26].

Rezultă din cele prezentate mai sus că în necropola de la Histria apar o serie de indicii care atestă prezenţa unei populaţii de origine sarmatică. Este foarte adevărat că aceste indicii nu sînt intensive (ca număr şi categorii de material) ci reprezintă mai degrabă manifestări atenuate ale unor forme originale supuse în timp unui proces de uzură şi de alterare

---

[21] Gh. Diaconu, *Probleme ale culturii Sîntana-Cerneahov pe teritoriul R.P.R. în lumina cercetărilor din necropola de la Tîrgşor*, în *SCIV*, XII, 1961, 2, n. 4 şi n. 5, p. 264 şi p. 278. B. Mitrea, C. Preda, *op. cit.*, p. 127—128, 151.

[22] S. Morintz, *Некоторые вопросы сарматского населения в Молдове и Мунтении в связи с фокшанским погребением*, în *Dacia*, N.S., III, 1959, p. 452—471 ; Gh. Bichir, *Unele observaţii cu privire la necropolele de tip Poieneşti din Moldova şi relaţiile acestor necropole cu lumea sarmatică*, în *SCIV*, XII, 1961, 2, p. 263 ; Gh. Diaconu, *Tîrgşor*, p. 20, 26—27, pl. XI, 50.

[23] Gh. Diaconu, *Despre pandantivele prizmatice de os din necropola de la Tîrgşor*, în *SCIV*, XIII, 1962, 2, p. 441—443 ; idem, *Tîrgşor*, p. 114. B. Mitrea, C. Preda, *op. cit.*, p. 143, 151.

[24] Un asemenea decor (după cum arată şi A. Alföldi) este extrem de răspîndit în această perioadă atît la populaţiile sarmatice cît şi la cele germanice (*Funde aus der Hunnenzeit und ihre ethnische Sonderung*, în *ArchHung*, IX, 1932, p. 43—45.

[25] Gh. Diaconu, în *SCIV*, XI, 1960, 1, p. 56, nota 5 ; idem, *Tîrgşor*, p. 50—51.

[26] Gh. Diaconu, *Despre pandantive* ..., în *SCIV*, XIII, 1962, 2, p. 441—443.

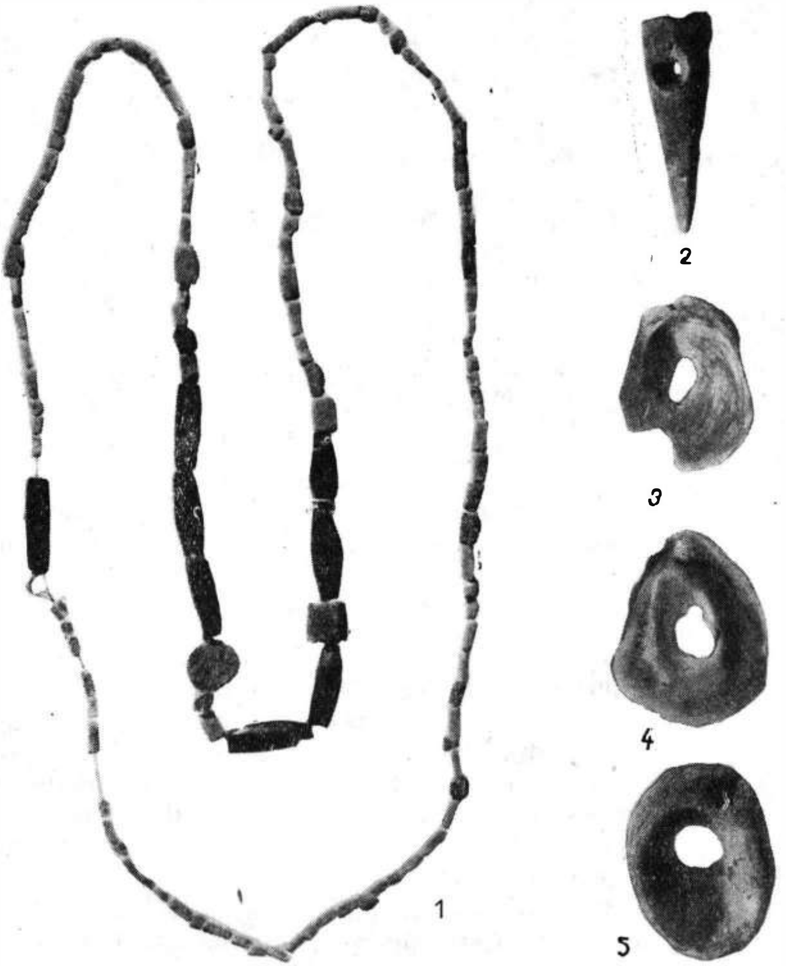

Fig. 9. — Mărgele și pandantive din scoici și corn de cervideu de origină sarmatică, descoperite în necropola de secol IV : *1*, M. 23 ; *2*, M. 48 ; *3—5*, M. 28.

datorită presiunii și influenței exercitate de factorul roman. Așa se explică faptul că elementele barbare reușesc destul de rar să iasă evident la suprafață dintr-o masă aparent romană, dar ele constituie mărturii sigure ale unor tradiții sarmatice care continuă să supraviețuiască procesului de romanizare.

Pe de altă parte, analiza antropologică a scheletelor din această necropolă aduce și ea o contribuție prețioasă privind originea etnică barbară a populației respective pentru mormintele din secolul al IV-lea.

În urma analizei grupelor structurale fenotipice și a diferenței medii a caracterelor variantelor de grup se constată un mare grad de asemănare între seria de la Histria cu seriile craniologice sarmatice analizate comparativ, începînd cu secolele V-IV î.e.n. (Sauromații de pe Volga inferioară)

şi pînă în veacurile XII-XIII (Alanii tîrzii din Osetia de nord); acest fapt îndreptăţeşte concluzia studiului antropologic [27], că în necropola de secol IV de la bazilica „extra muros" de la Histria avem de-a face cu morminte aparţinînd, în principal, unei populaţii barbare romanizate de origină alanică.

Pe de altă parte, caracterele morfologice faciale şi nota fiziognomică a reconstituirilor grafice obţinute [28] (fig. 10) concordă cu diagnozele de

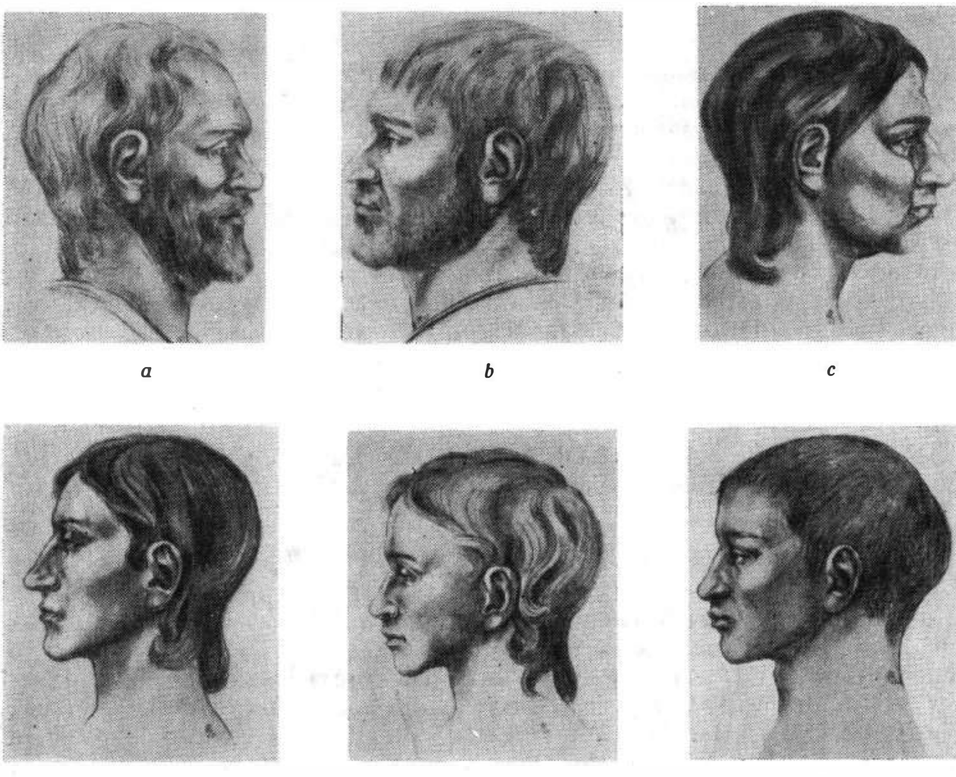

a *b* *c* *d* *e* *f*

Fig. 10. — Reconstituiri grafice fiziognomice a unor tipuri alanice din necropola din sectorul bazilicii „extra muros" (după metoda M.M. Gherasimov, v. nota 28).

grupe structurale fenotipice într-o măsură care a făcut posibilă o serie de verificări şi completări reciproce craniologice şi fiziognomice, privind caracterele variantelor de grup (ceea ce duce în final la întărirea concluziei cu privire la originea alanică a scheletelor).

[27] Dardu Nicolăescu-Plopşor, *Contribuţii paleoantropologice la rezolvarea problemei originii etnice a populaţiei din sec. IV din necropola plană de la Histria, sectorul bazilica extra muros*, în *Studii şi cercetări de antropologie*, t. 6, nr. 1, 1969, p. 17—24.

[28] Cantemir Rişcuţia, Dardu Nicolăescu-Plopşor şi Irina Rişcuţia, *Studiu antropologic al populaţiei din necropola plană de la Histria, sectorul bazilica extra muros pe baza reconstituirilor grafice ale feţelor după craniu, la întreaga serie*, în *Studii şi cercetări de antropologie*, t. 6, nr. 1, 1969, p. 25—29.

Complexul de informaţii arheologice, antropologice, fiziognomice converge astfel spre concluzia că în cimitirul din sectorul bazilicii „extra muros” există suficiente elemente care să ateste o populaţie în principal barbară romanizată de origine sarmatică. De altfel prezenţa unor elemente sarmatice la Histria este documentată şi prin alte descoperiri. Astfel, s-au atribuit sarmaţilor două morminte din secolele I—II e.n., din necropola tumulară (din Movila VIII şi Movila XXX) [29], şi alte două (M. 5 colectiv şi M. 16) datate în secolele III—IV, aparţinînd cimitirului plan din sectorul Z² [30].

În stadiul actual al cercetărilor este greu de precizat dacă populaţia îngropată în necropola de la bazilica „extra muros” este descendenta directă a celei sarmatice atestată prin descoperirile menţionate mai sus, sau provine din rîndul maselor de alani colonizaţi în secolele III—IV în Scythia Minor [31]. În orice caz, este foarte probabil că cea mai mare parte a barbarilor care s-au aşezat la Histria, şi-au însuşit formele de cultură şi civilizaţie romană, în urma unui proces care începe din momentul stabilirii lor în zona limesului dunărean sau în interiorul rural al Dobrogei şi care continuă într-o a doua etapă, în momentul în care se infiltrează în mediul urban. Aceasta este şi explicaţia faptului, pentru care sub formele romane, se ascunde în fond o populaţie de origină barbară alanică, puternic romanizată.

CONTRIBUTIONS À LA TOPOGRAPHIE DE LA CITÉ D'HISTRIA À L'ÉPOQUE ROMANO-BYZANTINE

RÉSUMÉ

Au cours des recherches archéologiques effectuées à Histria (1961—1964) dans le secteur de la basilique „extra muros”, située à l'ouest de l'enceinte de la cité romano-byzantine, on a trouvé les vestiges d'un quartier urbain du I^{er} au III^{e} siècles de n.è. Après la déstruction de ce quartier, à la fin du III^{e} siècle, dans le même lieu s'étendit une nécropole qui dure jusqu'au début du VII^{e} siècle. On a découvert 74 tombes d'inhumation, dont ont été fouillés un nombre de 71.

En ce qui concerne la nécropole du IV^{e} siècle, on a constaté les caractéristique suivantes :

— les sépultures sont en fosse ou protégées avec des pierres, des tuiles ou des briques.

— la position et l'orientation des squellettes sont très variées ;

— dans un nombre de 27 tombes il y avait des offrandes animalières ;

---

[29] P. Alexandrescu, *Necropola tumulară, săpături 1955—1961*, în *Histria*, II, 1966, p. 281.

[30] Petre Aurelian, *Cîteva mărturii ale culturii Sîntana de Mureş-Cerneahov în Scythia Minor*, în *SCIV*, XV, 1964, 1, p. 71—73.

[31] O serie de probleme privind procesul de infiltrare şi colonizare a sarmaţilor în Scythia Minor au fost dezbătute de M. Comşa, *Contributions au problème de la composition ethnique de la Scythie Mineure au IV^{e} siècle de notre ère*, în *Dacia*, N.S., XI, 1967, p. 339—347.

— peu de tombes (presque la moitié de l'ensemble du cimetière) possèdent un mobilier funéraire : des vases (seulement trois), des fibules, des bracelets, des boucles d'oreilles, des perles, des peignes, des monnaies, etc).

— Le moblier funéraire est spécifique aux nécropoles d'époque romaine du IV^e siècle et contient aussi des éléments d'origine barbare : des perles de lapis-lazuli et de corail, ainsi que des pendantifs de coquilles et d'os d'animaux. Tous ces objets se trouvent spécialement dans les sépultures sarmato-alaniques. Dans les sépultures de la même population on trouve aussi des squelettes en position accroupie.

Le complexe d'informations archéologiques, antropologiques, physiognomiques, permet de conclure que dans la nécropole du IV^e siècle existent de nombreux éléments qui attestent l'existence d'une population barbare romanisée d'origine alaine.

Dans ce cimetière on trouve aussi des tombes de la fin du V^e—le début du VII^e siècles, contemporaines avec la basilique „extra muros", qui en ce cas a la fonction d'une „basilica coemeterialis".

LA LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. Le plan de la nécropole du secteur de la basilique „extra muros" d'Histria (m. I-XIII, 1956 ; 1 — 74, 1961 — 1964).

Fig. 2. Des types de tombes de la nécropole de la basilique „extra muros" : avec des pierres (M. 13 et M. 21), des tuiles (M. 20, M. 12, M. 53, M. 10), des pierres et de tuiles (M. 49).

Fig. 3. Des tombes construites : 1, M. 16 (en briques) et 2, M. 49 (en pierres).

Fig. 4. Des vases découvertes dans les tombes du IV^e siècle : 1, M. 12 ; 2, M. 29 ; 3, M. 32.

Fig. 5. Des fibules trouvées dans les tombes du IV^e siècle : 1, M. 68 ; 2, M. 37 ; 3, M. 26 ; 4, M. 62 ; 5, M. 57 ; 6, M. 66 ; 7, M. 15 ; 8, M. 6 ; 9, M. 12.

Fig. 6. Des objets du mobilier funéraire des tombes du IV^e siècle : 1, M. 13 ; 2, 11, M. 21 ; 3, M. 62 ; 4, 6, 8, M. 23 ; 5, 7, 9, M. 73 ; 10, M. 3 ; 12, M. 27 ; 13, M. 37.

Fig. 7. Des objets du mobilier funéraire des tombes d'époque tardive : 1, M. 43 ; 2, 3, M. 33.

Fig. 8. Type de tombe de l'époque tardive de la nécropole (M. 58).

Fig. 9. Des perles et des pendantifs de coquilles et de corne de cervidé, d'origine sarmatique, découvertes dans la nécropole du IV^e siècle : 1, M. 23 ; 2, M. 48 ; 3 — 5, M. 28.

Fig. 10. Des reconstitutions graphiques, physiognomiques des certains types alaniques de la nécropole du secteur de la basilique „extra muros" (d'après la méthode de M. M. Gherasimov. v. note 28).

SITUAȚIA IMPERIULUI ROMANO-BIZANTIN LA DUNĂREA DE JOS LA SFÎRȘITUL SECOLULUI AL VI-LEA ȘI ÎNCEPUTUL CELUI DE-AL VII-LEA

DE

M. SÂMPETRU

Începînd cu a doua jumătate a secolului al VI-lea, timp de o jumătate de veac, desfășurarea evenimentelor politico-militare la granițele imperiului romano-bizantin din Asia și din Europa (la Dunăre) s-a accelerat, în condițiile războaielor cu perșii, prin concentrarea atacurilor triburilor migratoare ale avarilor și ale slavilor de la Dunărea de Jos, sub sceptrul celor dintîi, împotriva imperiului.

Printre rezultatele acestor îndelungi și îndîrjite confruntări politice și militare, soldate cu prăbușirea puterii persane în Asia și înfrîngerea hotărîtoare a kaganatului în Europa, se înscrie și modificarea structurii imperiului romano-bizantin în Peninsula Balcanică, în urma instalării slavilor la sud de Dunăre.

Cotitura survenită în această etapă, la răscrucea veacurilor VI—VII, impune precizarea, atît a cauzelor reale, ce au concurat la apariția noii stări de lucruri, cît și a greutății lor specifice.

Ceea ce caracterizează situația imperiului romano-bizantin în această perioadă este lupta pe două fronturi, în Asia și Europa, și dificultatea de a susține în chip victorios lupta în ambele părți simultan.

Acest fapt a determinat, de altfel, linia strategică politico-militară romano-bizantină, care a constat în obținerea păcii într-o parte, chiar cu un preț greu, spre a căpăta posibilitatea concentrării nestingherite a forțelor în cealaltă parte.

Uneori, acest obiectiv a fost realizat pentru scurte perioade de timp sau cu întreruperi. Războiul cu perșii, încheiat prin pacea din 591, a reînceput în 603 și s-a terminat definitiv în 629. Războiul cu avarii, care a durat din 580 pînă la 603 cu întreruperi, a fost reluat în anul 610 și s-a încheiat prin pacea din 619, dar a izbucnit din nou prin călcarea păcii de către avari în 622 și 626.

Primul atac masiv al avarilor și slavilor a fost cel din 580—584, în cursul căruia au căzut unele orașe și au fost devastate regiunile rurale ale diocezei Traciei aflate în jurul drumurilor principale. Raidul nu a atins

S C I V, tomul 22, nr. 2, București, 1971, p. 217—245

Scythia Minor, lovitura principală fiind îndreptată spre Anchialos. Cronica lui Mihail Sirianul relatează apoi despre retragerea atacatorilor dincolo de Dunăre [1].

În 585/586 însă, cînd bizantinii, încredinţaţi de duplicitatea kaganului, au rupt tratativele de pace cu avarii şi au surghiunit pe Targitius, avarii au reluat ostilităţile pe scară mare, atacînd de astădată îndeosebi oraşele fortificate de la sud de Dunăre [2].

Relatările succinte ale lui Theophylact Simocatta[3] dezvăluie direcţia principală a ofensivei dezlănţuite de avari : a urmat cursul Dunării pe malul sudic, de la Singidunum la Durostorum şi a trecut în Scythia Minor, spre Tropaeum, acesta fiind ultimul oraş căzut în mîinile lor, indicat de cronicar. Desigur că avarii au continuat înaintarea spre Ulmetum şi de aici la Histria şi Tomis.

În adevăr, descoperirile arheologice atestă distrugerea acestor cetăţi din 586, dovadă stratul gros de arsură descoperit acolo, Tomisul însă, rezistînd probabil asediului [4]. Apoi, teatrul de operaţiuni s-a mutat treptat către sud, în Moesia Secunda în zona Marcianopolis-Odessos, în Hemimont şi în provincia Tracia, ajungînd la Zidul cel Lung ce apăra capitala [5]. Cam în aceeaşi vreme a fost atacată şi Thessalonica.

La 22 septembrie 586, într-o duminică, mase mari de avari şi slavi se aflau sub zidurile oraşului [6]. Războiul, început în 585—586 a durat pînă la sfîrşitul anului 587.

După luptele grele [7] din anul 587, noii comandanţi, strategul Ioan zis Mistacon şi hipostrategul Drocton, i-au învins pe avari într-o luptă deschisă, hotărîtoare, lîngă Adrianopol, aceştia fiind nevoiţi să se retragă [8].

Şi Zaldapa, Tropaeum, Ulmetum [9] şi Histria au fost cucerite de către avari şi slavi în această campanie din 586. Rezistenţa romano-bizantină a fost limitată de insuficienţa trupelor, deoarece grosul forţelor bizantine era angajat în Asia, pe frontul persan. Totuşi, din clipa în care au fost aduse noi trupe, comandate de generali experimentaţi, respingerea atacatorilor s-a făcut relativ uşor.

Rănile provocate de invazie au fost deosebit de grele sub toate raporturile, atingînd structura imperiului bizantin în Europa. Izvoarele is-

---

[1] În legătură cu aceste evenimente, Ion Nestor, *La pénétration des Slaves dans la Péninsule balkanique et la Grèce continentale*, în *RÉSEE*, I, 1963, 1—2, p. 51—53 şi nota 17.

[2] Amédée Thierry, *Histoire d'Attila et de ses successeurs*, Paris, 1865, II, p. 20.

[3] Theophylact Simocatta, *Historiae*, ed. De Boor, I, 8, loc. 10 şi 11, p. 54—55.

[4] Trebuie avută în vedere, eventual, şi căderea oraşului Tomis în 586; din punct de vedere militar, menţinerea oraşului se impunea, pentru debarcarea trupelor şi aprovizionarea armatei. În acest sens ar trebui interpretată ofensiva lui Martinus din 587 în această zonă.

[5] Anastasius Bibliothecarius, *Chronographia Tripertita*, ed. De Boor, 1885, p. 157 şi 158.

[6] Bogo Grafenauer, *Kronološka vprašanja selitve Južnih Slovanov ob podatkih spisa* **Miracula S. Demetrii**, în *Zbornik Filozofske Fakultete*, Ljubljana, II, 1955, p. 21—54, în special p. 26—27, 31—33 şi 45—46.

[7] Descrierea operaţiunilor militare din anul 587 la Theophylact Simocatta, *Historiae*, ed. De Boor, 1887, II, 10—12, p. 90—94 şi 15—17, p. 99—105.

[8] Amédée Thierry, *op. cit.*, II, p. 22.

[9] La Ulmetum, în turnul de sud-vest al cetăţii s-au înregistrat două niveluri de arsură; în cel mai vechi s-a găsit o monedă de bronz din anul II de domnie a lui Mauriciu Tiberiu (vezi Vasile Pârvan, *Ulmetum*, II, 1, Bucureşti, 1913, p. 38—39, 60 şi p. 39, fig. 37). După părerea noastră, stratul al doilea de incendiu din cetate (şi primul din turnul amintit) se datoreşte atacului din 586.

torice şi descoperirile arheologice stau mărturie în sensul că acţiunea din 586—587 a provocat un adevărat dezastru în zonele afectate de atac.

În anii 588—594 a urmat un efort extraordinar de refacere, pe plan civil şi militar, paralel (în parte) cu luptele duse împotriva perşilor.

Oraşele care fuseseră distruse în timpul invaziei au fost reclădite în numai cîţiva ani, iar legăturile de schimb cu alte provincii, întrerupte din cauza ostilităţilor, au fost reluate.

În cronica lui Theophylact aflăm, limpede exprimată, situaţia oraşului Heracleea (Perinth) de pe coasta Propontidei, înainte şi după această invazie. În 583 viaţa în oraş decurgea liniştit ; cronicarul relatează [10] că episcopul Heracleei tocmai se întorsese la scaunul său de reşedinţă, după o călătorie la Constantinopol, de unde cumpărase, printre altele, şi un vas de argint cu care a înzestrat locaşul din oraş, închinat mucenicei Glicheria. În anul 592 însă, cînd împăratul Mauriciu trece prin Heracleea, spre a porni în campanie împotriva avarilor, face o danie pentru repararea aceluiaşi locaş, distrus de avari [11].

Rezultă de aici, cu deosebită claritate : 1) că oraşul Heracleea a căzut între anii 583—592, aproape sigur în 587, în mîinile avarilor, 2) că la şase ani după atac încă nu fuseseră refăcute complet unele edificii.

Este evident că refacerea a fost generală şi s-a făcut cu mari greutăţi, în aceeaşi perioadă de timp, şi în Scythia Minor şi în celelalte provincii ale diocezelor Traciei, Daciei şi Macedoniei, lovite de invazie.

Căci, descoperirile arheologice din oraşele Callatis, Tropaeum, Ulmetum, Histria, confirmă pe de o parte proporţiile dezastrului, iar pe de altă parte efortul făcut în vederea redresării.

În săpăturile vechi din oraşul Tropaeum s-a înregistrat un strat gros de arsură. Nu s-a putut distinge atunci dacă stratul de distrugere identificat se datoreşte ultimului atac ce a pus capăt vieţii cetăţii sau reprezintă de fapt două niveluri de incendiere, ce nu au putut fi observate, sau dacă nu cumva situaţia menţionată nu reprezintă incendierea prin atacul din 586, urmată apoi de nivelare cu ocazia refacerii, ca la Histria şi Ulmetum (vezi nota 9). Deoarece în aceste cetăţi constatăm distrugerea prin atac din 586, evident că şi la Tropaeum stratul de incendiere indică acelaşi moment [12].

În sensul căderii oraşului Tropaeum [13] ca urmare a acestui mare atac, care nu poate fi plasat decît în anul 586, pledează şi menţiunea expresă a lui Theophylact Simocatta (vezi nota 3).

Acţiunea de refacere începută în 588—589 şi continuată după încheierea păcii cu perşii, în primii ani ai campaniei din 592, a fost generală

---

[10] Theophylact Simocatta, *Historiae*, ed. De Boor, 1887, I, 11, 4—7, p. 59—60.

[11] ἐπὶ τὸν τοίνυν Γλυκερίας, τῆς μάρτυρος νεὼν ἐντεμενίζεται, ὡς οἷόν τε ἦν τιμήσας τὸ τέμενος χρήματά τε ἐπιδούς, ἐφ' ᾧ τὰ πυρὶ καταπεπτωκότα τοῦ νεοῦ ὑπὸ τῶν Ἀβάρων πρὸς νεώτερον κάλλος μεταχωρεῖν,...
(Theophylact Simocatta, *Historiae*, ed. De Boor, 1887, VI, 1, 3, p. 221).

[12] Pentru datele din săpăturile vechi de la Tropaeum, vezi Gr. Tocilescu, Biblioteca Academiei, *Msse.* nr. de inv. 5128, fila 96 şi p. 47 şi 48; în turnurile B, C şi D, s-a găsit un strat gros de arsură. Săpăturile noastre făcute în 1969, în sectorul de sud-est al cetăţii Tropaeum, confirmă această interpretare a noastră din 1967 ; acolo s-a identificat nivelul ultim de locuire, de după anul 586/587, la 0,67 m adîncime de la suprafaţa actuală a solului.

[13] După Vasile Pârvan, la bazilica „de marmură" a avut loc o ultimă reparaţie pe la anul 590 neterminată din cauza distrugerii definitive a cetăţii de către avari pe la anul 600 (vezi Vasile Pârvan, *Cetatea Tropaeum*, Bucureşti, 1912, p. 110—112, 90 şi 146).

şi se împletea cu efortul militar operativ al imperiului pentru salvarea liniei fortificate a Dunării.

Săpăturile arheologice au scos la lumină opera de refortificare a cetăţilor din Scythia Minor şi Moesia Secunda. La Abrittus, cercetările recente [14] au arătat că cetatea a fost refăcută în întregime în urma unei mari distrugeri şi incendieri. În elementele centurii de fortificaţii intervin modificări spre a îngreuia pătrunderea în cetate în cazul unui nou atac, două porţi din cele trei constatate sînt zidite, rămînînd o singură poartă de intrare în oraş. Zidul porţii de vest, distrus într-un atac pînă aproape de temelie, a fost refăcut în ultima fază, poarta rămînînd în funcţiune pînă la distrugerea definitivă a oraşului [15]. T. Ivanov susţine că Abrittus a fost distrus ultima oară de către avari la sfîrşitul secolului al VI-lea e.n., rămînînd nelocuit. Între secolele VII—X, a apărut pe ruinele sale în partea de est, o aşezare bulgară [16]. Sonia Gheorghieva a constatat în săpăturile din 1953, pe baza monedelor, că oraşul a fost incendiat şi distrus după jumătatea secolului al VI-lea, iar la scurtă vreme, în spaţiul unui mare edificiu s-a instalat o selişte slavă, direct pe stratul de cultură antic [17].

Din cele expuse de Teofil Ivanov, conchidem că modificările sistemului de apărare la porţile oraşului au fost făcute în urma atacului din 586.

V. Pârvan remarcase la Ulmetum îngustarea porţilor cetăţii şi zidirea uneia dintre ele, pentru consolidarea apărării, fără a indica o dată precisă [18].

Cercetările arheologice de la Histria au înregistrat reparaţii ulterioare atacului la zidul de incintă de pe latura de vest a cetăţii şi un nivel masiv de refacere în cetate, la clădiri şi străzi [19]. De remarcat, că în nivelul de refacere nu s-au găsit niciodată monede de la Focas, ci numai de la Mauriciu Tiberiu, ca ultime elemente de datare.

---

[14] Teofil Ivanov, *Укрепителната система на Абритус*, în *Археология*, 4, Sofia, 1966, p. 18—32 (vezi şi p. 25, fig. 7, p. 22, fig. 5 şi p. 26, fig. 8).

[15] Idem, *op. cit.*, p. 25 şi 26.

[16] *Ibidem*, p. 31.

[17] Sonia Gheorghieva, *Средновековното селище над развалините на античния град Абритус*, în *ИАИ*, XXIV, Sofia, 1961, p. 9—36.

[18] V. Pârvan, *Cetatea Ulmetum*, I, Bucureşti, 1912, p. 102—103.

[19] Ca dată a atacului asupra Histriei, a fost reţinut anul 580 (vezi *Histria*, I, 1954, p. 98, 165, 321 şi 349). După A. Petre (*Dacia*, N.S., VII, 1963, p. 322) evenimentul a avut loc pe la 602, însă argumentele aduse nu rezistă criticii, deoarece: 1) La Theophylact Simocatta, VII, 2, VII, 7, VII, 13, VIII, 2 şi VIII, 5, nu avem referiri la atacuri în Scythia Minor, cum afirmă A.P., la nota 21 şi la p. 321; 2) Monedele de sub inventar nr. 796/1950 nu fac parte din tezaurul găsit în Sectorul T, şi ca atare, nici datarea întemeiată pe una din aceste monede (inv. nr. 796/10) nu se poate susţine (*ibidem*, notele 14 şi 15). Pentru edificare, a se vedea Nota de inventar nr. 796 din vol. VI, p. 195 la Sectorul numismatic al Institutului de arheologie. Cu privire la nivelul masiv de refacere de după atac, constatat în săpăturile din cetate, la clădiri, străzi şi zidul de incintă, vezi *Histria*, I, 1954, p. 78, 80, 83, 85, 88, 89, 111, 113, 154, 159, 295, 302, 308, 310—311, 312, 353—355. De asemeni, vezi şi *SCIV*, V, 1954, 1—2, pl. II şi p. 87, unde autorii subliniază că vremea stratului I ,,este ultima fază a cetăţii cu viaţă organizată''. Prin stratul I autorii desemnau nivelul ultim romano-bizantin de la Histria. Tot în legătură cu nivelul masiv de refacere, vezi şi *Materiale*, IV, 1957, p. 12 şi *Materiale*, VII, 1960, p. 230 şi planşa II, p. 231 şi nota 1. În cronologia stratului romano-bizantin tîrziu de la Histria, stabilită în volumul I al monografiei (vezi *Histria*, I, 1954, p. 97), aflăm şi o a treia fază, fixată stratigrafic şi cronologic, de la 602 la 610 e.n., care în urma săpăturilor recente, s-a dovedit inexistentă stratigrafic (vezi raportul nostru, *Săpăturile din 1961 şi 1963 efectuate în sectorul central al cetăţii Histria* (*Punctul D*), în *Materiale*

IX, 1970, p. 187 şi fig. 8). Cronologic, separarea acestui nivel, care ar cuprinde, după autori, domnia lui Focas, se baza pe un *aureus* de la acest împărat (inv. nr. 297/20) găsit în şanţul valului III, către suprafaţă (vezi *Histria*, I, 1954, p. 283; condiţiile de găsire ne-au fost relatate de către Petre Alexandrescu, autorul descoperirii). Această monedă, care putea ajunge acolo oricînd de la suprafaţă, prin scurgerea pămîntului de pe creasta sau panta valului în şanţ, a servit la datarea ridicării valului, datare ce a fost extinsă şi asupra cetăţii Histria, considerîndu-se că a fost distrusă pe la 602 e.n. Monedele de la Focas găsite la Histria fac parte de fapt *din* nivelul ultim de locuire şi nu indică un început sau un sfîrşit de locuire în cuprinsul acestuia. Situaţiile înregistrate în săpăturile din 1962 la turnurile D şi E prezentate de către A. Petre (*op. cit.*, p. 326—328 şi notele 40 şi 41) nu corespund deci datei de 602 şi nici realităţii din teren. Locuinţele cu chiupuri (cea de lîngă turnul E de pildă) după autor ar astupa intrările în turnurile D şi E (*ibidem*, fig. 4/2) şi ar reprezenta o altă fază din istoria oraşului, avînd ca dată de început anul 602. Însă situaţiile respective au fost trimise spre publicare înainte de închiderea săpăturilor din 1962 (*ibidem*, p. 328, nota 40). La încheierea cercetărilor din 1962 s-a dovedit că intrările, respectiv culoarele de acces la turnurile D şi E nu erau blocate, din care cauză publicarea detaliată a acestor rezultate, promisă de autor (*ibidem*, p. 328, nota 40) nu a mai avut loc (vezi *Materiale*, IX, 1970, nota de la p. 186 privind săpăturile din sectorul Poarta Mare). ,,Situaţia arheologică" de mai sus a fost extinsă de către autor cu aceeaşi lipsă de temei şi asupra altor cetăţi, ca Ulmetum şi Capidava, atribuindu-li-se şi acestora un sfîrşit violent pe la 600—602 şi un nivel ultim după chipul Histriei, avînd ca dată de început tot anul 602 e.n.

Un alt exemplu care arată că nu putem opera la întîmplare cu elementele arheologice, îl constituie aşa-numitele ,,rotonde", care, după acelaşi autor (*ibidem*, p. 325, nota 32 şi plan la p. 320—321) ar reprezenta ultimul nivel în sectorul central al cetăţii Histria, şi care, în realitate nu sînt altceva decît cuptoare de copt pîinea (semnalate ca atare în săpăturile precedente de către Gr. Florescu) contemporane cu locuinţele lîngă care au fost construite şi ca atare nu pot reprezenta un singur nivel şi o altă cronologie.

Nici atelierul metalurgic şi cuptorul de redus minereu nu mai funcţionau în vremea ultimului nivel de vieţuire de la Histria, aşa cum afirmă autorul în aceeaşi lucrare (*ibidem*, nota 47), unde confundă nivelarea cu nivelul de locuire ce i-a urmat. Cu privire la Ulmetum (*ibidem*, p. 334—335 şi nota 54), interpretările sale nu stau de asemeni în picioare, deoarece: a) moneda de bronz găsită sub stratul de arsură de către Vasile Pârvan este din anul al doilea (583—584) de domnie a lui Mauriciu Tiberiu (vezi la noi nota 9); b) Din planul săpăturilor de la Ulmetum, publicat de către Vasile Pârvan şi reprodus de autorul la care ne referim (*ibidem*, p. 333, fig. 9) se vede clar că intrarea în turnul porţii de sud-vest nu era blocată de o încăpere cu vatră şi nici poarta cetăţii nu apare astupată deoarece era singura rămasă in funcţiune. În cazul Capidavei de asemeni, autorul fixează o distrugere la 600—602 şi tot fără să dispună de dovezi (*ibidem*, p. 344).

Acelaşi autor prelungeşte artificial existenţa cetăţii Histria pînă după 641 e.n. fără să dispună de dovezi (*ibidem*, p. 323, 334 şi 352). Gradul de tocire a monedelor de la Heraclius, găsite în sectorul T (*ibidem*, nota 29) folosit ca ultim argument, se explică după noi, prin faptul că au circulat intens sub domnia lui Focas. Amintim că un număr de circa 30 monede (de la Iustinian I pînă la Mauriciu Tiberiu inclusiv) descoperite în săpăturile din colţul de sud-vest al cetăţii Histria (vezi mai jos nota 24), neinventariate aparte, trebuie socotite ca înregistrate la un loc cu monede din aceeaşi epocă, avînd alt loc de descoperire din cuprinsul cetăţii. Pe planul prezentat de autor la p. 320—321, s-a trecut în legendă indicaţia ,,sec. VII", pentru refaceri de edificii şi elemente de fortificaţie, sugerîndu-se continuarea existenţei oraşului pînă în secolul al VIII-lea (în orice caz pînă pe la 680), ceea ce este inexact.

În acelaşi fel procedează numitul autor şi cu alte centre fortificate ca Beroe, Capidava, Callatis, Tomis, Axiopolis, Ulmetum, Durostorum la care adaugă cetatea de lîngă Chiose Aidin. Autorul încadrează cerceii, fibulele, şi mai ales cataramele şi aplicele de centură descoperite la Piatra Frecăţei (Beroe) pe toată durata secolului al VII-lea (*ibidem*; p. 346—347 şi 352). Tot acest material (inclusiv cele 4 catarame ,,retezate" deasupra şi cu placă de prindere mobilă, reproduse de autor la p. 347, fig. 12/2, 3, 4 şi 5) se încadrează foarte bine în limitele 588—614 e.n. (vezi mai jos nota 61). În cazul Capidavei, acelaşi autor fixează construirea citadelei tîrzii din colţul cetăţii în secolul al VII-lea e.n. fără să aducă nici o dovadă (*ibidem*, p. 344—345). Pentru Axiopolis trimite (*ibidem*, p. 348) la un *tremissis* de aur de la Heraclius, găsit acolo în săpăturile vechi. Însă pe acest tip monetar este reprezentat Heraclius singur, tînăr şi cu barba mică. Or, fiul său, Heraclius Constantin, apare deja pe monede de aur (*solidi*) la 613 (vezi *Wroth*, I, p. 186, nr. 9). La p. 348, referindu-se la Tomis, autorul afirmă că monedele bizantine acoperă epoca de la Heraclius la Constantin al IV-lea inclusiv (în legătură cu aceasta, vezi la noi nota 27). Din cele 3 monede de la Heraclius (*passim*) găsite la Constanţa în 1938, amintite de Irimia Dimian, în *SCN*, I, 1957, p. 197, una este nesigură (*Wroth*, I, 228, nr.

308, pl. 27, nr. 1) iar celelalte două (*Wroth* I, p. 225, nr. 289, pl. 26, 16) sînt dinainte de anul 615. Pe aceste două monede (IB) bătute la Alexandria sînt reprezentaţi Heraclius (cu barba scurtă) şi Heraclius Constantin. Se ştie că în 617 Alexandria a căzut sub perşi şi a fost eliberată abia în 628. Wroth, la p. 225, nota 2, arată pentru nr. 289 că poate fi din anul 613 circa sau 616/617 circa. Pentru cele 3 monede de la Heraclius (*ibidem*, p. 348) considerate ca provenind de la Callatis, vezi la noi, text şi nota 28). Pentru nivelul ultim de refacere de la Ulmetum, vezi la noi, nota 9.

Referindu-se la cetatea de lîngă Chiose Aidin, autorul o situează ca fiind din secolul al VII-lea e.n. sprijinindu-se pe interpretările făcute de D.M. Teodorescu şi Vasile Pârvan (*Raport special nr.* 7. *Săpăturile de la cetatea de lîngă Chiose-Aidin, mai-iunie-iulie 1915*, în *ACMI*, 1915, Bucureşti, 1916, p. 205—213). Vasile Pârvan discută din nou descoperirile făcute acolo (*Sur un relief inédit du VII^e S. représentant la Sainte Vierge*, în *BSH*, XI, Bucureşti, 1924, p. 1—11) şi datează din nou capela creştină în secolul al VII-lea după tipul de cruce săpată pe arcade şi după stilul reliefului (icoanei) sculptat în piatră. Despre monedele din secolul al VII-lea despre care pomeneşte, nu dă nici o altă preciziune (împăratul, emisiunea) — (vezi p. 8, 10 şi 11). Atît tipul de cruce cît şi stilul acesta sculptural se întîlnesc şi înainte de secolul al VII-lea e.n., după investigaţiile făcute de noi, iar monedele în chestiune, probabil că nu depăşeau anul 614 e.n. Se poate spune şi pentru cetatea de lîngă Chiose-Aidin că se încadrează în cronologia generală pe care o admitem în această lucrare. Din informaţiile căpătate de la Bucur Mitrea rezultă că la sectorul numismatic al Institutului de arheologie nu se păstrează un lot de monede (distinct) rezultate din săpăturile de la Chiose Aidin, aşa că încercarea noastră de a verifica anii de emisiune ai acestor monede a rămas infructuoasă. De altfel, Vasile Pârvan, *Nuove considerazioni sul vescovato della Scizia Minore*, în *Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia*, Rendiconti, II, Roma, 1924, p. 127—128, schimbă datarea inscripţiei cu Markellos de la Varna din secolul al VII-lea e.n. în secolul al VI-lea e.n., iar la p. 129 pomeneşte de capela creştină de la Chiose Aidin precum şi de relieful sculptural descoperit acolo, însă de astădată fără să se mai pronunţe în privinţa datării acestora.

Revenind asupra autorului care a pricinuit această lungă notă (vezi *Dacia*, N.S., VII, 1963, p. 348, nota 121), amintim că se referă şi la sigiliile de la Durostorum, datate din secolele VII, VIII şi IX e.n. Subliniem că din păcate sigiliile nu provin din săpături arheologice, ci de la colecţionari, şi de aceea nu ne putem opri asupra lor. În treacăt fie spus, considerăm de prisos să ne oprim asupra părerilor lui A. Petre privind data instalării slavilor la sud de Dunăre (în Dobrogea şi între Hemus şi Dunăre), cît şi asupra lipsei de dovezi privind cultura lor materială din secolul al VII-lea (*ibidem*, p. 352—353). Remarcăm doar în treacăt, trunchierea părerii lui V. Pârvan prin expunerea doar a interpretării acestuia din 1911, omiţîndu-se părerea de mai tîrziu (din 1924) a savantului, privind continuitatea romanică în Dobrogea. În acest din urmă sens (vezi V. Pârvan, *Sur un relief inédit* ..., p. 1—2, şi *Nuove considerazioni sul vescovato* ..., p. 118).

I. Barnea a preluat în bloc, în mod necritic, interpretările şi concluziile eronate expuse în articolul *Quelques données archéologiques* ..., din *Dacia*, N.S., VII, 1963, p. 317—353, în lucrarea *Din istoria Dobrogei*, II, Bucureşti, 1968, la p. 433, 443 şi nota 14 (Histria), p. 443 (Tomis), p. 444 şi nota 22 (Beroe), p. 444 şi nota 23 (Capidava), p. 444 şi nota 23 (Chiose-Aidin), p. 444 şi nota 26 (Ulmetum), p. 444 şi nota 24 (Axiopolis). La p. 445, nota 27, acest din urmă autor adoptă părerea, întemeindu-se pe autorul citat, că după distrugerea oraşelor şi cetăţilor dobrogene, slavii s-ar fi întors în Muntenia (?) şi de aceea nu dispunem de urme arheologice slave în Dobrogea şi nici izvoarele istorice nu îi pomenesc în această regiune, înainte de venirea bulgarilor.

În realitate, perioada de după 614 e.n. pînă la 680 şi după aceea pînă în secolul al IX-lea nu este deocamdată documentată arheologic în Dobrogea sub aspectul stăpînirii romano-bizantine şi al continuităţii romanice în cetăţi, castele sau aşezări rurale. Săpăturile arheologice făcute pînă acum nu au înregistrat un strat de cultură bizantin sau autohton, corespunzător acestei perioade, deşi cel puţin pînă la 680, dispunem de mărturia lui Theophanes (vezi mai jos nota 112). Situaţiile „stratigrafice” şi obiectele prezentate de către A. Petre şi I. Barnea sînt dinainte de 614 e.n. Săpăturile arheologice de la Histria şi Tomis, de pildă, arată că aceste oraşe au fost distruse la această dată.

Sub Heraclius, desigur trebuie că a avut loc o reorganizare a sistemului de apărare, însă pe baze noi, *neorăşeneşti*, aşa cum arăta N. Iorga (vezi la noi nota 110). Cercetările arheologice nu ne-au arătat pînă acum, care au fost cetăţile în care Heraclius şi succesorii au menţinut garnizoane şi care din ele au rămas pustii (cu excepţia Histriei şi Dinogetiei, sub rezerva descoperirilor viitoare). S-ar putea ca în anii ce urmează, să se descopere în incinta unora din fostele oraşe o arie restrînsă, fortificată corespunzător, din vremea de după 614 e.n. şi un nivel ar-

În altă ordine de idei, trebuie subliniat [20] că nivelul de distrugere a fost amestecat prin nivelare cu cel de refacere, elementele materiale surprinse de incendiere, împreună cu cele ale reconstruirii alcătuind în cele din urmă un singur nivel, de refacere, operaţiune ce a durat cîţiva ani [21].

Se poate conchide că efortul de refacere condiţiona reluarea ofensivei la Dunăre şi că în anul 592, cînd a început ofensiva, încă nu era încheiat, fapt documentat de izvoarele istorice prin starea în care se afla provincia Tracia (şi oraşul Heracleea îndeosebi), iar arheologic prin prezenţa unor monede de bronz din anul 591/592 în stratul de refacere a oraşului fortificat Histria.

Tot imediat după 587 (între 588—592 circa) are loc la Histria întărirea sistemului de apărare prin construirea celor trei valuri de pămînt.

Săpăturile au înregistrat sub valurile de pămînt I şi III, clădiri cu material arheologic (ceramică etc.) din a doua jumătate a secolului al VI-lea. Monedele de bronz descoperite la valul III merg pînă la Mauriciu Tiberiu inclusiv, ultima fiind din anul 591 [22].

Rămîne de lămurit în viitor, în ce măsură unele centre urbane sau rurale au putut sau nu să atingă nivelul dezvoltării economice anterioare invaziei şi dacă reluarea circuitului economic, brusc întrerupt, a atins o intensitate egală sau nu în toate regiunile sud-dunărene.

În cazul Histriei se constată reluarea producţiei ceramice în formele de mai înainte, atît sub aspectul materialelor de construcţie (cărămizi, ţigle, olane) necesare în primul rînd în vederea refacerii fizice a oraşului, cît şi în domeniul olăriei.

În ultima fază de existenţă a oraşului, producţia metalurgică nu este documentată. Săpăturile arheologice nu au identificat atelierul me-

---

heologic care să-i aparţină. Însă oraşele (unele dintre ele) au reînviat doar în perioada ofensivei bizantine împotriva sclaviniilor între 660—680 (vezi N. Iorga).

I. Barnea, *Din istoria Dobrogei*, II, p. 444, include în rîndul localităţilor care existau în cadrul regiunilor administrate de bizantini pînă la venirea bulgarilor şi pe care Theophanes le deosebea de ţinuturile ocupate de sclavini (*ibidem*, p. 442, nota 12) localităţile: Histria, Tomis, Callatis, Noviodunum, Durostorum, Beroe, Ulmetum, Capidava, Axiopolis, cetatea de la Chiose Aidin. Însă în nici unul din aceste locuri nu s-a dovedit arheologic această presupunere.

[20] Pentru modul cum s-a făcut nivelarea dărîmăturilor în cadrul acţiunii de refacere, cf. *Histria*, I, p. 159, 308, 321 şi 354; vezi şi *Materiale*, V, 1959, p. 288.

[21] Cele mai tîrzii elemente de datare aflate în poziţii stratigrafice indiscutabile în nivelul de refacere sînt monede de bronz de la Mauriciu Tiberiu din anul 595—596 — găsite într-un mic tezaur monetar în sectorul T. Tezaurul, compus din 27 monede de bronz (cf. *Histria*, I, p. 277 şi 472; *SCIV*, II, 1951, 1, p. 138; *Materiale*, IV, 1957, p. 12, nota 1), ar putea fi ulterior nivelului de refacere sau în cel mai bun caz contemporan, însă nu din nivelul de refacere propriu-zis, deoarece a fost găsit ascuns într-un zid la 0,30 m adîncime de la suprafaţa actuală a solului, în partea superioară a zidului ruinat, deci deasupra nivelului ultim de călcare refăcut. Din publicaţie (*Histria*, I, p. 277) reiese că zidul încăperii se afla imediat sub stratul vegetal, la adîncimea de 0,30 m. Putem considera pe baza datelor din săpături, că tezaurul, găsit în 1950 în sectorul T, face parte dintr-o locuire de după distrugerea cetăţii din 586, deci din nivelul de refacere din anii următori, însă ascunderea lui în zid nu poate fi considerată sincronică cu construirea lui, ascunzătoarea putînd fi un loc obişnuit de păstrare a banilor, amenajat mai tîrziu.

[22] Pentru situaţiile de găsire şi indicaţii stratigrafice generale, vezi, *Histria*, I, 1954, p. 171, 279, 283—285 şi pl. XVI; *SCIV*, V, 1954, 1—2, p. 77—78 şi pl. I; *SCIV*, VI, 1955, 3—4, p. 525; Nota de inv. nr. 297/19 la Sectorul numismatic al Institutului de arheologie (monedă de bronz din anul 590/591 de la Mauriciu Tiberiu). Pentru zona de la vest de valul III, vezi, *Materiale*, V, 1959, p. 293—294.

talurgic, iar cantităţi mari de zgură, deşeuri şi cenuşă, provenite din întreruperea combustiei de producţie din cuptorul de redus minereu, şi din atelierul metalurgic, au fost întinse în nivelarea din suprafaţa locuită şi din străzi, ce a urmat distrugerii [23]. În străzile D şi d1 s-a găsit o masă de dărîmături compusă din pietre arse (considerate iniţial ca reprezentînd rămăşiţele unui cuptor prăbuşit) minereu, bucăţi informe de fier, zgură, cărbuni, cenuşă, deşeuri. În suprafaţa săpată în 1949, dintre cele două porţi mici şi colţul clădirii nr. 24, din străzile D şi d1 (deci şi în această masă de dărîmături complet nivelată) s-au găsit peste 30 de monede bizantine de la Iustinian I pînă la Mauriciu Tiberiu inclusiv [24].

Materialele arheologice, apreciabile şi variate, din nivelul ultim romano-bizantin din oraşul antic Histria (chiupuri şi amfore de mare capacitate [25], cantităţi imense de cioburi de amfore, obiecte de metal şi de os şi numărul mare de monede de bronz), denotă o intensă activitate de producţie şi un schimb de mărfuri activ.

Nu ne putem da seama de gradul atins prin reluarea producţiei la Tomis, blocat în cursul invaziei din 586—587, însă nivelul schimbului din ultima fază de existenţă a oraşului constituie un indiciu şi pentru stadiul şi aspectele producţiei din acel moment. După cum s-a spus, la edificiul cu mozaic s-a descoperit, în încăperea boltită din terasa nr. 3, un depozit de mărfuri [26] cu intrarea astupată din antichitate, fapt ce nu s-a putut întîmpla decît cu ocazia evenimentelor din 586—587, sau din 614—615; se poate admite zidirea intrării din cauza atacului (asediului) din 586, însă faptul că mărfurile nu au mai fost scoase de acolo, ne face să credem că ascunderea lor a avut loc în anii 614—615 e.n. cînd pentru locuitori a dispărut posibilitatea de revenire şi existenţa oraşului a încetat. Judecînd şi

[23] *Histria*, I, 1954, p. 305 şi 321.

[24] *SCIV*, I, 1950, 1, p. 81 şi *Histria*, I, p. 305. Pentru situaţia de plan definitivă şi materialele din această zonă, a se compara *SCIV*, II, 1951, 1, p. 147, fig. 13 şi *Histria*, I, p. 64, pl. I şi p. 302, 304—305, cu *SCIV*, I, 1950, 1, plan de la p. 77 şi text de la p. 81. Amintim că încăperea cu 6 *dolia* (*SCIV*, I, 1950, 1, p. 81) a fost notată (în *Histria*, I, la p. 304 cu C1) ca făcînd parte din grupul de clădiri I (*ibidem*, p. 302), încăperea cu cuptorul de piatră din colţ cu C2, iar sala lungă cu S1 (*ibidem*, p. 305). Vezi şi *Histria*, I, p. 295—296, 305 şi 321.

[25] *Histria*, I, p. 454 şi 462.

[26] Mihai Bucovală încadrează cele circa 180 de amfore din acest depozit decorate cu incizii, în secolele IV—V e.n. (cf. *Tomis*, nr. 2, august, 1966, p. 18). V. Canarache menţionează însă numai 130 de amfore, din care 50 întregi şi reproduce o amforă din cele aflate în acest depozit, de tipul celor pîntecoase cu gura în formă de pîlnie şi gît tronconic, cu torţi mici şi decor cu incizii orizontale în partea superioară a pansei, datînd-o în secolul al IV-lea e.n., fără să indice o datare a edificiului cu mozaic sau a celorlalte construcţii antice (cf. *Contemporanul*, nr. 38 din 23 septembrie 1966, p. 7). Acelaşi autor, *L'édifice à mosaïque découvert devant le port de Tomis*, în *StCl*, III, 1961, p. 240, datează sfîrşitul edificiului în secolele IV—V e.n. Em. Condurachi, D.M. Pippidi şi M. Berza, *Le problème de la mer Noire depuis la fin de l'Antiquité jusqu'à la fin de Byzance*, în *Byzantinoslavica*, XXIII, 1, 1962, p. 131 (rezumat de H. Evert-Kappesowa şi B. Zaštěrová), admit o continuare a funcţionării edificiului «selon toute probabilité» pînă la sfîrşitul secolului al VI-lea e.n. În *Histria*, I, p. 459, fig. 383 şi p. 455 şi 458, se descrie acest tip de amforă (tipul 4) cu variantele respective. Cea mai reprezentativă pentru asemănarea cu cele de la Constanţa din încăperea boltită nr. 3 este cea reprodusă la fig. 383 ; vezi şi A.L. Iakobson, *Средневековые сельские поселения юго-западного Крыма*, în *Византийский Временник*, XXI, 1962, p. 167, fig. 1a.

Un alt tip de amforă din depozitul de mărfuri de la edificiul cu mozaic din Constanţa este cel al amforelor înalte (vezi *Tomis*, nr. 2, 1966, p. 18 şi *Contemporanul*, nr. 38, din 23 septembrie 1966, p. 7), tip larg răspîndit, documentat şi în muzeul din Novocerkask — U.R.S.S.

după monedele[27] găsite la edificiul cu mozaic şi în alte puncte din aria oraşului antic, depozitul de mărfuri se poate data mai degrabă din anii 614—615 e.n. În săpăturile de la edificiul cu mozaic de la Constanţa s-a găsit un *follis* de la Heraclius Constantin, din anul 613 (inv. 89071); tot în interiorul oraşului s-au găsit şi alte monede de la Heraclius şi Heraclius Constantin, la Gara veche, Bloc C2 (inv. 89001), monedă de bronz din anii 613/614 şi o alta în str. Dianei, din anul 613 (inv. 87445). Toate monedele de la Heraclius, din catalog, găsite la Constanţa şi Mangalia, sau *passim*, sînt surfrapate în primii ani de domnie ai lui Heraclius.

O singură piesă (inv. 87218), emisiune din anul 629/630, de la Heraclius şi Heraclius Constantin, depăşeşte limita anilor 613/614, însă pentru aceasta nu se cunoaşte locul de găsire. Pentru alte două monede, una de la Heraclius şi Heraclius Constantin emisă în 630/631 şi un IB, emis de Heraclius la Alexandria, datat din 628/629, aflate acum în colecţia Cabinetului numismatic al Academiei, de asemenea nu se cunoaşte punctul în care au fost descoperite. Din publicaţie rezultă că provin, după spusele colecţionarului, de pe teritoriul oraşului Mangalia sau din împrejurimi[28] deci nu pot fi utilizate pentru datare întrucît nu cunoaştem condiţiile de găsire.

Diversitatea mărfurilor conţinute în cele 130 de amfore şi existenţa ancorelor de corăbii descoperite în acelaşi loc arată o activitate economică susţinută şi în perioada tulbure dintre 587 şi 615, dovedită aici prin schimbul de mărfuri pe calea mării.

Identificarea epavei unei corăbii încărcată cu circa 1 000 de amfore, scufundată în Marea Mediterană lîngă coasta sudică a Anatoliei la Yassî Ada[29], datată cu monede de la Heraclius, constituie o mărturie în plus pentru amploarea comerţului pe mare din această perioadă. Din puţinul, dar preţiosul material publicat, se observă cîteva amfore foarte asemănătoare cu cele ce provin din săpăturile de la Histria, din cetate[30].

Viaţa economică îşi reluase deci treptat cursul în toate zonele imperiului afectate direct de invazie, unde substanţa economică fusese atinsă din cauza războaielor. Înfrîngerea hotărîtoare cauzată avarilor în anul

---

(vezi A.L. Iakobson, *Средневековые амфоры северного Причерноморья*, în *SA*, XV, 1951, p. 329, fig. 3/13, datat în secolele V—VII e.n.). La Histria această amforă lunguiaţă, cu pansa strînsă la mijloc, este încadrată în tipul 6, şi datată în secolul al VI-lea e.n. (*Histria*, I, p. 458 şi p. 459, fig. 386). În ultimul nivel al cetăţii o amforă de acelaşi tip a fost găsită la un loc cu o monedă de la împăratul Phocas (*Histria*, I, p. 318—319). Alt exemplar s-a găsit în sectorul central al cetăţii în suprafaţa edificiilor D5—D6 şi este datat în sec. VI—VII e.n. (vezi Em. Popescu, *Punctele D5 şi D6*, în *Materiale*, VII, 1961, p. 239 şi p. 240, fig. 11, rîndul de sus în dreapta).

27 Pentru monede, vezi Gh. Poenaru-Bordea şi Al. Popeea, *Catalogul monedelor bizantine existente în Muzeul regional Dobrogea la 1 octombrie 1963* (în manuscris), unde se indică şi numerele de inventar respective.

28 Octavian Iliescu, *Descoperiri monetare*, *SCN*, II, 1958, p. 453—454.

29 George F. Bass, *Underwater excavations at Yassi Ada: A Byzantine shipwreck*, în *AA*, 3, 1962, p. 538—563; idem, *Bodrum Yassiada Sualti Kazilari (1961)*, în *Türk Arkeoloji Dergisi*, XII—1, 1962, p. 8—11; idem, *Underwater excavations at Yassi Ada 1962—1963*, în *Türk Arkeoloji Dergisi*, XIII—1, 1964, p. 41—51. (45 monede de bronz, aflate laolaltă, din care cea mai mare parte de la Heraclius sau de la Focas).

30 Amfora tubulară de la Yassi Ada, reprodusă în *Archäologischer Anzeiger*, 3, 1962, p. 550, fig. 12, este identică, după părerea noastră, cu o alta descoperită la Histria în nivelul ultim romano-bizantin din cetate (vezi, *Histria*, I, p. 461, fig. 388) şi datată de la sfîrşitul secolului al VI-lea. De asemenea, cele reproduse de G.F. Bass la p. 546, fig. 6, a şi b.

600[31], dovedeşte că imperiul depăşise impasul temporar datorit factorilor externi, în speţă de ordin militar, găsind resursele materiale şi forţele umane şi spirituale necesare înlăturării urmărilor invaziei avare din 586—587 şi pregătirii ofensivei militare la Dunăre.

Distrugerile provocate de războaie ca şi efortul cerut de refacere, dezorganizarea vieţii economice în anumite zone cît şi pierderile de vieţi omeneşti din rîndul populaţiei civile şi armatei, însoţite de lipsuri şi epidemii, s-au răsfrînt negativ asupra condiţiilor stării materiale a producătorilor direcţi, îndeosebi asupra păturilor mai puţin avute, agravînd procesul de sărăcire şi ducînd la o înăsprire a luptei între clasele sociale (mai cu seamă în partea asiatică şi europeană a imperiului), vizibilă mai ales în cadrul demelor din Constantinopol şi în celelalte oraşe ale imperiului[32].

Manifestările de nemulţumire împotriva lui Mauriciu Tiberiu, ivite în iarna anului 601 cînd lipsea pîinea în Constantinopol [33], sînt dovezi grăitoare în această privinţă.

Mişcări ostile avuseseră loc de cîteva ori pînă atunci şi în armată, în cursul campaniei din Asia. O răscoală a trupelor, avîndu-şi rădăcinile în reducerea soldei, fusese cu greu potolită. Răscoala, îndreptată împotriva generalului Priscus şi făţiş ostilă împăratului, a izbucnit în tabăra de la Monokarton [34] în provincia Osroene, în anul 588. Adăugăm că în 594 are loc o altă răscoală a armatei, de astă dată la Dunăre, în timp ce era comandant tot generalul Priscus, însă acum cauza era porunca imperială de iernare pe malul stîng al Dunării, în Muntenia actuală. Priscus nu a executat ordinul şi s-a întors cu trupele la Drizipera. A şi fost înlocuit din această cauză, la întoarcerea sa în Bizanţ, cu fratele împăratului, generalul Petru [35]. În ciuda răscoalelor militare amintite, romano-bizantinii au ieşit biruitori atît în lupta cu imperiul persan (591) cît şi cu kaganatul printr-o victorie hotărîtoare asupra avarilor, obţinută sub comanda lui Priscus, în campania din anii 600—601 în teritoriul supus dominaţiei avare, din regiunea Tisei, în urma cîtorva bătălii cu caracter decisiv. Însă roadele victoriei nu au putut fi culese pînă la capăt. Pe fondul oboselii trupelor din cauza campaniilor îndelungi, s-au acumulat alte nemulţumiri cauzate atît de nerăscumpărarea prizonierilor căzuţi la avari, cît şi de suspendarea dreptului de a intra în tabără de iarnă.

Porunca de iernare în teritoriul ocupat de inamic pe malul stîng al Dunării a aprins scînteia răscoalei în sînul armatei de la Dunăre. Starea de spirit a populaţiei civile din capitală era de asemenea ostilă împăratului.

O însemnată parte a aristocraţiei, în special dregătorii înalţi, ca de pildă prefectul pretoriului Constantin, zis Lardys, se îmbogăţise şi mai mult în anii de război, aşezînd greul sarcinilor şi povara impozitelor asupra păturilor mai puţin înstărite şi sărace ale populaţiei ca să facă faţă cheltuielilor cerute de purtarea războiului şi, în parte, de refacerea regiunilor distruse. O mişcare de masă spontană s-a declanşat, unind în cele din urmă

---

[31] Theophylact Simocatta, *Historiae*, VIII, 2 şi 3, p. 285—289; cf. Amédée Thierry, *op. cit.*, p. 40 şi 41 ; vezi şi Franjo Barišić, *Цар Фока (602—610) и подунавски Аваро-Словени*, în *Зборник Радова*, XLIX, Византолошки Институт, 4, Belgrad, 1956, p. 85 şi nota 39.

[32] Theophylact Simocatta, *Historiae*, ed. De Boor, 1887, VIII, 9, p. 299—302.

[33] *Ibidem*, 4, loc. 11 şi 12 (p. 291).

[34] *Ibidem*, III, 1, loc. 2 şi 3, p. 110.

[35] *Ibidem*, VI, 10, loc. 1—4, p. 239; VI, 11, loc. 1—4, p. 242 şi VII, 1, 1, p. 245.

într-un singur şuvoi demele din capitală. Este semnificativ faptul că răsculaţii din oraş se ridicaseră împotriva stoarcerii fiscale, una din primele acţiuni ale lor fiind incendierea casei patriciului Constantin Lardys [36], care răspundea de strîngerea dărilor din părţile răsăritene. Această acţiune dezvăluie sensul revoltei orăşeneşti şi starea de spirit a elementului popular din cadrul demelor.

Subliniem că mişcările social-economice pomenite (civilă şi militară) se deosebeau prin natura lor.

Dacă răscoala armatei de la Dunăre, condusă de centurionul Phocas, reprezenta în fapt o scindare în sînul laturii dominante a contradicţiei sociale fundamentale (armata romano-bizantină fiind un instrument de realizare a funcţiei de reprimare, interne şi externe, a statului), răscoala demelor din Constantinopol exprima îndeosebi năzuinţele celor mulţi ce nu aveau alte mijloace de existenţă în afară de cele rezultate din munca lor. Convergenţa celor două mişcări a fost temporară şi a dispărut după ce tabăra lui Phocas şi-a atins scopul prin folosirea exploziei populare îndreptată împotriva lui Mauriciu şi a părţii din aristocraţie ce se grupase în jurul său.

Însuşi faptul că Phocas va deveni exponentul taberei „albaştrilor"[37], în rîndul căreia dominau interesele marii aristocraţii funciare, este grăitor. Lovitura de stat a armatei de la Dunăre apare ca un fenomen negativ, care a zdruncinat planul comandamentului romano-bizantin de a anihila şi baza de atac a triburilor slave instalate la nord de Dunăre[38], în teritoriul actual al Munteniei şi Moldovei, după ce răvăşise de fapt stăpînirea avară din Pannonia, sleindu-i forţele. Mai mult încă, izbucnirea răscoalei militare la Dunăre, prin urmările ei, a atras redeschiderea prematură a ostilităţilor în Orient.

Reînceperea războiului cu perşii găseşte imperiul slăbit înăuntru şi în afară. În 603, cu toate acestea, ambele armate ale lui Phocas[39], aceea din Asia şi aceea trecută din Europa, au putut susţine un timp lupta împotriva perşilor, întrucît Phocas îşi asigurase pacea la Dunăre, plătind stipendii sporite avarilor[40], care erau mult slăbiţi atît în urma loviturilor primite de la bizantini, cît şi din cauza defecţiunilor din propria lor tabără.

În urma tratatului încheiat cu avarii, graniţa stabilită pe linia Dunării a fost respectată tot timpul domniei lui Phocas.

---

[35] *Ibidem*, VIII, 9; Theophanes, *Chronographia*, Bonn, 1839, p. 445; vezi şi p. 443—446 pentru desfăşurarea evenimentelor în capitală: vezi şi Anastasius Bibliothecarius, *Chronographia Tripertita*, ed. De Boor, 1885, p. 176—177.

[37] Ernst Kirsten (*Die byzantinische Stadt*, în *Berichte zum VI. Internationalen Byzantinisten-Kongress, München, 1958*, München, 1958, p. 26), vorbeşte de eliberarea ţăranilor sub Phocas. Această măsură, atribuită lui Phocas, nu este argumentată de către autor.

[38] Ne referim la triburi slave migratoare ce s-au aglomerat la Dunăre, pe teritoriul actual al Munteniei, foarte probabil în vremea împăratului Iustin al II-lea.

[39] Angelo Pernice, *L'imperatore Eraclio*, Firenze, 1905, p. 11 şi 19; Franjo Barišić *Цар Фока* ..., p. 77.

[40] Theophanes, *Chronographia*, ed. De Boor, I, 1883, p. 292; Anastasius Bibliothecarius, *Chronographia Tripertita*, ed. De Boor, p. 180; Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum*, IV, 27; A. Thierry, *op. cit.*, p. 54—55 (avarii evită orice ciocnire cu imperiul). În acelaşi sens, N. Iorga, *Histoire des Roumains et de la Romanité orientale*, II, Bucureşti, 1937, p. 320; vezi şi F. Barišić, *op. cit.*, p. 80 şi nota 24, p. 83 şi p. 86.

Însă, prin aceasta, Phocas renunţase la teritoriul din stînga Dunării şi implicit la cetăţile de pe malul stîng al Dunării, din Oltenia şi Muntenia, fapt ce avea să slăbească considerabil apărarea şi a căror reluare şi refacere era prevăzută de Mauriciu Tiberiu prin ofensiva plănuită.

Pentru imperiu, teritoriul bogat dintre Dunăre şi Carpaţi şi din sudul Moldovei avea o importanţă neîndoielnică, ce reiese, printre altele, din viaţa economică a cetăţii Sucidava[41] (Celei), unde săpăturile arheologice au scos la lumină elementele materiale ale unei dezvoltări comerciale, meşteşugăreşti şi agricole înfloritoare în cursul secolului al VI-lea, brusc întreruptă în anii 600—601 de slavii recent instalaţi în Muntenia şi Moldova, în timp ce armata comandată de Priscus ducea lupte în zona Tisei.

Abandonarea brîului fortificat de pe malul stîng după noiembrie 602 nu a fost decît un preludiu al evenimentelor ce aveau să urmeze.

Între anii 603 şi 608 situaţia provinciilor dunărene continua să se îmbunătăţească pe linia refacerii forţei economice, curînd însă avea să se agraveze din nou din cauza luptelor civile şi a războiului din Asia în special între anii 608—610, cînd din punct de vedere social şi politic societatea romano-bizantină cunoaşte momente de ascuţire a luptelor sociale şi o împărţire mai netă a taberelor. Aristocraţia funciară acaparase în timpul domniei lui Phocas domenii întinse[42] ca şi în vremea războaielor lui Mauriciu Tiberiu. De asemenea politica religioasă a lui Phocas agravase animozităţile din imperiu prin atitudinea intolerantă faţă de monofiziţi şi iudei, ducînd la ciocniri sîngeroase marcate şi prin manifestarea unor tendinţe centrifuge suficiente pentru a complica situaţia[43].

Cauzele acestei situaţii explozive trebuie căutate în solicitările excesive şi repetate, intervenite în noul curs al relaţiilor social-economice, ce au necesitat eforturi considerabile pentru purtarea războaielor pe plan material şi uman, cu reversul lor : pierderi de oameni în rîndul populaţiei civile şi militare, în luptele duse în timpul invaziilor sau pe fronturi şi în zonele de operaţiuni şi căderea multora în captivitate sau pieirea lor datorită lipsurilor şi epidemiilor, însoţite de pagube materiale foarte mari, destul de greu de înlocuit : oraşe, cetăţi şi sate întregi distruse în zone întinse şi alte bunuri pierdute (unelte, vite, grîne, metale preţioase, odoare etc.). Pe acest teren brăzdat de războaie are loc accelerarea procesului de concentrare a bogăţiilor rămase sau nou create în sfera relaţiilor de proprietate, atît la oraşe cît şi în ţinuturile rurale, grăbit fortuit în desfăşurarea sa de condiţiile cu totul neobişnuite ale vieţii de război din

---

[41] D. Tudor, *Sucidava, Une cité daco-romaine ...*, p. 118 şi 119; Gh. Ştefan, *Numele unui* **praefectus Urbi** *pe o inscripţie din Dobrogea din secolul al VI-lea e.n.*, în *Omagiu lui P. Constantinescu-Iaşi*, Bucureşti, 1965, p. 142; idem, *O balanţă romană din secolul VI e.n. descoperită în Dobrogea, SCIV*, I, 1950, 2, p. 152—162; D. Tudor, în *Materiale*, I, 1953, p. 735 şi *Sucidava, Une cité ...*, p. 122, arată că ultimele monede din cetate sînt din anii 596—597, fortificaţia fiind distrusă la sfîrşitul domniei lui Mauriciu Tiberiu de slavo-avari (*ibidem*, p. 117 şi 124). După 601, slavii au pătruns şi în Oltenia, dovadă necropola de incineraţie de la Balta Verde, datată în secolul al VII-lea e.n. (cf. *Materiale*, V, p. 529).

[42] Nikephoros, Patriarhul Constantinopolei, în Ἱστορία σύντομος (ed. De Boor, Lipsiae, 1880, p. 8), povesteşte întîmplarea cu Vitulinus, mare proprietar din suburbiile Constantinopolului, ,,mîncător'' de pămînturi, care ni se pare semnificativă; vezi şi consideraţiile lui Angelo Pernice, *op. cit.*, p. 46 şi 47.

[43] Theophanes, *Chronographia*, ed. De Boor, 1883, I, p. 296 şi 297, şi Anastasius Bibliothecarius, *Chronographia Tripertita*, ed. De Boor, 1885, p. 182.

ultimele două decenii ale veacului al VI-lea, perioadă în care capacitatea de rezistenţă social-economică a păturilor libere, mai puţin avute, slăbise în mult mai mare măsură decît a celor bogate, provocînd în rîndurile celor dintîi căderea în relaţii de dependenţă sau înrăutăţirea condiţiei anterioare de libertate sau de dependenţă a celor aflaţi deja în această situaţie. Această situaţie nouă se reflectă şi pe plan ideologic sub înveliş religios printr-o ascuţire corespunzătoare a divergenţelor. La cîţiva ani după uciderea împăratului Mauriciu, noua situaţie creată sub Phocas, dezvoltîndu-şi laturile negative la maximum, avea să pună în cumpănă soarta imperiului, dînd astfel naştere unei reacţii prompte în care au fost angajate toate provinciile imperiului din Africa, Europa şi Asia. Pe măsură ce devenea tot mai evident, pentru cei mai mulţi, că situaţia creată era mai rea decît cea lăsată de împăratul Mauriciu, tabăra lui Phocas se micşora. Incapacitatea lui politică şi militară şi mijloacele tiranice de guvernare l-au făcut să piardă şi sprijinul celor mai apropiaţi colaboratori, între care, cel deosebit de preţios prin prestigiul şi calificarea sa, al generalului Priscus. Criza, declanşată în noiembrie 602 avea să dureze pînă în anul 619, răstimp în care, a evoluat relativ lent între 602 şi 608 şi brusc după 608 pînă în 619. Urcarea lui Heraclius pe tron în 610 (octombrie) va marca un început de reviriment pe toate planurile, dar efectele crizei s-au prelungit şi în primii ani ai domniei acestuia, pînă în 619, atingînd punctul culminant în 615. Tocmai în anii aceştia, deosebit de grei, s-a produs un eveniment de mare importanţă pentru configuraţia părţii balcanice a imperiului în general, şi pentru situaţia romanităţii răsăritene în special. Este al doilea mare eveniment după cel de la jumătatea secolului al VI-lea e.n. : instalarea slavilor în imperiu[44], în Peninsula Balcanică, combinată cu atacul perşilor în Asia şi Africa[45]. Armatele persane continuau să înainteze adînc în imperiu şi, după răsturnarea lui Phocas, în înaintarea lor pînă la Chalcedon, au cucerit Siria, Palestina şi provincii întregi din Asia Mică. Punctul culminant avea să-l constituie însă căderea Ierusalimului în 614 urmată de atacarea şi cucerirea Egiptului în 617. Pierderea unor teritorii imense şi bogate bizantine[46] a lovit puternic fiinţa imperiului, atît în Asia cît şi în Europa, unde slavii de la nord de Dunăre, de pe teritoriul Munteniei şi Moldovei au irupt în imperiu profitînd de situaţia creată, la cîţiva ani după răsturnarea lui Phocas. În acelaşi timp, cucerirea Ierusalimului şi prădarea Sfîntului Mormînt au avut un efect psihologic extraordinar asupra populaţiei creştine din imperiu şi din afară. Răstimpul dintre 614—617 constituie cel mai greu moment din cursul existenţei imperiului; istoria ne-a păstrat, prin invocaţia de pe hexagramul de argint (dublul miliaresion) bătut în

[44] Pentru instalarea slavilor în masă în imperiu, există o amplă bibliografie, cu interpretări diferite. Vezi Bogo Grafenauer *Kronološka vprašanja selitve Juznih Slovanov* ... (nota 6 la noi); I. Nestor, *La pénétration des Slaves dans la Péninsule balkanique et la Grèce continentale*, în *RÉSEE*, I, 1963, 1—2, p. 41—67. Vezi şi Franjo Barišić, *Цар Фока* ..., p. 82 şi nota 29 cu privire la cronica lui Ioan din Nikiu. În studiile lor, B. Grafenauer, Franjo Barišić, Paul Lemerle, I. Nestor etc. au studiat această problemă pe baza izvoarelor istorice pe care în lucrarea de faţă le confruntăm cu cele arheologice.

[45] Theophanes, *Chronographia*, ed. De Boor, p. 300; Anastasius Bibliothecarius, *Chronographia Tripertita*, ed. De Boor, p. 184.

[46] Isidor din Sevilla, *Chronicon*, în *Patrologiae Latinae*, tom. LXXXIII, Paris, 1862, col. 1056 (pentru sincronizarea invaziilor perso-avare).

anul 615, semnificaţia patetică a implorării proniei divine împotriva perşilor şi avarilor exprimată de noua legendă monetară: *Deus adiuta Romanis*[47]. Mărturii arheologice numismatice din Scythia Minor şi din alte părţi, confruntate cu alte elemente arheologice ale momentului istoric, atestă, în deplin acord cu izvoarele istorice ale vremii, o rezistenţă romano-bizantină după 613 pînă la 615, urmată de căderea oraşelor de la sud de Dunăre şi distrugerea lor, cu excepţia capitalei imperiului, a Thessalonicei şi a cîtorva oraşe din insulele greceşti şi din Dalmaţia. Descoperirile arheologice din ultimii ani din România (Dobrogea), Bulgaria, Iugoslavia şi Grecia, duc la reconstituirea tabloului istoric din deceniul al doilea al secolului al VII-lea. Se poate observa că peste tot în oraşele distruse de slavi, în ultimul strat urban de locuire, elementele de datare găsite sînt din anii 613—615. La Histria[48], în oraşul antic, ultimele monede sînt din 613—614, ca şi materialul arheologic ce le însoţeşte (catarame etc.). La Ulmetum s-a găsit acum cîţiva ani o monedă din anul 614—615, iar la Constanţa la edificiul cu mozaic, două monede de la Heraclius, ambele din 613. În ultimul oraş cu ocazia unor săpături de salvare, au apărut alte monede din aceşti ani, ca şi în alte puncte din Dobrogea.

La Tropaeum s-au descoperit în bazilica episcopală capiteluri romano-bizantine neterminate[49]. Sp. Cegăneanu arată că cu ocazia săpăturilor s-au găsit în bazilică, pe loc („la nivelul pardoselilor") capiteluri rămase în curs de execuţie[50]. Şi Sp. Cegăneanu constata că bazilica n-a mai fost refăcută, însă nu se pronunţă asupra datei distrugerii[51]. La Callatis, în săpăturile din cetate s-au găsit baze de coloane şi imposte neterminate[52]. La Tomis, în săpăturile arheologice recente s-a determinat locul ocupat de un atelier prin identificarea unui strat de aşchii de marmură de 0,30 m grosime, rezultate din cioplire; în acelaşi loc au fost găsite patru blocuri cu sculptura rămasă neterminată[53]. Autorul menţionează că tot la Constanţa, Gr. Tocilescu a scos din săpături cu decenii

---

[47] Warwick Wroth, *Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum*, I, Londra, 1908, p. XXIV, 195 şi nota 1. Ţinem să subliniem că nici un hexagram de argint, monedă emisă de Heraclius în anul 615, nu a fost descoperit în cetăţile romano-bizantine distruse de la sud de Dunăre.

[48] D.M. Pippidi, G. Bordenache şi V. Eftimie, *Sectorul T*, în *Materiale*, VII, 1961, p. 233, propun revizuirea datei privind sfîrşitul cetăţii Histria, fixată pînă atunci între 610—620, în urma descoperirii monedelor de la Heraclius; identificarea anilor de emisiune a acestor monede (H. Nubar, *Monede bizantine de la începutul secolului al VII-lea* ..., în *SCN*, III, 1960, p. 189), 612—613, respectiv 613—614, nu face posibilă prelungirea acestei date. În legătură cu sfîrşitul oraşului Histria vezi şi: *Histria*, I, 1954, p. 62, 321 şi 566; C. Preda, *Urme de viaţă la Histria din secolele XII—XIII*, în *SCIV*, V, 1954, 3—4, p. 532; Ion Nestor, *L'établissement des Slaves en Roumanie à la lumière de quelques découvertes archéologiques récentes*, în *Dacia*, N.S., V, 1961, p. 441 şi nota 31; H. Nubar, *Un sigiliu bizantin descoperit la Histria*, *SCIV*, XV, 1964, 1, p. 81 şi 83; idem, *Monede bizantine descoperite în satul Istria*, în *SCIV*, XVII, 1966, 3, p. 605—607. Mormîntul de înhumaţie în care s-a găsit fibula „digitată" descoperit lîngă zidul de vest al cetăţii, împreună cu alte mărturii (un zid barînd strada dintre sectorul T şi sectorul central al cetăţii (vezi *Histria*, I, p. 356), atestă o locuire sporadică de tip rural în ungherele dintre ruinele cetăţii, după 615.

[49] V. Pârvan, *Cetatea Tropaeum*, Bucureşti, 1912, p. 110 şi fig. 19.

[50] Sp. Cegăneanu, *Cîteva observaţiuni asupra bazilicei cu baptisteriu de la Adamclisi*, în *BCMI*, IV, 16, 1911, p. 192.

[51] *Ibidem*, p. 192.

[52] O. Tafrali, *La cité pontique de Callatis*, în *Arta şi arheologia*, I, 1927, p. 54 şi fig. de la p. 53.

[53] Vezi V. Canarache, *Contemporanul*, nr. 38, din 23 septembrie 1966, p. 7.

în urmă patru pilaştri de marmură, lucraţi doar pe jumătate[54]. Socotim că există o legătură directă între sigilarea depozitului de mărfuri din cea de-a treia încăpere boltită din terasa nr. 3 şi curmarea bruscă a lucrului în atelierul de prelucrat marmura; ambele activităţi, una de caracter meşteşugăresc şi cealaltă de caracter comercial, întruchipînd aspecte ale producţiei şi schimbului din oraşul Tomis, reflectă prin întreruperea lor un moment unic de primejdie ce s-a dovedit fatal de astă dată, provocînd părăsirea oraşului, dovadă că nici producţia şi nici schimbul nu au mai fost reluate. Distrugerea ultimă coroborată cu descoperirile monetare din săpăturile din aria oraşului (vezi nota 27), legată şi de situaţia identică de la Callatis şi Tropaeum, amintită mai sus, capătă aspect de generalizare pentru Scythia Minor. Mai tîrziu, ruinele oraşului Tomis au servit drept carieră pentru construirea valului de piatră ce taie Dobrogea de-a curmezişul. Radu Vulpe nota că mai multe piese sculptate din epoca romano-bizantină, între care un capitel, au fost scoase din temelia valului de piatră[55]. Valul de piatră a fost datat nu de mult în secolul al X-lea e.n. Reamintim că la Ulmetum au fost înregistrate trei strate de arsură în cetate (vezi nota 9). Socotim că ultimul strat reprezintă această distrugere definitivă din 614—615, consemnată în oraşele antice sus-amintite. Pe de altă parte, ultima clipă de existenţă a oraşelor şi cetăţilor dobrogene este marcată şi la Ulmetum prin material numismatic, după cum ne arată descoperirea unei monede de la Heraclius din anul al V-lea de domnie (614—615), găsită la Pantelimonul de Sus (Ulmetum) în 1942 sau 1943. Este vorba de un *follis* de la Phocas, surfrapat la Constantinopol sub Heraclius[56]. Adăugăm alţi doi *folles* găsiţi în Dobrogea, tot de la Phocas, rebătuţi sub Heraclius şi descoperirea de la Nufărul (jud. Tulcea) a unui *demi-follis*, de la Heraclius din anul 610—611[57]. La Histria, în săpăturile din necropola romano-bizantină de pe platou, la vest de cetate, s-au găsit înmormîntări din ultimii ani de existenţă a oraşului, corespunzătoare cronologic ultimului nivel de locuire din oraş. Ca inventar, sînt prezentate o cataramă de bronz cu placă mobilă din mormîntul 4, datată de descoperitori în secolele VI—VII e.n. şi o aplică de bronz (cap de curea)[58]. O altă cataramă de bronz asemănătoare cu cea găsită în mormîntul 4, din secţiunea X NV „Cîmpie", tot patrulateră trapezoidală şi cu placa de prindere mobilă, a fost găsită în pămîntul din groapa mormîntului 9 din movila XVI[59]. Catarамele sînt de acelaşi tip. Judecînd după inventarul din mormintele 4 din sectorul X şi 9 din necropola tumulară, acestea se pot încadra cronologic între 587—615 e.n. În Bulgaria, la Sadoveţ, în punctul Sadovsko-Kale, s-a găsit în cetăţuie o cataramă de bronz tot cu placă mobilă însă nu pătrată, ci cu colţurile rotunjite şi „retezată" deasupra, asemănătoare ca tip cu cele amintite mai sus din

[54] Vezi şi Ionescu M. Dobrogianu, *Tomi-Constanţa*, Constanţa, 1931, p. 14.

[55] Radu Vulpe, *Noutăţi arheologice dobrogene*, în *AnD*, XVI, 1935, p. 185—186.

[56] B. Mitrea, *Découvertes récentes et plus anciennes de monnaies antiques et byzantines en Roumanie*, în *Dacia*, N.S., X, 1966, p. 413.

[57] *Ibidem*, p. 412.

[58] Suzana Dimitriu şi Carmen Dumitrescu, *Sectorul X*, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 402, fig. 5/1 ; vezi şi p. 401 şi p. 399, pl. VI.

[59] Petre Alexandrescu, *Sectorul „Necropolei tumulare"*, în *Materiale*, VII, 1961, p. 260, fig. 25/c.

mormintele 4 şi 9 de la Histria, însoţită de un cap de curea[60]. Stratul gros de incendiere de la Sadoveţ indică distrugerea întregului complex fortificat romano-bizantin. Desigur că distrugerea a avut loc la aceeaşi dată, în anii 614—615 şi asigură totodată un terminus *ad quem* pentru datarea cataramelor cu placă mobilă în oraşele şi cetăţile romano-bizantine distruse, atît în Scythia Minor cît şi în Moesia Secunda[61]. Rezultă că datele arheologice converg spre unul şi acelaşi eveniment, o invazie barbară ce nu a mai făcut posibilă revenirea locuitorilor în oraşe şi care presupune, implicit, o aşezare a slavilor în zonă, ca factor paralizant în privinţa posibilităţii de refacere a oraşului şi a reluării activităţii de producţie şi de schimb.

În Bulgaria (la Varna în oraş, la Abrittus) sau în Iugoslavia, Grecia şi insule, situaţia arheologică este asemănătoare. Săpăturile arheologice recente din Bulgaria dovedesc pe zi ce trece urmele distrugerii centrelor fortificate în primii ani ai domniei lui Heraclius cît şi mai înainte, sub Mauriciu Tiberiu. Cu toate că în lucrările respective nu se precizează aceste determinări cronologice, din descrierea succesiunii stratelor şi ansamblul condiţiilor de găsire rezultă clar că, la Novae[62] de pildă, s-a înregistrat un strat de cultură cu arsură în încăperea A în prima perioadă, urmat de o nivelare de 1 m grosime, peste stratul de distrugere construindu-se o altă podea ce avea să reprezinte ultimul nivel de locuire romano-bizantin.

La Iatrus[63], situaţia constatată este identică: tot două niveluri romano-bizantine în cetăţuie, sub stratul datat în secolele VIII—X; spre deosebire de Novae, aici s-a constatat că ultimul nivel romano-bizantin prezintă puternice urme de incendiu, iar penultimul fusese distrus anterior, fără să se precizeze însă dacă şi în acesta s-a aflat arsură, datorită incendierii prin atac.

La Abrittus (vezi nota 14) s-au constatat de asemenea două distrugeri ale oraşului din care ultima nu a mai fost urmată de refacere. În săpăturile de la Ţareveţ[64], în stratul romano-bizantin, ce poartă pecetea distrugerii prin incendiu, s-au găsit în partea superioară a stratului cu arsură două monede de la Phocas.

După stratul romano-bizantin urmează un strat subţire de cultură din secolele VIII—X[65]. Tot la Ţareveţ, Nicola Anghelov fixează sfîrşitul

---

[60] Ivan Welkow, *Eine Gotenfestung bei Sadowetz (Nordbulgarien)*, *Germania*, 19, 1935, pl. 19, fig. 2/4 şi respectiv fig. 2/3.

[61] Catarama descoperită la Histria în sectorul T (vezi *Materiale*, VII, 1961, p. 233, fig. 5/1) în ultimul nivel urban în încăperea b, unde s-a găsit şi o monedă de la Heraclius din primii ani de domnie, este de acelaşi tip cu cea din cetăţuia romano-bizantină de la Sadovsko—Kale (vezi nota 60) publicată în *Germania*, 19, 1935, la planşa 19, fig. 2/4 şi se înscrie în aceleaşi limite cronologice în cetăţile romano-bizantine distruse.

[62] Vezi K. Maevski, *Археологические исследования в Нове в 1963 г.*, în *SA*, 4, 1964, p. 201—202.

[63] Vezi Teofil Ivanov, *Археологически проучвания в кастела Ятрус*, în *Археология*, III, Sofia, 1961, 3, p. 24 şi *Разкопки в кастела Ятрум през 1962 г.*, în *Археология*, V, Sofia, 1963, 4, p. 13.

[64] Vezi Nicola Anghelov şi Ianka Nikolova, *Крепостни стени и крепостни съоръжения на средновековната българска столица Търново*, în *Известия на окръжния музей Търново*, 1, Varna, 1962, p. 66 şi 70.

[65] Nicola Anghelov, *Крепостни стени и порти на хълма Царевец в гр. в Търново*, în *Известия на окръжния музей в Търново*, III, Varna, 1966, p. 18 şi 19.

complexului la începutul secolului al VII-lea, în baza monedelor de la Heraclius găsite acolo în strat, fără să indice emisiunea[66].

În celelalte centre fortificate romano-bizantine, atît din Dobrogea de sud (Kadichioi și Popina-Kaleto) cît și din restul Moesiei Secunda, de la Sadoveț, Nicopolis *ad Istrum* și Gura Kamciei, singurul strat de incendiere constatat este datat din secolul al VI-lea e.n.[67].

T. Ivanov, aruncînd o privire sintetică asupra săpăturilor dintre anii 1944—1964 din orașele romane și romano-bizantine[68] fixează distrugerea definitivă a orașelor și castelelor romano-bizantine la sfîrșitul secolului al VI-lea (și nu la 614) întemeindu-se pe studiile apărute în Bulgaria[69]. Pentru delimitarea nivelului penultim de nivelul ultim romano-bizantin din centrele fortificate din Bulgaria sînt de ajutor și descoperirile de monede de la Phocas și Heraclius din săpăturile de la Varna, semnalate de I. Jurukova, în baza informațiilor de la Alexandru Kuzev[70].

O parte din îngropările de tezaure amintite în studiu se pot pune pe seama invaziei avarilor și slavilor în imperiu în vremea lui Mauriciu Tiberiu, cum este cazul cu recentele descoperiri monetare de la Sadoveț, în număr de cinci, în care cele mai tîrzii monede sînt de la Mauriciu Tiberiu. Din păcate, nici pentru aceste monede nu se indică anul de emisiune, iar datarea la sfîrșitul secolului al VI-lea sau la începutul secolului al VII-lea, făcută de autoare[71], nu mai este suficientă, privită prin prizma rezultatelor de care dispunem în prezent. De altfel nici la noi, în publicațiile de specialitate, nici în alte părți nu se face o distincție arheologică, în sensul existenței în complexele așezărilor fortificate îndeosebi, a două niveluri de locuire romano-bizantine, cel dintîi sfîrșind cu anul

---

[66] Nicola Anghelov, *Спасителни разкопки на Царевец през 1961 г.*, în *Археология*, IV, Sofia, 1962, 4, la p. 27 și 29.

[67] Pentru cronologia „ultimului” nivel din punctele de mai sus, vezi, pentru Kadichioi: Crăstiu Miatev, *Предварителни проучвания на кадъкьоиското градище*, în *ИАИ*, XVIII, Sofia, 1952, la p. 252—253 și 257; Sonia Gheorghieva, *Разкопки на обект S в „Горно Градище при с. Кадъкьои*, în *ИАИ*, XVIII, 1952, la p. 281—283; Stancio Stancev, *Разкопки на обекта N в кадъкьойското градище*, în *ИАИ*, XVIII, Sofia, 1952, p. 303. Pentru Abrittus, Sonia Gheorghieva, *Средновековното селище над развалините на античния град Абритус*, în *ИАИ*, XXIV, Sofia, 1961, p. 17; pentru Popina, punctul Kaleto, vezi Jivka Văjarova, *Славяно-българското селище край село Попина, Силистренско*, Sofia, 1956, p. 47, 59 și 60, iar pentru Sadoveț, Ivan Welkow, *Eine Gotenfestung bei Sadowetz (Nordbulgarien)*, în *Germania*, 19, 1935, la p. 156—158; pentru alte centre romano-bizantine: T. Gherasimov, *Монети намерени при разкопките на гр. Никополь на Росица* (**Nicopolis ad Istrum**) *В 1907 год*, în *ИАИ*, XIII, 1939, p. 340—341; Teofil Ivanov, *Разкопки в* **Nicopolis ad Istrum** *през 1945 г.*, în *ИАИ*, XVIII, Sofia, 1952, la p. 216 și 238—239 (nu se poate preciza cînd a avut loc distrugerea ultimă prin incendiere); S.I. Pokrovski, *Християнска базилика до устието на Камчия*, în *ИАИ*, XIV, 1940—1942, Sofia, 1943, la p. 252—255. Pentru așezarea de la Galata, Milko Mircev, *Разкопки на тракийското селище край с. Галата*, în *Известия на Археологическото Дружество*, Varna, 1953, IX, p. 1—28; vezi și Dimităr Nikolov, *Августа Траяна-Верея*, în *Археология*, VII, Sofia, 1965, 3, p.18 și 21 și Dimka Stoianova-Serafimova, *Разкопки на крепостта при с. Долно Церово, Благоевградско*, în *Археология*, V, Sofia, 1963, 4, p. 27.

[68] Teofil Ivanov, *Проучвания на града през римската и ранновизантийската епоха в България (1944—1964)*, în *Археология*, VI, Sofia, 1964, 3, la p. 35—45.

[69] *Ibidem*, p. 42—44.

[70] I. Jurukova, *Particularités dans la circulation des monnaies byzantines du VIe — VIIe s. sur le littoral occidental de la mer Noire*, în *Byzantinobulgarica*, II, 1966, p. 223—227.

[71] *Ibidem*, p. 224.

586—587, sub Mauriciu, iar cel de-al doilea începînd imediat după acești ani, se înțelege tot sub Mauriciu Tiberiu. Simpla precizare că o monedă sau alta, găsită în strat, este de la Mauriciu, fără indicarea anului de emisiune, aproape că nu mai spune mare lucru. Nici pentru săpăturile vechi de la Sadoveț nu avem precizarea emisiunilor monetare pentru piesele de la Mauriciu Tiberiu aflate arse pe nivel. Este evident că au avut loc și alte invazii în vremea lui Mauriciu, însă de proporții mai mici și care au atins doar cîteva cetăți. În afară de tezaurul de la Reseleț (reg. Plevna), unde se indică anul de emisiune al ultimei monede, nici pentru tezaurul de la Gura Kamciei nu avem date în sensul amintit. I. Jurukova[72] precizează totuși îngroparea la începutul secolului al VII-lea e.n., a monedelor de la Mauriciu Tiberiu (11 bucăți), însă din textul lui S.I. Pokrovski[73] nu reiese că ar fi vorba de un tezaur. Dacă acest tezaur a fost îngropat la începutul secolului al VII-lea ca și cel de la Bălgarevo (reg. Varna), unde ultima monedă este din anul XX de domnie a lui Mauriciu Tiberiu, atunci este evident că îngroparea acestor tezaure nu mai poate fi pusă pe seama evenimentelor militare; la fel se pune problema chiar și pentru unele tezaure a căror îngropare și emisiune a monedelor nu concordă cu emisiunea monedelor găsite în stratele arheologice în arsură sau în nivel de refacere, chiar dacă sînt anterioare datei de 602.

Din compararea datelor din săpăturile arheologice (stratigrafice, materiale arheologice ceramice, numismatice, metalice, de os, de piatră etc.) și a tezaurelor monetare descoperite, cu izvoarele istorice, rezultă cu limpezime pentru teritoriul de la sud de Dunăre (Scythia Minor și Moesia Secunda) un nivel romano-bizantin penultim de distrugere prin incendiu, din 585—586 și 587—588. Cea dîntîi distrugere a lovit centre din diocezele Daciei și Traciei iar, cealaltă alte orașe din diocezele Traciei și Macedoniei, urmate de o refacere generală a tuturor centrelor distruse (între 587—594 circa) și de o locuire în continuare pînă la 614—615 cînd are loc și nimicirea sau pustiirea cetăților ce nu căzuseră pradă atacurilor din 585 — 587. De aici rezultă că în anumite centre antice, există două niveluri de distrugere, în altele unul singur, fie cel din 585—587, fie din 614—615, iar în altele nici unul. Este evident că ultimul nivel din orașele romano-bizantine din Bulgaria corespunde cronologic cu ultimul nivel din Scythia Minor, iar faptul că în acestea se găsește un strat gros de arsură în ultimul nivel în partea superioară, se explică prin rezistența opusă de romano-bizantini. La Novae, de exemplu, izvoarele scrise, relatările lui Theophylact în cazul de față, și-au găsit confirmarea în situația stratigrafică, ceea ce nu-l împiedică pe V. Beševliev[74] să minimalizeze importanța izvoarelor arheologice pentru elucidarea sfîrșitului orașelor antice, și chiar să părăsească argumentul arheologic. Or, săpăturile din ultimii ani din România, Bulgaria, Iugoslavia, Grecia, Albania și Turcia scot la lumină obiective pe baza unei

---

[72] *Ibidem*, p. 225. Comuna Șocariciu nu se află pe litoral lîngă Constanța, cum notează I. Jurukova, ci pe malul stîng al Dunării, pe brațul Borcea (în județul Ialomița), așa cum corect indică sursa (vezi Irimia Dimian, *Tezaur de monede bizantine găsite la Șocariciu*, în *SCN*, II, 1958, la p. 413).

[73] S.I. Pokrovski, *op. cit.*, p. 254.

[74] V. Beševliev, *Les cités antiques en Mésie et en Thrace et leur sort à l'époque du Haut Moyen Âge*, în *Études Balkaniques*, 5, Sofia, 1966, p. 208 și 213.

interpretări stratigrafice precise sau tot mai precise, ceea ce face ca în ultimă instanţă aportul arheologiei să fie decisiv, confirmînd sau infirmînd alte surse de informaţie antice. Înlăturînd izvoarele arheologice din cîmpul său vizual, autorul afirmă categoric[75] că nu avem date spre a stabili, dacă şi în ce măsură oraşele cucerite şi distruse de către avari, în Bulgaria de nord şi de sud, au fost reconstruite. După V. Beševliev, singurele date precise pentru refacerea edificiilor distruse sînt cele scrise, şi anume, pentru Serdica, inscripţia din 580 de la Tiberiu II Constantin şi o alta pentru o localitate antică din regiunea Stara Zagora, ambele la sud de Balcani. Descoperirile arheologice analizate în paginile precedente demonstrează tocmai contrariul, prin acel efort civil şi militar de reconstrucţie, înfăptuit de Mauriciu Tiberiu în anii 587—594, a cărei semnificaţie ni se pare covîrşitoare. Şi apoi faptul că un oraş încetează de a mai fi pomenit la un moment dat de către Theophylact Simocatta, nu înseamnă că nu a continuat să existe[76]; Histria, de exemplu, nu este pomenită de loc la Theophylact Simocatta şi totuşi a putut suporta o distrugere masivă, demonstrînd apoi posibilităţi de refacere impresionante şi dăinuind pînă în 615, după cum ne arată indiscutabil cercetările arheologice. Ca şi V. Beševliev, V. Tăpkova-Zaimova[77] nu foloseşte aproape de loc argumentul arheologic în economia lucrării, cu excepţia unor scurte referiri la p. 56—58 şi 83—85, iar perioada aşa de frămîntată şi de tulbure dintre 580 şi 619 (629) nu se bucură de o tratare aparte, aşa cum s-ar fi cuvenit. În altă parte subliniam, că lovirea imperiului romano-bizantin din două părţi, nu numai că a complicat situaţia acestuia (după cum afirmă V. Tăpkova-Zaimova)[78], ci a constituit elementul decisiv şi nu auxiliar pentru configuraţia următoare a imperiului; prin urmare considerăm necesar să ne întoarcem la datele arheologice şi anume la problema sfîrşitului centrelor fortificate romano-bizantine de pe teritoriul Bulgariei şi României, discutată la Ohrida, la cel de-al XII-lea Congres internaţional de studii bizantine din 1961, în legătură cu stabilirea slavilor în sudul Dunării şi cu geneza civilizaţiei reprezentate de complexele de la Pliska şi Preslavul Mare. Vera Ivanova-Mavrodinova[79] pomeneşte de distrugerea oraşelor dinlăuntrul Scythiei Minor în epoca invaziilor, însă fără referiri cronologice în sensul discutat mai sus, şi de distrugerea cetăţilor antice de la răsărit de Iantra, cu excepţia unor oraşe de pe Dunăre (Durostorum) şi de pe litoral. În problema datei aşezării slavilor, dispunem şi de unele situaţii arheologice disparate din Iugoslavia, consemnate de cercetători în diferite lucrări[80].

---

[75] *Ibidem*, p. 213.

[76] Vezi la V. Beševliev, *op. cit.*, p. 213.

[77] V. Tăpkova-Zaimova, *Нашествия и этнически промени*, Sofia, 1966.

[78] *Ibidem*, p. 89 şi 110.

[79] Vera Ivanova-Mavrodinova, *La civilisation de Preslav*, în *Actes du XII^e Congrès International d'Études Byzantines*, Ohrida, 10—16 septembre 1961, tome III, Beograd, 1964, p. 141—149, în special p. 142 şi 143; Stančo Stančev, în studiul *L'architecture militaire et civile de Pliska et de Preslav à la lumière de nouvelles données* (p. 345—352), din aceeaşi culegere, se referă în treacăt la dispariţia unor oraşe din Moesia Secunda şi Scythia Minor, de pe limes, la începutul secolului al VII-lea. Ratiaria, Oescus, Iatrus, Capidava şi Dinogeţia, fără să precizeze data (*ibidem*, p. 345).

[80] Jovan Kovačevič, *Arheologija i Istorija varvarske kolonizacije Juznoslovenskih Oblasti od IV do pocetka VII veka*, Novi Sad, 1960, p. 18. În *Starinar*, N.S., XV—XVI, 1964—1965, p. 53—59. Djordje Mano Zisi nu aduce elemente în plus pentru cronologia Caričin Gradului

Putem spune că şi pentru teritoriul actual al Iugoslaviei se poate admite pentru instalarea slavilor în masă aceeaşi dată, anul 614, deoarece cercetările arheologice de la Salona au scos la iveală un mormînt datat precis din anul 612 în cimitirul de la Manastirine[81].

D.M. Metcalf[82], pornind de la constatarea că în cele două mici depozite monetare de la Nea Ankhialos şi Khalkis, cu monede de bronz de la Heraclius, ultimele emisiuni fiind din anul al cincilea de domnie în primul tezaur, respectiv anul al şaselea în cel de-al doilea tezaur, în timp ce în alte două mici îngropări de monede de bronz de la Sardis ultimele emisiuni sînt din anul al cincilea al domniei lui Heraclius, în primul tezaur, iar în cel de-al doilea se opresc la anul 4, conchide că îngroparea acestor tezaure reflectă o întrerupere a producţiei şi a schimbului pe coastele Mării Egee în anii 615—616 sau ceva mai tîrziu, sub ameninţarea invaziei sincronice avaro-slave şi persane ce a lovit regiunile amintite. Harta arată clar dispunerea topografică a îngropărilor de tezaure în tot bazinul Mării Egee[83].

W.H.C. Frend şi D.E. Johnston[84], expunînd rezultatele săpăturilor arheologice efectuate la Knossos într-o bazilică romano-bizantină, înregistrează părăsirea bisericii la un moment dat, documentată printr-un strat de pămînt cafeniu (stratul 3) depus cu vremea în mod natural în biserică pe pardoseala de marmură din nava centrală şi pe cea cu mozaic din navele laterale şi narthex, şi continuarea locuirii concomitent în turnul din partea de sud a bazilicii în perioada dintre părăsire şi prăbuşirea zidurilor clădirii. Nivelurile superioare de locuire ale stratului 3 notate 3A şi 3B corespund, după autori, probabil secolelor VIII—IX, judecînd după ceramică[85], în timp ce pentru nivelul inferior 3C nu se face o precizare cronologică, cu toate că în vatra din acest nivel s-a descoperit şi o monedă de bronz de la Heraclius, datată din anul 613[86]. Tot în acest nivel 3C s-a găsit o considerabilă cantitate de resturi ale construcţiei, inclusiv un fragment sculptat, din peretele despărţitor[87] şi ţigle de acoperiş deteriorate, cuie, plăci de marmură şi o mare cantitate de ceramică comună ilustrată în catalogul ceramic la numerele 28—33[88]. În nava centrală s-a găsit în pămînt viu, sub zidăria prăbuşită o monedă de bronz de la Heraclius din anul 612 (nov.) — 613 (nov.) rebătută peste un *follis* de la Phocas, iar un alt *follis* de la Heraclius s-a găsit nu departe

în studiul *О педесетогодишњици радова на Царичином Граду.* Nici în celelalte articole al lui Djurdje Bosković, *О значају археолошких истраживања на Царичином Граду*, p. 47—51, şi al Nevencăi Petrović, *О урбанизму Царичиног Града*, p. 61—67, publicate în acelaşi volum, nu se aduc precizări în plus.

[81] Vezi Fernand Cabrol şi Henri Leclercq, *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, IV, 1, Paris, 1920, col. 71 ; vezi şi J. Brönsted, E. Dyggve şi Fr. Weilbach, *Recherches à Salone*, I, Copenhaga, 1928, p. 27 şi 185.

[82] D.M. Metcalf, *The Aegean coastlands under threat : some coins and coin hoards from the reign of Heraclius*, în *The Annual of the British School at Athens*, 57, 1962, p. 14—23.

[83] *Ibidem*, p. 15.

[84] W. H. C.Frend şi D.E. Johnston, *The Byzantine basilica church at Knossos*, în *The Annual of the Britsh School at Athens*, 57, 1962, p. 186—238.

[85] *Ibidem*, p. 202.

[86] *Ibidem*, p. 238.

[87] *Ibidem*, p. 215, nr. 31 şi planşa 52, c şi d.

[88] *Ibidem*, p. 202 şi 222.

de celălalt[89]. În Catalogul numismatic se precizează pentru nr. 16 că a fost găsită zăcînd pe solul natural sub podeaua navei, în timp ce pentru nr. 17 se arată că reprezintă tot o surfrapare avînd probabil acelaşi an de emisiune[90] ca şi moneda de la nr. 16. Autorii nu discută prezenţa acestor monede şi nu fac o apropiere între ele deşi este vizibilă gruparea lor cronologică. Ceramica din nivelul 3C nu a putut fi determinată precis şi a rămas categorisită ca medievală timpurie. Socotim ca probabilă ajungerea celor două monede sub podeaua navei pe solul natural în urma prăbuşirii blocului imens de zidărie pe pardoseală, prin spargerea acesteia şi afundarea blocului în pămîntul viu, antrenînd şi monedele aflate pe podea. Probabil că părăsirea bazilicii a avut loc în aceşti ani 614—616, sau curînd după aceasta şi se încadrează în acelaşi moment critic generat de invazia slavă în Grecia şi insule. Este drept că pentru insula Creta, invazia slavă este atestată de izvoarele istorice în 623, însă nimic nu dovedeşte că aproape cu un deceniu mai înainte, insula Creta ar fi putut constitui o excepţie de la situaţia creată în bazinul egeic. Amintim că încercările succesive ale lui Peter Charanis[91] de a demonstra sub aspect arheologic, istoric şi numismatic instalarea slavilor în masă în Peloponez în vremea lui Mauriciu Tiberiu (la anul 586 sau în jurul acestei date) nu sînt deloc convingătoare; deoarece, pe de o parte înmormîntările din turnul pătrat al zidului de vest al cetăţii Corint sînt din secolul al VII-lea e.n.[92], iar pe de altă parte a fost determinat şi tipul antropologic nebarbar al celor înhumaţi în turn şi caracterul bizantin al cataramelor.

Oricum, pacea încheiată de Heraclius cu avarii în 619, îi găseşte pe slavi instalaţi acum, pentru prima oară, în zona balcanică a imperiului pînă la capul Tenar în Peloponez. Relatările cronicii Mitropoliei Patrasului privind stabilirea slavilor la sfîrşitul secolului al VI-lea în Peloponez, supuse unei revederi critice în ultimii ani, sînt dezminţite de descoperirile arheologice cît şi de izvoarele istorice. În sensul neveridicităţii cronicii, privind instalarea slavilor în Peloponez, încă din anul al şaselea de domnie a împăratului Mauriciu, se pot aduce noi completări. Paul Lemerle a reluat în timpul din urmă critica diferitelor manuscrise[93] şi a izvoarelor ce au concurat într-un fel sau altul la alcătuirea aşa-zisei cronici a Monemvasiei, stabilind faptul că aceasta trebuie considerată drept cronică a Mitropoliei Patrasului, alcătuită în secolul al IX-lea şi pronunţîndu-se alături de Peter Charanis, în sensul istoricităţii cronicii.

---

[89] *Ibidem*, p. 197.

[90] *Ibidem*, p. 237.

[91] Pentru punctul de vedere susţinut de către Peter Charanis, vezi şi *On the Slavic Settlement in the Peloponnesus*, în *Byzantinische Zeitschrift*, 46, 1953, 1, p. 101; idem, *The significance of coins as evidence for the History of Athens and Corinth, in the seventh and eighth centuries*, în *Historia*, IV, Wiesbaden, 1955, 2/3, p. 171; idem, *Ethnic Changes in the Byzantine Empire in the Seventh Century*, în *Dumbarton Oaks Papers*, XIII, 1959, p. 36 şi 37.

[92] Vezi G. R. Davidson, *The Avar Invasion of Corinth*. în *Hesperia*, VI, 2, 1937, p. 231, fig. 2 a, şi p.232, fig. 3; Tibor Horvath, *Supplementary Note*, p.239; KennethM.Setton, *The Emperor Constans II and the capture of Corinth by the Onogur Bulgars*, *Speculum*, XXVII, 3, 1952, p. 351—362.

[93] Paul Lemerle, *La chronique improprement dite de Monemvasie, le contexte historique et légendaire*, în *Revue des Etudes Byzantines*, XXI, 1963, Paris, 1963, p. 5—49; vezi şi

Stabilind alcătuirea cronicii după moartea patriarhului Tarasios, P. Lemerle consideră că nu depăşeşte secolul al IX-lea, iar menţionarea lui Nikeforos Phocas al II-lea în cronică o consideră ca o adăugire ulterioară compunerii. Paul Lemerle remarcă că prima parte a cronicii în care datele istorice sînt exacte este o compilaţie după Evagrius, Theophylact Simocatta, şi mai ales Theophanes, iar partea a doua (E, F, G) privind instalarea barbarilor în masă şi împrăştierea totală a populaţiei greceşti la sfîrşitul secolului al VI-lea, în anul al şaselea de domnie a lui Mauriciu Tiberiu (587—588), o consideră ,,suspectă '' şi ,,incredibilă''. Partea a treia corespunde de asemenea faptelor fiind bazată pe o tradiţie încă vie. P. Lemerle consideră că autorul cronicii Mitropoliei Patrasului s-a întemeiat, din lipsă de documente, pe tradiţia locală şi a coborît data instalării slavilor în masă în Peloponez la 587—588, întemeindu-se pe tradiţia populară, însă avînd ca punct de plecare menţionarea cuceririi Eladei, de către Evagrius în *Historia Ecclesiastica*, VI, X. Amintim că evenimentul a fost intercalat de Evagrius în vremea răscoalei de la Monokarton, deci între aprilie 588 şi aprilie 589.

Ion Nestor, într-un studiu paralel[94] cu al lui P. Lemerle asupra datei instalării slavilor în Peninsula Balcanică a zăbovit asupra aceleiaşi cronici de la Iviron, socotind că stabilirea masivă a slavilor în Peloponez nu a putut avea loc în anul al VI-lea de domnie a lui Mauriciu Tiberiu, deoarece tradiţia aceasta s-a format doar la începutul secolului al IX-lea pe baza altei tradiţii locale şi mai vechi, cu privire la un început de exod în urma atacării Greciei de către avari în 587. Considerăm exacte interpretările pomenite mai sus cu privire la imposibilitatea instalării slavilor în Peloponez în 587—588, nu numai pentru că ar veni în contrast cu tabloul general de la sud de Dunăre, zugrăvit de izvoarele istorice contemporane şi documentat de săpăturile arheologice recente din ţările situate în Peninsula Balcanică, ci şi pentru că, în ce ne priveşte, credem că putem preciza sursa de inspiraţie a autorului anonim al cronicii Mitropoliei Patrasului şi pentru partea a doua (E, F, G), în sensul dezvăluirii izvoarelor privind anul al VI-lea de domnie a lui Mauriciu, indicat pentru cucerirea Peloponezului şi instalarea slavilor în masă. Anume, este tot *Historia Ecclesiastica* a lui Evagrius, folosită ca izvor pentru partea întîia a cronicii de către autor, după cum însuşi o spune, şi *Chronographia* lui Theophanes. În cartea a VI-a, capitolul X, Evagrius, intercalînd întîmplările răscoalei trupelor din Asia, relatează laconic despre o invazie a avarilor, în cursul căreia aceştia au efectuat două atacuri pînă la Zidul cel Lung [95] : οἱ Ἄβαρες δὶς μέχρι τοῦ καλουμένου μακροῦ τείχους διελάσαντες, Σιγγιδόνα, Ἀγχίαλόν τε, καὶ τὴν Ἑλλάδα πᾶσαν,...

Evagrius redă într-un singur moment cucerirea ţinuturilor romano-bizantine de către avari între 585—587, de la Dunăre pînă în Hellada, cu toate că în fraza precedentă pomenise două pătrunderi pînă la Zidul cel Lung, comprimînd expunerea, prin indicarea doar a punctelor ex-

Peter Charanis, *The Chronicle of Monemvasia and the Question of the Slavonic Settlements in Greece*, *Dumbarton Oaks Papers*, V, 1950, p. 139—166.

[94] Ion Nestor, *La pénétration des Slaves dans la Péninsule Balkanique et la Grèce continentale*, în *RÉSEE*, I, 1963, 1—2, la p. 60 şi 61.

[95] Evagrius : *Historia Ecclesiastica*, VI, X, col. 2860, în *Patrologiae Graecae*, ed. Migne, tom. 86, partea a II-a.

treme atinse de invazie, Singidunum şi Anchialos, subînţelegînd celelalte oraşe căzute, situate între acestea. În acelaşi loc, tot fără specificarea incursiunilor, redă şi pătrunderea atacatorilor în Hellada, însoţită de asedierea şi înrobirea altor oraşe şi castele (καὶ ἑτέρας πόλεις τε καὶ φρούρια ἐξεπολιόρκησαν καὶ ἠνδραποδίσαντο). Or, Theophylact Simocatta[96], descrie o pustiire a Scythiei şi Moesiei, redată şi de Theophanes[97], în care este de presupus ajungerea avarilor la Zidul cel Lung în primul atac din 586, deoarece nu au întîmpinat rezistenţă (după cum Evagrius o şi spune) trupele aflîndu-se în Asia, în Europa nerămînînd decît mici garnizoane în cetăţi. Din această cauză avarii au avut de dus doar lupte de asediu cu micile garnizoane şi cu locuitorii din cetăţi, nefiind atacaţi în acest timp de către armata romano-bizantină operativă. În 587 armata romano-bizantină începe operaţiunile de front împotriva avarilor sub comanda lui Comentiolus, ajutat de Castus şi Martinus. La început purtat cu succes, războiul se întoarce în defavoarea bizantinilor, parte din ei retrăgîndu-se în pădurile Hemului, iar alţii dincolo de Zidul cel Lung; în cursul acestor lupte de ariergardă taxiarhul Ansimuth este capturat de avari lîngă Zidul cel Lung. Aceasta este a doua irupţie avară pînă la Zidul cel Lung şi a avut loc în adevăr în anul al VI-lea al domniei lui Mauriciu Tiberiu, însă povestită de Theophanes la un loc cu evenimentele din anul al cincilea de domnie a lui Mauriciu Tiberiu. Theophanes se abate de la textul lui Theophylact omiţînd aproape jumătate din capitolul 17 al cărţii a II-a (*loci* 8—13 în întregime, p. 104—105). A se compara cu Theophylact Simocatta, *Historiae*, ed. De Boor, p. 259. Pentru anul al VI-lea de domnie a lui Mauriciu Tiberiu, Theophanes nu relatează nimic cu privire la Peninsula Balcanică, ci se ocupă de războiul romano-bizantinilor cu longobarzii în Italia şi cu maurii în Africa şi de campania din Asia[98]. Această situaţie i-a permis autorului cronicii Mitropoliei Patrasului să recurgă la menţiunile din *Historia Ecclesiastica*, VI, X, intercalîndu-le în cronică, în pasajul ce începe cu cuvintele: „Ἐν ἑτέρᾳ δὲ εἰσβολῇ...". Autorul cronicii Mitropoliei Patrasului, comparînd izvoarele ce le avea la îndemînă, a separat aceste invazii, redînd întîi căderea ţinuturilor Scythiei şi Moesiei, care apare şi la Theophylact, vorbind apoi distinct de cealaltă incursiune.

În cursul celei de-a doua operaţiuni avarii şi-au extins zona de acţiune efectuînd atacuri şi prădăciuni în Tracia (Heracleea a căzut acum) şi Macedonia Prima şi poate mai departe în Thesalia, Epir şi Ahaia. Corintul şi Patrasul au fost atacate desigur tot atunci şi poate cucerite. Deoarece Theophanes indicase precis anul al V-lea al domniei lui Mauriciu Tiberiu pentru invazia avară din Scythia Minor şi Moesia Secunda şi cum el povesteşte mai departe mutarea teatrului de operaţiuni pînă la Zidul cel Lung, după organizarea armatei la Anchialos

---

[96] Theophylact Simocatta, *Historiae*, ed. De Boor, I, 8, loc. 10 şi 11, p. 54—55; pentru luptele din anul 587, vezi cartea a II-a 10, 11, 12, p. 90—95 şi 15—17, p. 99—105.

[97] Theophanes, *Chronographia*, ed. De Boor, p. 257 şi Anastasius Bibliothecarius, *Chronographia Tripertita*, ed. De Boor, p. 157 (pentru luptele din anul al cincilea de domnie a lui Mauriciu).

[98] Theophanes, *Chronographia*, ed. De Boor, p. 261—266.

[99] În legătură cu oraşul Tomis, vezi şi Gh. Ştefan, *Tomis et Toméa*, în *Dacia*, N.S., XI, 1967, p. 256—267, unde se demonstrează că cetatea Tomis şi regiunile învecinate nu au putut fi atacate în 599—600, localitatea Tomes din Dacia Mediterranea neputînd fi confundată cu Tomis.

şi după luptele purtate de Martinus lîngă Tomis[99] etc., acestea avînd loc în anul următor, deci în cel de al VI-lea al domniei lui Mauriciu, se înţelege, şi confruntarea textelor o arată limpede, că autorul cronicii Patrasului a sărit partea privitoare la luptele de după atacarea Scythiei şi Moesiei Secunda, ce s-au dat în 587, în Scythia, Moesia şi Hemimont (ajungînd pînă la Zidul cel Lung) şi a adăugat în cronică, în continuare prin acea legătură „rău ataşată" ca să folosim expresia lui Paul Lemerle, o altă expediţie avară care cuprinde, după el, Tesalia, Hellada, Vechiul Epir, Attica, Eubeea şi Peloponezul. Aceasta concordă poate cu adevărul istoric dacă ne gîndim că nici Theophylact şi nici Theophanes nu relatează nimic despre luptele duse în aceste regiuni, ci spun doar că luptele s-au întețit, că au fost luate multe oraşe de către avari în Tracia. În *Miracula S. Demetrii* însă, se relatează despre asedierea Thessalonicei, iar Theophylact după cum am văzut pomeneşte de distrugerile făcute de avari la Heracleea. Autorul cronicii Mitropoliei Patrasului a copiat mult din Theophanes, însă se abate în mod deliberat la un moment dat, ocolind sau mai bine zis trecînd sub tăcere intervenţia armatei romano-bizantine a lui Comentiolus; omiterea altui pasaj important[100] din cronica lui Theophylact, de astă dată privind cea de-a doua intervenţie a armatei romano-bizantine comandată de strategul Ioan şi hipostrategul Drocton (pasaj omis de altfel şi de Theophanes), i-a dat posibilitatea să treacă sub tăcere sfîrşitul victorios al luptelor cu avarii, înfrînţi într-o bătălie hotărîtoare la Adrianopol, ce a avut ca urmare alungarea acestora şi încheierea păcii. Dacă nu ar fi ocolit aceste pasaje esenţiale, autorul cronicii Mitropoliei Patrasului, nu ar mai fi putut să susţină instalarea definitivă a slavilor în Peloponez. Însuşi faptul că vorbeşte de avari şi abia apoi de slavi, arată că a urmat textul lui Evagrius care de asemenea se referă numai la avari. În fond totul se reduce la o ticluire, însă operată cu date reale; instalarea barbarilor în Peloponez apare ca o născocire la această dată (la 587—588). Caracterizarea făcută de St. Kyriakides cronicii Mitropoliei Patrasului (copia manuscrisă de la Iviron) privind partea referitoare la instalarea slavilor în anul al şaselea de domnie a lui Mauriciu Tiberiu, considerînd-o ca ticluire, se potriveşte şi se adevereşte deci; s-ar putea ca St. Kyriakides să fi avut dreptate şi cînd a emis părerea că textul original al cronicii a stat la baza chrysobulului de confirmare al lui Leon al VI-lea[101]. Autorul Cronicii Mitropoliei Patrasului a avut la îndemînă în mod sigur şi istoria lui Theophylact Simocatta deoarece frînturi din textul lui Theophylact au fost înglobate în cronică[102]. P. Lemerle consideră că nu cunoaştem izvorul din care s-a inspirat autorul cronicii, pentru partea a doua (E, F, G)[103]. El remarcă că anonimul autor al cronicii Mitropoliei Patrasului a folosit şi un alt izvor, necunoscut nouă. Constatăm că cronicarul a copiat şi din Evagrius, chiar din pasajul citat de exemplu

---

[100] Vezi nota 97. Omiterea de către Theophanes a evenimentelor din Balcani din anul al VI-lea de domnie a lui Mauriciu a fost semnalată în treacăt de către istoriografi (vezi nota 98).

[101] Cf. P. Lemerle, *op. cit.*, p. 46.

[102] Theophylact Simocatta, *Historiae*, I, 3, p. 45, rîndul 8; I, 4, p. 46, rîndurile 15—16; I, 4, p. 47, rîndul 3—4 şi textul cronicii de la Iviron, reeditat de P. Lemerle în *Revue des Études Byzantines*, XXI, 1963, p. 9, *loci* 18, 25 şi 27.

[103] *Ibidem*, p. 12—13.

fragmentul: καὶ τὴν Ἑλλάδα πᾶσαν[104]. Putem adăuga că prezentarea de către cronica Mitropoliei Patrasului a înaintării progresive a avarilor dă impresia că aceştia au cucerit şi au luat în stăpînire treptat toată Peninsula Balcanică pînă în Peloponez, în intervalul de la Iustinian I, pînă în anul al VI-lea de domnie a lui Mauriciu Tiberiu; este interesant că naraţiunea corespunde creşterii puterii avare oglindite în raporturile politico-militare cu imperiul, însă numai pînă în momentul de vîrf din anul 587—588, nu şi în sensul scăderii ei. Oricum, slavii s-au instalat totuşi în masă în Peloponez în anii 614—616 e.n. Un tablou asemănător al instalării slavilor trebuie să fi existat şi în Scythia Minor, deoarece aceasta a avut loc la aceeaşi dată. După cum avea să se întîmple în Peloponez[105] cu populaţia grecească, e foarte probabil că şi aici a avut loc o înghesuire a populaţiei romanice în anumite zone, în urma ocupării unei părţi din teritoriu de către slavi. În special populaţia autohtonă agricolă şi păstorească, ca şi cea săracă orăşenească trebuie să fi rămas în acea parte a teritoriului în care nu s-au aşezat slavii. Populaţia urbană mai înstărită, la fel ca şi cea grecească din Peloponez, probabil că a plecat, în parte, pe calea mării în Asia Mică. Săpăturile arheologice din România dovedesc distrugerea oraşelor la această dată, în urma luptelor care s-au dat sau abandonarea lor fără luptă. Aşezarea zonală a slavilor a fost dovedită prin cercetările din Peloponez, istorice şi toponimice[106]. În Scythia Minor, populaţia romanică a rămas mai departe în ţinutul de baştină, însă tot în anumite zone distincte, iar slavii, alături, în alte zone. Această situaţie întîlnită între Hemus şi Dunăre şi în Grecia, pînă la Capul Tenar în Peloponez, este clar dovedită. De altfel, nu a rezultat un raport de supunere între noii veniţi — slavii şi populaţia romanică. În cimitirul de incineraţie din locul numit „La Armane" (Satu Nou, jud. Constanţa) s-a găsit un mormînt de incineraţie în urnă de tip Praga, spartă pe loc din antichitate, conţinînd urme de oase umane calcinate; B. Mitrea consideră că în acel loc au existat şi înmormîntări slave de incineraţie din secolul al VII-lea[107]. Socotim această descoperire drept un indiciu timpuriu al prezenţei slavilor în Dobrogea, datînd din perioada de după 615 e.n. O cataramă patrulateră îndoită la mijloc spre înăuntru, din mormîntul 13 din cimitirul de incineraţie[108] nr. 1 reprezintă o corespondenţă sigură, tipologic şi cronologic foarte apropiată de cataramele de acelaşi tip de la Sărata-Monteoru[109].

Perioada dintre începutul şi sfîrşitul secolului al VII-lea a reţinut atenţia marelui învăţat Nicolae Iorga, care vedea în această vreme o

---

[104] Vezi Iviron, p. 9, loc. 35—36 la Paul Lemerle, *op. cit.*

[105] Antoine Bon: *Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204*, Paris, 1951, p. 56 şi 57.

[106] Max Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, Berlin, 1941, la p. 11—19 şi 123—174, pentru date istorice şi toponimice privitoare la Peloponez; vezi şi Antoine Bon, *op. cit.*, p. 59 şi 61—62; la p. 50—51, 52 şi note, pentru date arheologice.

[107] *Săpăturile de la Satu Nou*, de Bucur Mitrea şi Niţă Anghelescu, în *Materiale*, V, 1958, p. 538, fig. 2 şi p. 537.

[108] Bucur Mitrea, *Săpăturile de la Satu-Nou*, în *Materiale*, VI, 1959, p. 588, fig. 10/1.

[109] Vezi Ion Nestor şi Eugenia Zaharia, *Săpăturile de la Sărata-Monteoru*, în *Materiale*, VI, 1959, p. 511, fig. 1/11.

coexistenţă romanică şi slavă în Dobrogea, rămasă[110] mai departe sub stăpînirea imperiului. Nicolae Iorga sublinia continuitatea stăpînirii romano-bizantine la Dunăre şi după această perioadă de revărsare a slavilor la sudul Dunării, evidenţiată între altele prin colonizarea triburilor sîrbe şi croate, făcută sub autoritatea imperială după anul 623, cînd a avut loc răscoala slavilor moravi, şi înainte de invazia arabă în Orient. Nicolae Iorga sublinia că stăpînirea romano-bizantină a durat în Scythia Minor pînă la 680, folosind ca puncte de dominare cetăţi şi castele, după dispariţia oraşelor, cît şi flota de pe Dunăre şi de pe mare. Şi V.N. Zlatarski[111] insista asupra dăinuirii stăpînirii romano-bizantine pînă la 680 în Scythia Minor. Ambii se întemeiau pe relatările lui Theophanes din *Chronographia*[112], unde referindu-se la luptele dintre protobulgari şi bizantini, din anul 680, cronicarul menţionează că pe atunci Scythia Minor era a creştinilor, însă în vremea cînd scria Theophanes, în secolul al IX-lea era sub stăpînirea bulgarilor. Interpretarea lui Nicolae Iorga a fost reluată în acelaşi an, 1913 şi o aflăm expusă pe larg în lucrarea : *Dobrogea, schiţă geografică-istorică*. Judecînd după statutul de *fœderati* al protobulgarilor în cadrul imperiului bizantin şi după zona în care s-au aşezat nu reiese, pînă acum cel puţin, pe baza dovezilor de care dispunem, o prezenţă protobulgară în Scythia Minor, între 680—811, cînd limitele formaţiunii statale protobulgare erau restrînse. Abia sub Crum, începînd cu anul 812, se poate spune că fosta provincie Scythia Minor intra pentru prima oară în limitele statului bulgar, avînd în vedere sursele istorice şi mărturiile arheologice, însă pentru scurt timp.

Pentru perioada de după 680, N. Iorga se referea la o refacere a oraşelor de pe litoral (unde admite prezenţa bizantină pînă pe la 772), în a doua jumătate a secolului al VIII-lea, după cum s-a întîmplat cu cele de pe coasta vest-pontică, sudică, Odessos, Mesembria etc. şi cu unele din interior (Serdica, de exemplu) după ce în secolele VII şi VIII expediţiile împăraţilor bizantini împotriva sclaviniilor creaseră cadrul necesar[113].

Deşi este încă puţin cercetată sub aspectul continuităţii romanice această epocă de după instalarea slavilor, totuşi descoperirile arheologice de pe întreg teritoriul României (din Dobrogea, Moldova, Muntenia, Oltenia ca şi din Banat şi Transilvania) pentru perioada de după 630 atestă atît populaţia romanică şi dacică în curs de romanizare şi alături populaţia slavă, cît şi legăturile strînse comerciale şi de alt ordin cu imperiul bizantin, documentate şi sub aspect numismatic prin tezaure sau descoperiri monetare izolate din diferite puncte ale regiunilor sus-amintite.

---

[110] N. Iorga, *Histoire des Roumains et de la Romanité orientale*, II, Bucureşti, 1937, p. 365 şi p. 365 nota 1 şi p. 376. Vezi de asemenea lucrarea (autorul necunoscut) : *Dobrogea, schiţă geografică-istorică*, Bucureşti, 1913, p. 25 şi 53.

[111] V. N. Zlatarski, *История на българската Държава през средните векове*, vol. I, partea I, Sofia, 1918, p. 140 ; vezi şi *История Болгарии*, I, Moscova, 1954, p. 56 şi 57.

[112] Theophanes, *Chronographia*, ed. De Boor, I, Lipsiac, 1883, la p. 358 (298 P, loc 10—15) : ἐκεῖθεν τοῦ Δανουβίου εἰς τὸν ῎Ογλον ἐσκήνωσεν, καὶ τὰ πλησιάζοντα τῷ Δανουβίῳ ἐκτρέχει καὶ λυμαίνεται, τοῦτ' ἔστι τὴν νῦν κρατουμένην ὑπ'αὐτῶν χώραν, ὑπὸ Χριστιανῶν τότε κρατουμένην,...''.
Vezi şi volumul II, Anastasius Bibliothecarius, *Chronographia Tripertita*, ed. De Boor, p. 226 (181 B).

[113] N. Iorga, *Notes d'un historien relatives aux événements des Balcans*, Bucureşti, 1913, p. 11.

LA SITUATION DE L'EMPIRE ROMANO-BYZANTIN AU BAS-DANUBE À LA FIN DU VI[e] ET AU COMMENCEMENT DU VII[e] SIÈCLE

RÉSUMÉ

L'Empire romano-byzantin s'est trouvé de 586 à 629 à peu près continuellement en guerre avec les Perses, à ses frontières d'Asie, et en Europe, au Danube, avec les Avars et les Slaves.

L'Etat romano-byzantin, gigantesque organisme socio-économique et militaire, a été durant cette période de trouble sujet à des sollicitations excessives, auxquelles il a dû répondre par des efforts soutenus et incessants qui se sont reflétés sur le cours nouveau des rapports socio-économiques.

L'Empire allait sortir victorieux de ces affrontements politiques et militaires, obtenant en dernière instance une victoire définitive sur les Perses et provoquant une défaite décisive aux Avars. En échange l'installation de Slaves au sud du Danube par la voie des armes n'a pu être évitée (la colonisation pacifique des Serbes et des Croates, effectuée dans le cadre de la politique impériale, bien que n'ayant pas la même cause s'inscrit dans le cadre du même phénomène), ce qui a abouti à la modification de la situation socio-économique et de la géographie ethnique de certaines zones étendues de l'Empire, à partir de Danube jusqu'au cap Tenar au Péloponnèse. Ces modifications se sont reflétées également sur les destinés de la romanité orientale du Bas-Danube.

Parmi les causes qui ont conduit à cette nouvelle situation, que nous venons d'esquisser, les facteurs extérieurs ont été prédominants, attendu que ces invasions réitérées ont entamé la substance socio-économique dans tous les domaines, tant sous le rapport du potentiel humain qu'en ce qui concerne les ressources matérielles.

Une accentuation des contradictions sociales, accélérée d'ailleurs forcément par les conditions de vie inhabituelles de l'époque, se fait sentir durant cette période, brève mais si agitée, de l'histoire de l'Empire, et le long de cette voie sinueuse on peut retenir et isoler certains moments décisifs sous le rapport économique et social, politique et militaire.

L'auteur s'intéresse tout particulièrement à la zone du Danube, entre Singidunum et Histria-Marcianopolis jusqu'à l'Hémus, où la destruction de la civilisation romano-byzantine commence en 585—587, avec les actions de grande ampleur des Avars qui ont eu pour conséquence la dévastation de nombreuses localités grandes et petites, dans cette région.

Les références aux destructions des Avars à Héraclée (Périnthe), corroborées par les attaques contre Thessalonique et les villes sud-danubiennes, permettent de tracer d'une manière saisissante le tableau de ce fléau dévastateur.

On met en évidence deux attaques avares poussées pendant des années jusqu'au Long Mur, dont l'une sera utilisée plus tard comme point de départ pour la légende ayant trait à l'installation des Slaves au sud du Danube à la sixième année du règne de Maurice Tibère, événement

mentionné dans la chronique de la métropolie de Patras. La comparaison des sources écrites (Evagrius, Théophylacte, Théophanès), fait ressortir l'impossibilité de cette installation à la date susmentionnée.

En échange, on enregistre après 587, plus précisément entre 588—594, une action organisée et générale de réfection des centres romano-byzantins détruits (Histria, Tropaeum, Ulmetum, Callatis, Abrittus, etc.), ainsi que la reprise de l'essor économique dans les zones affectées par la guerre et qui se continuera après la conclusion de la paix avec les Perses.

Les fouilles archéologiques ont mis au jour une couche de réfection, datant de cette période, qui confirme cet effort remarquable de redressement dans maints centres romano-byzantins, entre le Danube et l'Hémus, conjugué avec l'effort militaire opératif, pour la sauvegarde de la ligne fortifiée du Danube. Les conditions de vie particulières de cette période (pertes humaines de la population civile et militaire, captivité de nombreuses personnes, dégats matériels immenses et difficilement remplaçables : villes, cités et villages entiers détruits et d'autres biens perdus tels qu'outils, bétail, récoltes, métaux précieux, trésors d'églises, etc.) ont exigé de puissants moyens financiers pour faire face aux dépenses imposées par la guerre et, en partie, pour la réfection des régions détruites.

L'Etat, par le truchement de la haute aristocratie, a établi lourdement l'assiette des impôts et des contributions aux dépens des classes indigentes. Ces mesures, (atteignant à un moment donné aussi l'armée, par la réduction des soldes) ont entraîné certaines révoltes, différentes quant à leur genèse, mais qui confluèrent néanmoins pendant un certain temps. Telle est la révolte civile des masses pauvres de Constantinople, provoquée par les mesures fiscales excessives et par l'augmentation des contributions, et le soulèvement militaire qui éclata au Danube et qui ne concerne que l'élément dominant de la contradiction sociale fondamentale. Sous Phocas le redressement continue sous le rapport économique, toutefois dans le domaine social on enregistre un accroissement des émeutes, qui prennent un caractère de lutte civile *intra urbem*, et sous le rapport militaire, la crise s'accentue à la suite de l'affaiblissement de la défense du Danube et des revers essuyés sur le front d'Asie. Pour comble, une politique maladroite dans le domaine religieux aboutira à un accroissement des divergences et à la manifestation de certaines tendances centrifuges de caractère ethnique.

Le renversement de Phocas et l'avènement de Héraclius allaient marquer un revirement sur tous les plans, mais les effets de la crise se prolongent durant les premières années de son règne pour atteindre son point culminant en 615.

Les données archéologiques attestent qu'au moment de l'invasion des Slaves la vie économique s'était redressée, tant dans la zone balkano-danubienne que dans le reste de l'Europe. La découverte d'une épave chargée de 1000 amphores près de la côte d'Anatolie, à Yassi-Ada (datée, d'après les monnaies, du temps d'Héraclius et de Phocas), le dépôt de marchandises de la troisième chambre voûtée de la terrasse n° 3 de l'édifice à mosaïque de Constanţa et le grand nombre de *dolia* et d'amphores des habitations de Histria, etc. sont des témoignages éclatants en ce sens.

Dans tous les centres détruits par les Slaves tant de Roumanie (Dobrogea) que des autres contrées de la péninsule balkanique (Bulgarie, Yougoslavie, Grèce), les éléments de datation marquent les années 613—614. Il s'agit de trésors monétaires, de monnaies isolées trouvées dans les habitations, ainsi que d'objets en métal (boucles de ceinture) et de céramique à datation sûre. Les situations à Tomis, Callatis, Tropaeum, etc. concordent aussi en ce qui concerne la cessation brusque du travail dans certains édifices monumentaux, où l'on a mis au jour *in situ* des pilastres ou des chapiteaux restés inachevés. La situation est d'ailleurs très éloquente à Tomis, où ces activités, qui illustrent les aspects essentiels de la production et de l'échange (artisanale de l'industrie marbrière et commerciale dans le port avec ledit dépôt de marchandises), attestent, par l'interruption non suivie d'une reprise du travail, que les cités en cause se trouvaient détruites à cette date. Par ailleurs, nous avons à cet égard aussi une preuve *ex silentio*, par l'absence — dans le dernier niveau d'habitation romano-byzantine des zones de pénétration massive des Slaves — de l'hexagramme d'argent (le double miliaresion) émis en 615.

Il convient de souligner que la réexamination de certains problèmes sous d'autres incidences et la confrontation des témoignages des sources historiques avec les données archéologiques se sont révélées nécessaires, vu les interprétations et appréciations erronées qui ont circulé dernièrement à ce sujet.

Rappelons que Nicolae Iorga avait déjà précisé qu'en *Scythia Minor* et en *Moesia Secunda*, la population romane s'était maintenue dans son territoire d'origine, aux côtés des Slaves, et que la domination byzantine avait duré jusqu'en 680.

Les fouilles archéologiques ne nous ont pas révélé jusqu'à présent quelles sont les cités où Héraclius et ses successeurs ont conservé des garnisons, après leur destruction en 614, quelles cités sont restées désertes et quels ont été les habitats civils et militaires respectifs. En ce qui concerne la période d'après l'installation des Bulgares et jusqu'en 812, nous n'avons pas de témoignages archéologiques directs sur leur présence ou leur domination en Dobrogea.

CERCETAREA ARHEOLOGICĂ A CULTURII MATERIALE DIN ȚARA ROMÂNEASCĂ ÎN SECOLUL AL XIV-LEA*

DE

PANAIT I. PANAIT

Prin importanța lui fundamentală în istoria românilor, secolul al XIV-lea a constituit o preocupare constantă a istoriografiei moderne românești. Lucrărilor de sinteză elaborate în ultimul veac li s-au alăturat studii de analiză, rapoarte ale unor investigații arheologice desfășurate îndeosebi în vechile centre de reședință voievodală, publicații de izvoare scrise, aflate în țară sau peste hotare[1]. În acest stadiu de cunoaștere în bună măsură a patrimoniului arhivistic, cercetărilor arheologice le-a revenit îndatorirea de a lărgi cîmpul de investigație, scoțînd la iveală mărturii ale culturii materiale medievale ce caracterizează începutul feudalismului dezvoltat românesc.

Depășindu-se cu mult concepția și metoda de cercetare din perioada interbelică, săpăturile arheologice din ultimele două decenii privind secolul al XIV-lea au urmărit probleme extrem de variate, afectînd o arie geografică largă. Cele circa 40 de stațiuni precizate în cursul săpăturilor sînt distribuite în trei mari zone geografice ale Țării Românești:

— Zona nordică cuprinsă între albia Oltului, aliniamentul Cotmeana, Tîrgoviște, Tîrgșor mergînd în sus pînă la Podul Dîmboviței și Poenari.

— Zona sudică ce urmărește ca o fîșie lată de circa 10—20 km matca Dunării, începînd cu Porțile de Fier și oprindu-se, deocamdată, la Piua Pietrei.

— Zona centrală grupată în jurul capitalei avînd corespondent îndepărtat necropola de la Verbicioara și unele recente descoperiri de la Craiova.

Întinse pete albe rămîn în partea de est a vechii Valahii, în sudul cîmpiei înalte a Piteștilor, în întreaga cîmpie a Boianului și în zona subcarpatică olteană.

Ceea ce constituie un rezultat remarcabil este crearea coridorului Podul Dîmboviței, Cetățeni, Tîrgoviște, București, Coconi care permite

---

* Comunicare expusă la Conferința națională de arheologie de la Craiova 17—20 decembrie 1969.

[1] Pentru bibliografia de bază vezi *Istoria României*, II, p. 344—345; 396—398.

S C I V, tomul 22, nr. 2, București, 1971, p. 247—261

studierea culturii materiale din secolul al XIV-lea în condiții geografice variate.

Cercetările de pînă acum consacrate vestigiilor medievale sau care au urmărit alte obiective dar au surprins în cursul lor atari monumente dau o viziune largă asupra problemei satului, a genezei și dezvoltării orașului muntean, a fortificațiilor militare, a monumentelor de cult, punînd totodată la dispoziție un inventar meșteșugăresc destul de bogat.

Săpăturile inițiale în 1960 la Coconi pot fi considerate ca începuturi ale studiului arheologic metodic al satului medieval românesc. Deși anticipate de valoroasele descoperiri de la Zimnicea[2], Verbicioara[3], Celei[4], investigațiile de la Coconi s-au impus prin aceea că și-au propus cercetarea întregului lot de componente ale complexului arheologic: locuințe, necropole, sisteme de fortificare[5] etc.

Din 1960 și pînă în prezent s-au adăugat descoperirilor de la Coconi rezultatele săpăturilor de salvare de la Bragadiru-Zimnicea[6], cele obținute cu ocazia săpăturilor din vetrele a cinci sate cercetate complet sau în parte pe teritoriul Bucureștilor[7] și recentele descoperiri de la Basarabi-Calafat, localitate atestată documentar sub numele de Vadul Cumanilor, într-un prim document din 3 octombrie 1385, emis de Dan I[8].

Acestor stațiuni li se alătură descoperirile de mai mică amploare de la Vădastra, cele de la Suslănești, Retevoești[9], Lerești[10], Piua Pietrei[11] ș.a.

Din toate aceste cercetări și îndeosebi din cele cuprinse în zonele de sud și centru, satul medieval se conturează ca o aglomerare de locuințe totdeauna legate de terasele ce însoțesc cursurile unor ape. Satul Măicănești, de pe teritoriul Bucureștilor, nu depășea în perioada lui Mircea cel Bătrîn numărul de 10—12 case răsfirate pe o suprafață de circa 6 000 m², în timp ce în secolul al XVI-lea aceeași așezare va avea o vatră de circa 24 000 m²[12]. Așezarea de la Coconi, de pe malul lacului creat de Mostiștea, ocupa în faza sa de maximă dezvoltare un teren aproape dublu față de nucleul inițial. Extinderea vetrei este concludentă și la satul Grozăvești

[2] Ion Nestor și colab., *Săpăturile arheologice de la Zimnicea (jud. Teleorman)*, *Studii*, II, 1949, 1, p. 125; idem, *SCIV*, I, 1950, 1, p. 100—102.

[3] D. Berciu, S. Morintz, *Șantierul arheologic Verbicioara*, în *Materiale*, III, p. 184—185; idem, *SCIV*, I, 1950, 1, p. 106 și urm.

[4] D. Tudor, *Sucidava*, IV, în *Materiale*, I, p. 711.

[5] N. Constantinescu, *Le stade et les perspectives de la recherche archéologique du village médiéval de Roumanie*, în *Dacia*, NS, VIII, 1964, p. 270.

[6] Gh. Bichir, *Quelques problèmes des XIIIe et XIVe siècles dans la plaine valaque à la lumière des fouilles de sauvegarde du village de Bragadiru (district de Zimnicea)*, în *Dacia*, NS, IX, 1965, p. 427—439.

[7] Panait I. Panait, *Contribuții arheologice la cunoașterea satului în sec. al XV-lea pe teritoriul de azi al Bucureștilor*, în *Materiale de istorie și muzeografie*, I, 1964, p. 219—228; idem, *Însemnări arheologice pe șantierele de construcții din București*, în *București*, VII, 1969, p. 33—39.

[8] *DRH*, *B*, *Țara Românească*, I, București, 1966, p. 21.

[9] Dorin Popescu și D. V. Rosetti, *Săpăturile arheologice de la Retevoiești*, în *Materiale*, VI, p. 71.

[10] Flaminiu Mîrțu, *Biserică necunoscută din sec. al XV-lea descoperită la Lerești-Muscel*, în *Biserica Ortodoxă Română*, an. LXXXVI, 1968, nr. 3—5, p. 447.

[11] Săpături efectuate de N. Constantinescu, inedite.

[12] P. I. Panait, *Șantierul Băneasa—Străulești. Cercetările din sectorul Măicănești (1931—1966). Așezarea feudală*, în *București*, VI, 1968, p. 69—70.

de pe dealul cu acelaşi nume din capitală. Ca atare creşterea numărului locuitorilor şi implicit a suprafeţei locuibile este caracteristică aşezărilor din secolele XIV—XVI.

Tipul de locuinţă întîlnit în aşezările din veacul al XIV-lea este bordeiul, adesea cu o singură încăpere, şi aceasta de modeste proporţii. În bazinul mijlociu al Argeşului, bordeiul, de cele mai multe ori dotat cu ţest, dar fără cuptor, se va menţine şi în veacurile următoare cînd este redescoperită casa de suprafaţă, lucrată în tehnica paiantei. În secolul al XIV-lea caracteristic atît la munte cît şi la cîmpie este bordeiul de dimensiuni reduse. Astfel, la Cetăţeni, Porţile de Fier, Verbicioara, Tîrgşor, Bucureşti, Zimnicea ş.a. sînt cunoscute din acea perioadă cu precădere bordeiele. Săpăturile de la Coconi au dovedit că în timpul existenţei acestei aşezări casa de suprafaţă a reprezentat abia 10%[13]. Procentul este mult asemănător şi satului Măicăneşti, în cadrul căruia primele case din paiantă datează de la mijlocul secolului al XV-lea. Acest veac a reprezentat de fapt prima etapă a coexistenţei celor două tipuri de locuinţă, dezvoltarea fiind pe mai departe favorabilă casei de suprafaţă. În vecinătatea locuinţei sau pe un teren în afara zonei locuite sînt întîlnite gropile de cereale. Un studiu asupra unei astfel de gropi descoperită la Vădastra stabileşte cantitatea de grîne ce putea fi însilozată la circa 3 316 kg grîu sau 2 855 kg orz[14]. Gropile de cereale sînt aproape generale în întreaga zonă cercetată, atît la munte (Retevoeşti) cît şi în cîmpie (Coconi, Verbicioara, Bucureşti). Existenţa a opt astfel de gropi în vatra satului Măicăneşti pare a indica faptul că fiecărei locuinţe îi aparţinea cîte un atare loc de însilozare.

Cum dimensiunile gropilor de cereale sînt sensibil apropiate de acelea ale gropii de la Vădastra se poate aproxima capacitatea maximă de însilozare pe întregul sat la circa 27 000—33 000 kg grîu. Acest fapt ar indica şi ponderea preocupărilor agricole în structura economică a satului din Cîmpia română în secolul al XIV-lea.

Deşi este anevoios de precizat existenţa unor meşteşugari săteşti, unele descoperiri permit completarea cunoştinţelor privitoare la activitatea acestora. Trei descoperiri reţin atenţia prin semnificaţia lor economică şi anume: atelierul de fierar de la Cetăţeni[15], cuptoarele de ars oale de la Coconi, pe care descoperitorul lor le datează la sfîrşitul secolului al XIV-lea şi mai precis la începutul secolului al XV-lea[16] precum şi recent semnalatul cuptor de ceramică de la Tîrgovişte, dotat cu o serie de unelte din fier[17]. Aceste vestigii precum şi prezenţa în documente a

[13] N. Constantinescu, *Observaţii asupra satului fortificat din Ţara Românească în secolele XIV—XV (Aşezarea de la Coconi r. Olteniţa)*, în *SCIV*, XIII, 1962, 1, p. 63.

[14] Corneliu N. Mateescu şi Sylviu Comănescu, *Contribuţie la studiul gropilor de bucate din perioada lui Mircea cel Bătrîn*, Comunicare ţinută la Institutul de arheologie din Bucureşti în 1963; idem, *Contributo allo studio delle fosse per provviste dell'epoca di Mircea il Vecchio. Fossa scoperta a Vădastra*, în *Ethnographica*, 5—6, 1963—1964, p. 50—59.

[15] D. V. Rosetti, *Cercetările de la Cetăţeni*. Comunicare ţinută la Institutul de arheologie din Bucureşti, 1966.

[16] N. Constantinescu, *Coconi—centru de producţie ceramică din Ţara Românească (sec. al XV-lea)*, *SCIV*, XV, 1964, 1, p. 111.

[17] Dorin Popescu, *Săpăturile arheologice din Republica Socialistă România în anul 1968*, *SCIV*, 20, 1969, 3, p. 497.

numeroase mori[18], una dintre ele fiind cercetată de curînd la Tîrgovişte[19], constituie mărturii materiale concludente asupra practicării unor meşteşuguri vechi în cadrul aşezărilor săteşti.

Un loc important în configuraţia satului feudal revenea necropolei. Cercetările întreprinse pînă în prezent au permis studierea pe teritoriul Ţării Româneşti a peste 20 de cimitire dintre care cele mai multe au fost semnalate în vetrele aşezărilor rurale.

Necropola este o componentă obligatorie a satului medieval. Ea ocupă zona centrală sau una din laturile înglobate ulterior în vatra aşezării. Săpăturile de la Coconi şi Măicăneşti au dovedit că în secolele XIV—XV pot funcţiona succesiv două sau chiar trei cimitire care aparţin aceleiaşi comunităţi.

Singura necropolă, datînd din secolul al XIV-lea, cercetată complet pînă în prezent, este aceea a satului Măicăneşti din cartierul Străuleşti al capitalei. Secţiunile deschise pe o suprafaţă de circa 500 m² au permis studierea a 76 de morminte dintre care 38 au aparţinut unor indivizi maturi, iar 38 unor copii sau adolescenţi [20]. Pe cînd gropile persoanelor mature se afundă circa 0,90 m de la nivelul de călcare în pămîntul castaniu, la copii adîncimea este mult mai mică. Înhumarea s-a făcut pe şiruri de gropi orientate est-vest. Nici unul din morminte nu a deranjat vreo urmă de locuinţă feudală, după cum nici o casă sau bordei din secolele XIV—XVI nu s-au suprapus, ele respectînd o distanţă ce variază între 0,50—2m. La necropola a doua, tot de la Măicăneşti, care datează din secolele XV—XVI, sînt înregistrate suprapuneri de morminte, reînhumări, situaţii neîntîlnite la cimitirul vechi. Dintre indivizii depuşi în necropola Măicăneştilor 34 au avut obiecte de inventar funerar alcătuit din obiecte de podoabă, piese de îmbrăcăminte, monede.

Tabel privind inventarul funerar al necropolei de la Măicăneşti

Numărul indivizilor cercetaţi	Inventarul funerar								Total obiecte descoperite
				Piese de îmbrăcăminte					
	Monede	Inele	Cercei	Brăţări	Catarame	Nasturi globulari	Brîie	Stofă	
76	9	16	1	1	4	4	2	1	38

Este necropola sătească cea mai bogată pe care o cunoaştem în stadiul de faţă în Ţara Românească, întrucît atît la Tîrgşor cît şi la Coconi, Zimnicea ş.a. inventarul descoperit a fost foarte redus.

Pe baza monedelor găsite, necropola de pe malul Colentinei se plasează în timpul domniei lui Mircea cel Bătrîn. Toate monedele sînt emi-

[18] *DRH*, *B*, *Ţara Românească*, 1, p, 27.
[19] Dorin Popescu, *art. cit.*, *SCIV*, 20, 1969, 3, p. 497.
[20] Ioana Popovici, *Données anthropologiques concernant la population d'une petite communauté villageoise* (*Cimitière I, Străuleşti XIV^e—XV^e siècle*), în *Annuaire roumaine d'anthropologie*, 7, 1970, p. 15—20.

siuni ale acestui voievod una din ele părînd a fi rebătută în vremea lui Mihail I[21].

Ca atare, necropola cuprinde totalitatea indivizilor decedaţi timp de 35—40 de ani în vatra unui sat de proporţii modeste.

Secolul al XIV-lea se remarcă printr-o densitate de aşezări, multe dintre ele grupate în jurul unor centre urbane. Astfel Zimnicea, Cîmpulungul, Bucureştii se dezvoltă în cadrul unor conglomerate de sate indisolubil legate printr-o puternică viaţă economică. Microcercetarea bazinului mijlociu al Argeşului a permis stabilirea salbei de aşezări rurale din zona Bucureştilor, în a căror structură economică şi socială se definesc concludent efectele influenţei orăşeneşti[22]. Ceea ce constituie o trăsătură esenţială a acestui stadiu este caracterul exploziv demografic pe care secolul al XIV-lea îl aduce, cel puţin în zona centrală a Cîmpiei române. În timp ce la Cetăţeni, Argeş, Porţile de Fier etc. continuitatea de locuire din secolele anterioare este pe deplin elucidată, în zona Bucureştilor, multe din staţiunile medievale îşi au originea în secolul al XIV-lea[23]. Această populare este masivă acoperind o suprafaţă între Dîmboviţa şi Colentina pe o lungime de circa 30 km şi care coboară, prin staţiunile Coconi şi Frumoasa, pînă spre lunca Dunării.

Fără a prelua mecanic informaţiile însemnărilor lui Pietro Luccari, tipărite la începutul secolului al XVII-lea[24], sau relatările *Letopiseţului Ţării Româneşti* privind aşa-numita coborîre a populaţiei de la munte spre cîmpie[25], va trebui să admitem o pulsaţie demografică, singura care poate sta la baza explicaţiei îndesirii aşezărilor rurale. Un rol important în această problemă a revenit formării şi extinderii statului feudal Ţara Românească după victoria lui Basarab I la Posada, în toamna anului 1330. Cert apare faptul că îndesirea satelor în cîmpie, mai precis a acelora din Muntenia, a continuat în tot decursul acestui veac, înregistrîndu-se un moment de maximă afirmare în timpul domniei lui Mircea cel Bătrîn. Descoperirile arheologice şi numismatice au dovedit de pe acum că nu este vorba de popularea unor zone deşarte ci de o îndesire a aşezărilor săteşti. Vestigiile de la Bragadiru — Zimnicea vădesc incontestabil o locuire autohtonă încă de la sfîrşitul secolului al XIII-lea, pe cînd descoperirile de tezaure[26] şi monede izolate din zona Bucureştilor[27] permit urmărirea continuităţii de viaţă în secolele XI—XIII[28]. Secolul al XIV-lea, prin numeroasele vetre de sate, tezaure de monede şi obiecte de podoabă, fortificaţii ş.a.

---

21 Identificarea monedelor a fost făcută de cercetătoarele Iulia Constantinescu şi Maria Grigoruţă. Vezi şi M. Grigoruţă, *Monede de la Mircea cel Bătrîn descoperite la Bucureşti*, Comunicare la a VI-a sesiune a muzeelor 1970. Mss.

22 Panait I. Panait, *Începuturile oraşului Bucureşti în lumina cercetărilor arheologice*, în *Bucureşti*, V, p. 23.

23 *Ibidem*, p. 22—23.

24 C. C. Giurescu, *Istoria Bucureştilor*, Bucureşti, 1966, p. 47.

25 *Istoria Ţării Româneşti de cînd au descălecat pravoslavnicii creştini*, în *Cronicari munteni*, I, Bucureşti, 1968, p. 23. O ipoteză similară a fost emisă şi de prof. dr. doc. Gh. Cantacuzino la sesiunea Institutului de arheologie din 1961—1962.

26 Irimia Dimian, *Cîteva descoperiri monetare bizantine pe teritoriul R.P.R.*, în *SCN*, I, 1957, p. 202; O. Iliescu, *Despre un tezaur de monede bizantine din vremea Comnenilor găsit în Bucureşti*, *SCN*, III, 1960, p. 493—494.

27 Bucur Mitrea, *Découvertes récentes et plus anciennes de monnaies antiques et byzantines en Roumanie*, în *Dacia*, NS, V, 1961, p. 591.

28 *Istoria oraşului Bucureşti*, Bucureşti, 1965, p. 68.

confirmă sosirea unor noi comunităţi care au afectat îndeosebi regiunile centrale ale cîmpiei muntene. Unele excepţii vor trebui admise în Oltenia, acolo unde, datorită condiţiilor politice din secolul al XIII-lea, dezvoltarea social-economică a avut unele particularităţi. Aici, fenomenul de pulsaţie demografică s-a putut petrece mai timpuriu decît în stînga Oltului, unde controlul cetelor tătare s-a menţinut încă puternic pînă în primele decenii ale secolului al XIV-lea. În acest sens informaţiile cuprinse în *Diploma Ioaniţilor* din 1247, document fundamental în istoria feudală a Ţării Româneşti, atestă o susţinută activitate economică şi o configuraţie politică bine definită[29].

Mişcarea demografică de la jumătatea secolului al XIV-lea a avut la bază în primul rînd consideraţiuni economice. Noii sosiţi trec de îndată la practicarea unor îndeletniciri productive, favorizate de cadrul natural în care se stabilesc. Agricultura, pescuitul, creşterea vitelor sînt izvoare de bunuri capabile să asigure participarea noilor comunităţi la susţinerea schimburilor de mărfuri produse în centrele meşteşugăreşti din ţară sau de peste hotare.

Din studierea materialului arheologic de care beneficiem astăzi rezultă că rezervorul demografic este zona subcarpatică. Pulsaţia demografică în secolul al XIV-lea este indubitabilă de la nord spre sud, atingînd în ultimă instanţă lunca Dunării, deja populată cu aşezări de tipul acelora de la Drubeta, Celei, Zimnicea, Bragadiru.

Deşi în secolul al XIV-lea nu poate fi vorba de un culoar de separare a zonei dunărene de cea deluroasă, totuşi, în manifestările culturii materiale surprinse la Zimnicea sau la Cetăţeni se descifrează unele trăsături caracteristice uneia sau alteia din aceste staţiuni. Ceramica de la nord de exemplu este de o netă factură carpatică, cu o arie de răspîndire mult spre centrul Europei [30], în timp ce Zimnicea, Bragadiru sau Frumoasa se leagă mai strîns de Balcani[31]. În aşezările noi pe care le surprindem în zona centrală a cîmpiei apar dovezi ale prezenţei comunităţilor de la nordul provinciei. Se remarcă în primul rînd vasul tipic, frecvent întîlnit în toate locuinţele, borcanul cu buza triunghiulară în secţiune, pe care îl vom întîlni extrem de rar la Zimnicea, dar care este nelipsit la Argeş, Tîrgovişte, Cîmpulung. Contactul viguros al noilor sosiţi cu locuitorii aşezărilor dunărene se va solda cu estomparea formelor de factură carpatică şi cu crearea unor noi tipuri caracteristice veacului al XV-lea. Este de fapt în evoluţia ceramicii medievale o ultimă etapă de utilizare a unor vase de o anumită formă, cu un anumit decor, caracteristice secolului al XIII-lea, aşa cum a demonstrat-o D.V. Rosetti la Cetăţeni[32] şi N. Constantinescu la Argeş[33]. În fond, perioada lui Mircea cel Bătrîn atît de plenar dezvoltată din punct de vedere economic va

[29] C. C. Giurescu, *Organizarea financiară a Ţării Româneşti în epoca lui Mircea cel Bătrîn*, Bucureşti, 1927, p. 12.

[30] *Materiały Archeologiczne*, I. 1959, Krakow, I/5; *Ausgrabungen und Funde*, Academie-Verlag, Berlin, VIII, 1963, I. p. 58.

[31] *Известия на Археологическия институт*, Sofia, XXII (1959), p. 530; Stamen Mihailov, *Разкопки на градището при с. Стърмен* în *Археология*, an. V (1963), 3, p. 11 ş.a.

[32] D. V. Rosetti, *Şantierul arheologic Cetăţeni*, în *Materiale*, VIII, p. 76.

[33] N. Constantinescu, *Cercetarea arheologică de la Curtea domnească din Argeş, 1967*, în *Studii şi comunicări*, Piteşti, 1968, p. 126.

marca un puternic impuls atît în domeniul ceramicii cît şi în cel al orfevreriei sau al tehnicii constructive.

Săpăturile mai vechi, mult amplificate în ultimele decenii, au permis studierea vestigiilor domneşti de la Argeş[34], Tîrgovişte[35], Bucureşti[36], precum şi a lăcaşurilor de cult de la Vodiţa, Snagov, Cozia, Cotmeana ş.a.. Cele două curţi voievodale de la Argeş şi Tîrgovişte se înfăţişează astăzi ca fiind alcătuite din case domneşti, biserici, ziduri înconjurătoare. Tehnica de lucru este identică, deşi etapele de înălţare diferă cu aproape o jumătate de veac. Palatul domnesc de pe malurile Ialomiţei, înscrie un plan dezvoltat cu bolţile distribuite pe patru travee despărţite prin piloni patrulateri[37]. Tîrziu, la jumătatea secolului al XVI-lea, meşterii lui Mircea Ciobanul vor transpune la Curtea Veche din Bucureşti acelaşi plan întîlnit la palatul de la Tîrgovişte. Folosită în condiţiile asocierii la domnie a lui Mihail I cu domnescul său părinte, Tîrgoviştea a reprezentat un centru economic şi politic de prim rang. Ea însăşi este o mărturie a eforturilor voievodale de a asigura ţării o cît mai temeinică conducere.

Puţinele izvoare scrise pe care le cunoaştem în prezent arată că domnia a beneficiat de dregători regionali meniţi a o reprezenta şi a-i apăra interesele. Unii dintre aceştia foloseau mici cetăţi din care supravegheau drumurile comerciale sau ţineau sub ascultare satele învecinate. O astfel de cetăţuie a funcţionat în secolul al XIV-lea şi pe teritoriul capitalei, acolo unde în anii 1458—1459 Vlad Ţepeş va înălţa Cetatea Bucureştilor.

Cetăţuia a fost făcută pe un uşor mamelon flancat la sud de albia mereu schimbătoare a Dîmboviţei, la est de rîul Bucureştioara, la nord de o zonă în care izvoarele creau un lac secat tîrziu în secolul al XVII-lea, iar la vest de unele văioage adînci. Construcţia se înscrie într-un plan uşor trapezoidal cu latura de sud de 14,5 m cea de nord de 12 m iar celelalte laterale de 13,5 m. Astfel suprafaţa acoperită de acest turn nu depăşeşte cu mult 160 m^2. Grosimea zidurilor de fundaţie este şi ea neuniformă, oscilînd între 0,46 m pe latura de vest şi 0,75 m pe cea de sud. Constructorii au folosit un mortar alb-gălbui cu pietriş şi cuiburi de var nestins, rostul între rîndurile de cărămizi fiind de 3—3,5 cm. Numai la colţul de nord-vest s-a observat un bloc de piatră de talie, la restul zidurilor folosindu-se cărămidă în bucăţi întregi sau fragmentară, în general bine arsă. Pe cînd colţul de nord-vest se încheie un unghi drept cel de nord-est se prezintă rotunjit. Secţiunile deschise pe toate laturile construcţiei din cărămidă au dovedit că de jur împrejurul zidurilor se află un şanţ, care la —1,50 m faţă de nivelul de călcare al epocii respective, avea o lăţime de 2,20—2,45 m. De fapt, atît şanţul cît şi fundaţiile se

[34] Virgiliu Drăghiceanu, *Curtea domnească din Argeş*, în *BCMI*, 1917—1923, p. 46; N. Constantinescu, *op. cit.*, în *Studii şi comunicări*, Piteşti, 1968, p. 123—138.

[35] N. Constantinescu, *Contribuţii arheologice asupra Curţii domneşti din Tîrgovişte (sec. XIV—XVII)*, în *SCIV*, XV, 1964, 2, p. 225—238; N. Constantinescu şi Cristian Moisescu, *Curtea domnească din Tîrgovişte*, Bucureşti, 1965, planşa IV.

[36] Panait I. Panait, *Cetatea Bucureştilor în sec. XIV—XV*, în *RevMuz.*, VI, 1969, 4, p. 310—318.

[37] Arh. Cristian Moisescu, *Prima Curte Domnească de la Tîrgovişte*, în *BMI*, XXXIX, 1970, 1, p. 11—15.

opresc în stratul de nisip şi pietriş care corespunde şi pînzei de apă freatice. Interdependenţa între ziduri şi şanţ este categorică întrucît pe fundul şanţului se află un strat de mortar identic cu cel folosit de constructorii fortăreţei. Întrucît întreaga suprafaţă a fost suprapusă de cetatea din bolovani de rîu a lui Vlad Ţepeş nu s-au mai păstrat din zidurile de cărămidă decît fundaţiile pe o adîncime de 0,40—0,80 m. În felul acesta s-a spulberat orice putinţă de a stabili modul de folosire a suprafeţei interioare a acestei cetăţui. Singurele porţiuni care au oferit posibilitatea obţinerii unor materiale ce au aparţinut perioadei de funcţionare a citadelei a fost şanţul înconjurător. Aici au fost găsite bîrne de stejar carbonizate, dintre care una avea lăţimea de 0,12 m şi lungimea de peste 2 m. Pretutindeni s-au găsit în şanţul cercetat fragmente de olane cu una din suprafeţe, cea de afară, bine netezită, pe cînd cealaltă era aspră, din cauza nisipului cu care a fost acoperit obiectul înainte de coacere. După grosimea pereţilor reiese că s-au folosit 2—3 tipuri de olane, care acopereau construcţia.

Una din problemele cele mai spinoase ce se pun aici este plasarea în timp a acestei fortăreţe. Prin situaţia clară ivită în urma suprapunerii zidurilor bolovănite ale cetăţii lui Vlad Ţepeş, care confirmă izvoarele scrise, reiese că fortăreaţa în formă de turn este anterioară mijlocului secolului al XV-lea. Prezenţa în şanţul din jurul zidurilor de cărămidă (umplut în partea sa inferioară în mod lent) a fragmentelor unor vase din pastă poroasă cu brîu de linii incizate pe umărul vasului, a buzelor de borcan cu streaşină indică în mod cert cel de-al XIV-lea veac.

Descoperirea acestor vestigii în centrul vechii vetre a Bucureştilor dovedeşte că începuturile tîrgului de aici coboară cu aproape un veac faţă de binecunoscutul hrisov emis de Vlad Ţepeş la 20 septembrie 1459. Putem astfel afirma că aşezarea de aici, înconjurată de sate risipite pe terasele afluenţilor Argeşului, a beneficiat de o fortăreaţă militară ce putea fi sediul unui dregător domnesc, în a cărei sarcină cădea atît executarea unor îndatoriri feudale, cît şi protejarea drumurilor ce legau centrele carpatice cu cele de pe malurile Dunării.

În ansamblul fortificaţiilor de apărare, citadela de la Bucureşti se prezintă ca una dintre primele construcţii de acest gen din Cîmpia română şi singurul obiectiv militar cunoscut, făcut din cărămidă. Începînd cu zidurile cetăţii Severinului, cu cele de la Argeş, Cîmpulung, Poenari, cetăţile de pe cursul superior al Dîmboviţei, Turnu şi Giurgiu, toate construcţiile secolelor XIV—XV sînt înălţate din piatră sau bolovani de rîu şi puţină cărămidă. Se cunosc totuşi şi unele edificii, sau părţi din acestea, la care s-a folosit exclusiv cărămidă. Printre ele se remarcă biserica Cotmeana înălţată la 1383 [38], pereţii bisericii vechi din Tîrgovişte din perioada lui Mircea cel Bătrîn[39], partea superioară a pereţilor de la mult dezbătuta biserică Sîn Nicoară de la Argeş[40]. Dar toate acestea sînt lăcaşuri de cult. Descoperirile din zona Curtea Veche din Bucureşti dovedesc că în secolul al XIV-lea şi unele fortificaţii din interiorul ţării erau

[38] Radu Greceanu, Eugenia Greceanu, *Istoricul şi restaurarea bisericii fostei mînăstiri Cotmeana*, în *Monumente istorice. Studii şi lucrări de restaurare*, *DMI*, 1967, p. 61—62.

[39] N. Constantinescu şi C. Moisescu, *op. cit.*, Bucureşti, 1965, p. 35.

[40] Grigore Ionescu, *Istoria arhitecturii în România*, I, Bucureşti, 1963, p. 70.

amenajate din acest material de construcție, mai puțin rezistent decît piatra.

În lumina acestor realități, își găsesc o deosebită importanță însemnările italianului Giacomo di Petro Luccati, care scria că pe la 1310 Negru Vodă, încîntat de frumusețea plaiurilor și cîmpurilor valahe, a făcut cetatea Cîmpulungului și a înălțat din cărămidă, „cetățui la București, Tîrgoviște, Floci și Buzău" („Fabrico la citta in Campolongo e tirà alcune cortine di matoni in Bucuriste, Tîrgoviște, Floc et Busa"). Lăsînd la o parte data de 1310 și discuția asupra personajului voievodal amintit de cărturarul italian este de reținut faptul că la sfîrșitul secolului al XVI-lea se mai păstra în tradiția locală, de unde s-a informat și oaspetele occidental, informația existenței aici a unei fortărețe din cărămidă datînd din secolul al XIV-lea. În ceea ce privește forma acestui turn ea este frecventă atît pe teritoriul românesc cît și în alte părți ale Europei.

Însăși cetatea Poenarilor are drept nucleu un turn prismatic la care s-au adosat zidurile fortificației ulterioare [41]. Cetatea de la Turnu s-a dezvoltat ca o construcție dominată de turnul poligonal, neregulat [42]. Temeliile unui donjon datînd din secolele XIII—XIV sînt descoperite și la cetățuia zisă a lui Negru Vodă de la Cetățeni [43].

Cît privește zona balcanică este de amintit cuvîntul de protest adresat de împăratul Constantin al XII-lea Paleologul lui Mahomed al II-lea Fatih cînd acesta înălța triunghiulara fortăreață de la Rumelie Hisar, amintindu-i că de cînd trupele otomane s-au stabilit în Balcani „nici unul pînă la tine n-a căutat să ridice în bătătura Constantinopolei un turn sau vreo colibă" [44]. Este cunoscut faptul că în secolul XIV—XV funcționau în zona mediteraneană unele fortificații din cărămidă. Cronicarul Ducas relatează că la sfîrșitul secolului al XIV-lea oastea otomană a cucerit cetatea Sebastiei care era făcută din cărămidă nearsă [45]. La zidurile ce înconjură Bizanțul medieval, cărămida a avut un rol deosebit, fiind predominantă față de blocurile de piatră.

Astfel, prin forma ei și prin materialul de construcție din care a fost înălțată, cetățuia Bucureștilor vădește un aspect nou al influenței sudice în Țara Românească.

Secolul al XIV-lea tulburat prin prezența la Dunăre a oștilor otomane a impus de fapt schimbarea direcțiilor de apărare a țării și introducerea unor tipuri noi de fortificație.

Inexpugnabila cetate de la Poenari, a cărei primă fază, recentele descoperiri o stabilesc în prima jumătate a secolului al XIV-lea [46], cetatea de la Podul Dîmboviței și ea datată tot în secolul al XIV-lea [47], vor avea corespondențe la Dunăre : bastioanele de la Turnu și cetatea din insulă

---

[41] *Ibidem*, p. 111.

[42] Gr. Florescu, *Cetatea Turnu*, în *RIR*, MCMXLV, vol. XV, fasc. IV, p. 443.

[43] Dorin Popescu, *op. cit.*, în *SCIV*, X, 1959, 1, p. 153.

[44] Ducas, *Istoria turco-bizantină* (*1341—1462*), Edit. Acad., 1958, p. 88.

[45] *Ibidem*, p. 296.

[46] Gh. I. Cantacuzino, *Cetatea Poenari*, *SCIV*, 22, 1971, 3,p. 284. București, 1969.

[47] Săpăturile au fost efectuate de cercetătorii Alexandrina Alexandrescu și Lucian Chițescu.

de la Giurgiu, ale cărei ziduri, făcute din piatră cu mortar şi prundiş, ating grosimea de 1,50 m [48].

Dacă aceste cetăţi dunărene sînt de mai mult cunoscute prin săpături sau prin studiul izvoarelor documentare şi cartografice, ceea ce au adus nou investigaţiile arheologice sînt precizările legate de fortificarea unor sate, de ridicarea unor cetăţi de lemn şi pămînt, de existenţa cetăţuii din cărămidă de la Bucureşti. Existenţa şanţurilor de apărare de la Coconi [49], a aceluia de la Basarabi, care închide circa 1/3 din suprafaţa aşezării [50], atestă material prezenţa acestui sistem de apărare la care recurgeau comunităţile săteşti din cîmpie în perioada primelor contacte cu oştile ofensive otomane. Cît priveşte cetatea de pămînt de la Frumoasa, ea este o continuare în secolul al XIV-lea a vechii tehnici de construcţie de acest gen, întîlnită frecvent în Moldova, şi care se va menţine dincoace de munţi pînă în secolul al XVI-lea. De formă pătrată, cu palisadă şi două şanţuri şi valuri de apărare, cetatea de la Frumoasa este datată la sfîrşitul secolului al XIV-lea şi începutul secolului următor [51]. Dispariţia ei corespunde uneia din pustietoarele expediţii otomane, din primele două decenii ale secolului al XV-lea.

De fapt toate aşezările săteşti pe care le cunoaştem astăzi în zona bazinelor Mostiştea, Argeş şi Vedea vădesc momente de distrugere masivă, datorată, după părerea unanimă a cercetătorilor lor, incursiunilor otomane. La Coconi vor fi distincte trei faze de locuire [52], la Măicăneşti două, la Bragadiru-Zimnicea, Frumoasa, şocul unor incendii şi jafuri este incontestabil. Astfel măsurile de apărare luate de localnici pe deoparte şi rezultatele unor incursiuni otomane pe de altă parte dovedesc şi pe această cale pericolul enorm pe care l-a reprezentat puterea Semilunei în tot timpul domniei lui Mircea cel Bătrîn.

Este în mărturiile arheologice de care beneficiem astăzi o situaţie unanim acceptată şi anume că perioada acestui mare om politic şi strateg militar a însemnat crearea unui sistem defensiv românesc atît la Dunăre, cît şi spre centrul Cîmpiei române.

În bună parte, pe trăinicia acestor cetăţi din piatră, din lemn şi pămînt a fortificaţiilor satelor se va sprijini politica militară de apărare a lui Mircea, garanţie de seamă a prosperităţii economice a aşezărilor valahe. Din cunoştinţele pe care le avem astăzi asupra culturii materiale a Ţării Româneşti, domnia lui Mircea I poate fi comparată cu perioadele de înflorire economică şi culturală în care se va afla ţara în vremea lui Matei din Brîncoveni sau a lui Constantin Brîncoveanu.

Beneficiem astăzi de un bogat inventar funerar medieval descoperit în necropolele din jurul Cîmpulungului [53], la Bucureşti [54], la

---

[48] I. Barnea şi colab., *Şantierul arheologic Giurgiu*, în *Materiale*, IV, p. 228.

[49] N. Constantinescu, *Observaţii asupra satului fortificat din Ţara Românească în secolele XIV—XV* (*Aşezarea de la Coconi r. Olteniţa*), în *SCIV*, XIII, 1962, 1, p. 76.

[50] D. Popescu, *Săpăturile arheologice din Republica Socialistă România în anul 1968*, în *SCIV*, 20, 1969, 3, p. 494—495. Săpăturile sînt conduse de cercetătorul D. Vîlceanu.

[51] N. Constantinescu, *Cetatea de pămînt din sec. al XIV-lea de la Frumoasa* (*r. Zimnicea*), în *SCIV*, 16, 1965, 4, p. 739; Alexandru Andronic, *Cercetări arheologice privind unele curţi domneşti şi cetăţi medievale din România*, în *SAI*, XIII, 1969, p. 74.

[52] N. Constantinescu, *op. cit*, în *Dacia*, N.S, VIII, 1964, p. 272.

[53] Flaminiu Mîrţu, *op. cit.*, în *Biserica Ortodoxă Română*, p. 448.

[54] P. I. Panait, *op. cit.*, în *Bucureşti*, V, 1967, p. 17, fig. 2.

Guruieni [55] sau în unele din cele 176 morminte de la Verbicioara [56]. Cîteva observaţii se impun asupra acestei categorii de obiecte de podoabă, alcătuite din inele, cercei, brăţări, aplice, catarame etc.

— Se constată o similitudine pînă la identitate între obiectele de la Suslăneşti [57], Retevoieşti [58], Lereşti [59], Verbicioara, Turnu Severin [60], cu cele de la Bucureşti sau din alte aşezări sudice. Pînă şi unele motive, mai rar întîlnite în Ţara Românească (ca acea reprezentare a capului de bour), apar aproape identice pe inelele de la Lereşti [61], Guruieni [62] şi Drubeta [63]. Cît priveşte motivele pe bază de floare de crin ele sînt generalizate.

— Aceste inele lucrate în cea mai mare parte, dintr-un disc de argint sudat la o bară cu secţiune rotundă provin din ateliere meşteşugăreşti în care se practica o tehnică foarte asemănătoare. Cum necropolele din zona Cîmpulungului cuprind tipurile cele mai complete, se poate presupune existenţa unor atare ateliere în centrele urbane subcarpatice.

— Obiectele de podoabă au cunoscut o largă difuziune fiind surprinse în procente diferite [64], atît în zona de nord cît şi în porţiunile centrale şi sudice ale Ţării Româneşti. Este vorba deci de un produs solicitat pe piaţa internă şi trebuie s-o spunem parcă mai mult în mediul sătesc decît în cel urban.

Inventarul funerar întîlnit la Măicăneşti vădeşte un evident contrast între aspectul îngrijit al pieselor de podoabă şi amenajarea locuinţei, de cele mai multe ori extrem de modestă.

— Ceramica smălţuită, procentual mai scăzută în secolul al XIV-lea decît în veacul următor, este în bună parte producţie locală, dar de influenţă bizantină [65]. Acest fapt este dovedit de ceramica de la Zimnicea şi cea de la Coconi, centru în care influenţa mediteraneană apare concludentă şi în decorul cupelor (alcătuit din motive zoomorfe) atît de des întîlnite în aşezările anatoliene, încă din secolele XII-XIII [66].

Unele tezaure, ca acelea de la Gogoşu [67], sau anumite grupuri de podoabe din inventarul funerar ilustrează schimbul făcut de locuitorii Ţării Româneşti, beneficiari ai unei însemnate cantităţi de bani emişi în acel timp în bănăriile domneşti, cu neguţătorii străini. Descoperirile ma-

[55] N. Constantinescu şi Al. Marinescu, *În problema satelor medievale de pe Vedea şi Teleorman. Descoperirile arheologice de la Guruieni şi Orbeasca de Jos*, în *RevMuz*, III, 1960, 1, p. 74,

[56] D. Berciu şi colab., *Şantierul arheologic Verbicioara — Dolj*, în *SCIV*, II, 1951, 1. p. 244.

[57] Obiecte expuse în muzeul local din Cîmpulung Muscel.

[58] Dorin Popescu şi D. V. Rosetti, *Săpăturile arheologice de la Retevoieşti*, în *Materiale*, VI, p. 713.

[59] Flaminiu Mîrţu, *Reprezentarea florii de crin pe inele, în Ţara Românească, în sec. XIV—XVI*, în *SCIA*, 16, 1969, 1, p. 125—127.

[60] Alexandru Bărcăcilă, *Monede, podoabe şi fragmente ceramice de la termele Drubetei*, în *Materiale*, V, p. 778, fig. 2/8, fig. 18.

[61] Flaminiu Mîrţu, *op. cit.*, în *Biserica Ortodoxă Română*, fig. 10/4.

[62] N. Constantinescu şi Al. Marinescu, *op. cit.*, în *Rev.Muz*, III, 1960, 1, p. 74.

[63] Al. Bărcăcilă, *op. cit.*, în *Materiale*, V, p. 778, fig. 2/12.

[64] P. I. Panait, *op. cit.*, în *Bucureşti*, V, p. 15.

[65] Radu Florescu, *Recenzie asupra studiului „Cercetările de artă medievală”*, de M. A. Muzicescu, publicată în *SCIA*, IX, 1962, 1, p. 245.

[66] Piese de acest gen sînt expuse în Muzeul de artă turco-islamică din Istanbul.

[67] Răzvan Teodorescu, *Sur la continuité artistique balkano-danubienne au moyen âge*, în *RÉSEE*, VI, 1968, 2, p. 290—291.

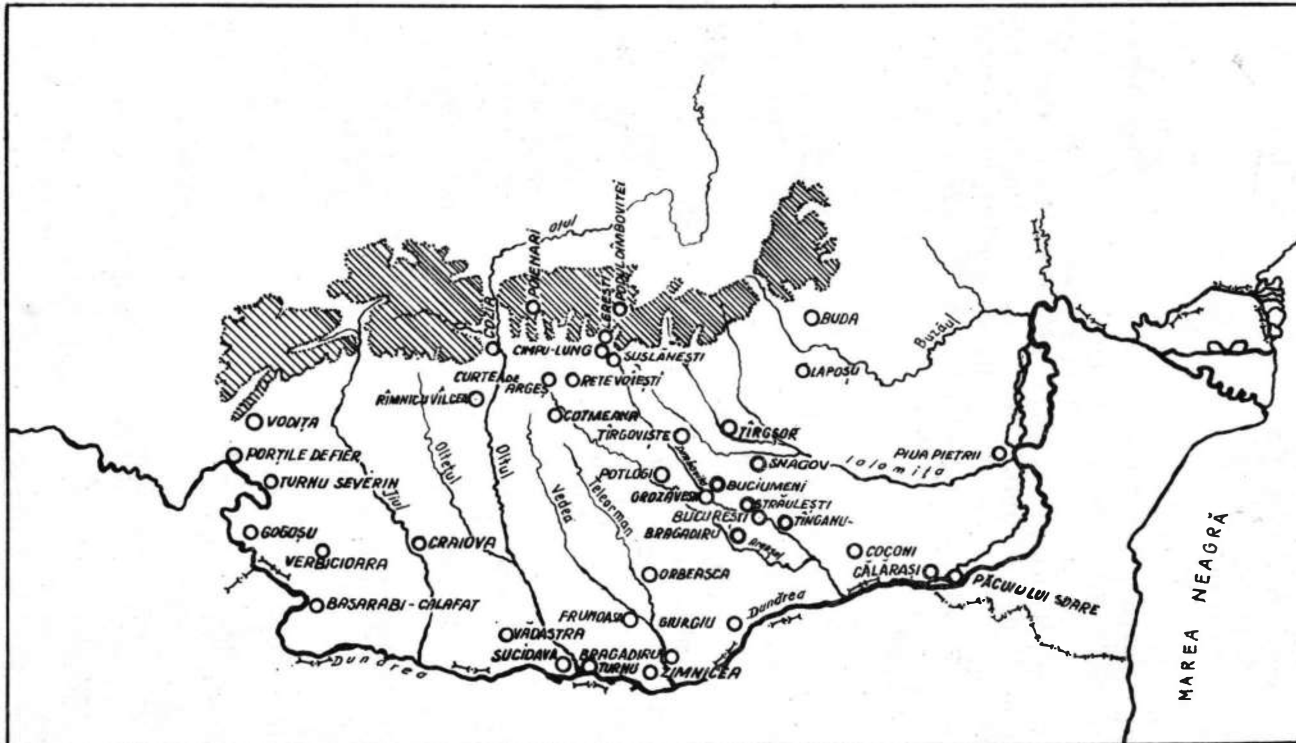

Fig. 1. — Descoperiri arheologice din secolul al XIV-lea în Țara Românească.

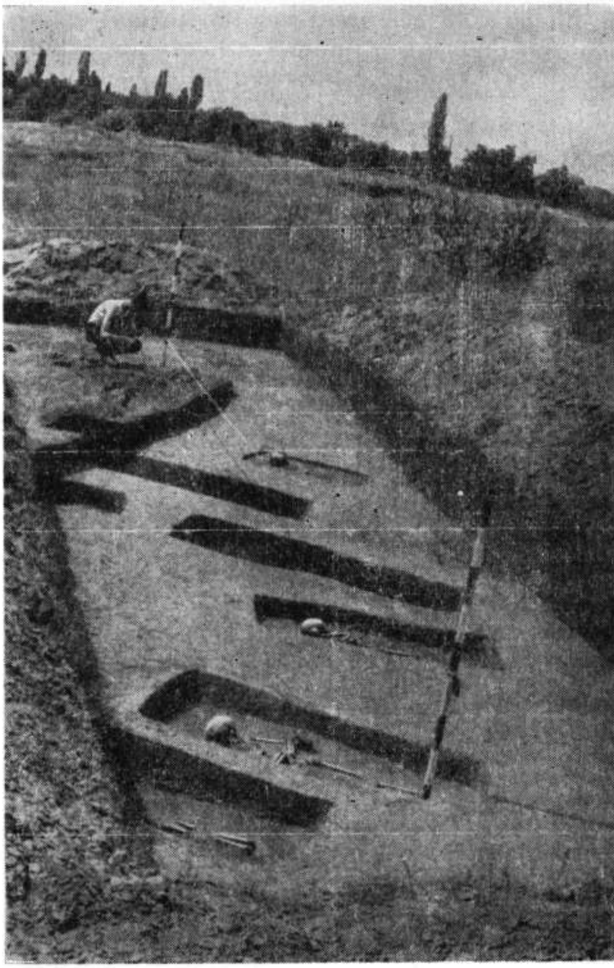

Fig. 2. — Secţiune în necropola satului Măicăneşti.

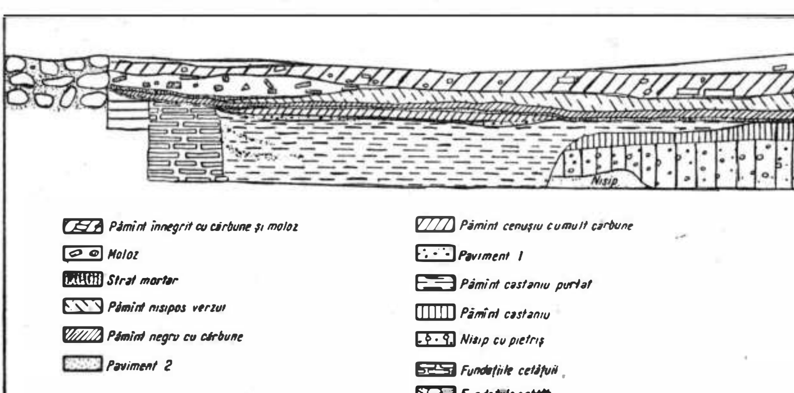

Fig. 3. — Profil stratigrafic pe latura de est a Cetăţii Bucureştilor.

rilor tezaure de monede de la Mircea cel Bătrîn la Tîrgovişte, Basarabi, Constanţa, Gura Suţii (Titu), Rîmnic [68], Dichiseni (Ialomiţa)[69] ş.a. dovedesc largile posibilităţi de schimb existente în acel timp în tîrgurile şi satele muntene [70].

Cultura materială a secolului al XIV-lea se prezintă unitară pe întreg teritoriul dintre munte şi Dunăre. Ea este comună întregii populaţii româneşti fiind ajunsă la un stadiu de maturizare după un îndelungat proces evolutiv.

Această realitate surprinsă astăzi plenar prin săpăturile arheologice din zona subcarpatică, sau din lunca marelui fluviu, dezvăluie elementul fundamental al marilor prefaceri politice ce caracterizează cel de-al XIV-lea veac din istoria românilor.

RECHERCHES ARCHÉOLOGIQUES SUR LA CULTURE MATÉRIELLE EN VALACHIE AU XIVe SIÉCLE

RÉSUMÉ

Ces dernières années on a étudié entièrement ou partiellement, sur le territoire de la Valachie, plus de 40 objectifs archéologiques datant du XIVe siècle. La plupart sont des établissements ruraux, auxquels sont venus s'ajouter des cours princières, des églises fortifiées ou des monastères, des trésors. Tous ces vestiges se trouvent épars aussi bien dans la plaine du Danube et la zone subcarpatique qu'au centre de la plaine valaque.

La présente étude analyse le type d'établissement et d'habitation dans le cadre du village ainsi que le processus de multiplication des localités rurales, surtout dans la zone centrale de la plaine. Cet incontestable progrès est dû à une poussée démographique venant du nord vers le sud, favorisée par l'extension de l'Etat féodal vers l'est. L'un des villages étudiés, sur le territoire de la capitale, était composé de 10—12 habitations. L'étude complète de la nécropole a permis de préciser que 76 individus, dont 38 adultes, y ont été inhumés durant un laps de temps de 35—40 années. Le mobilier funéraire découvert dans 34 tombes est extrêmement varié et très ressemblant à celui mis au jour dans la nécropole de la zone subcarpatique. Les objets proviennent des ateliers qui fonctionnaient dans les villes de Valachie et de Transylvanie.

L'apparition du péril ottoman a provoqué l'extension du système défensif des frontières au Danube, par l'érection de nouvelles forteresses ou par la fortification de certains villages, tels ceux de Coconi, Bassarabi (Calafat), etc.

Un type particulier de construction est représenté par la citadelle de Bucarest, construite en brique sur environ 160 m². Elle était le siège

[68] O. Iliescu, *Cel dintîi simpozion de numismatică feudală românească*, în *Studii*, XVIII, 1965, 5, p. 1154—1155.

[69] Informaţii primite de la Niţă Anghelescu, directorul Muzeului din Călăraşi.

[70] Ion Nestor, *Directions de recherches d'archéologie médiévale en Roumanie*, în *RRH*, IX, 1970, 3, p. 411.

d'un dignitaire princier et permettait de surveiller la voie qui unissait les centres des Carpates avec le sud du Danube.

Analysée dans son ensemble, la culture matérielle de la Valachie se révèle au XIVe siècle complétement unitaire sur tout le territoire et manifeste une évidente prospérité.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. — Découvertes archéologiques du XIVe siècle en Valachie.
Fig. 2. — Section dans la nécropole du village de Maicănești.
Fig. 3. — Profil stratigraphique sur le côté est de la citadelle de Bucarest.

CETATEA POENARI

DE

GH. I. CANTACUZINO

Pe valea Argeşului, la circa 2 km de satul Căpăţîneni, se află ruinele unei cetăţi medievale, ridicată pe un vîrf stîncos, cu pante abrupte, care se înalţă cu peste 200 m deasupra văii. Singurul acces la acest vîrf, înconjurat pe trei părţi de apa Argeşului, îl constituie o şea îngustă care îl leagă de muntele învecinat, încît chiar şi prin poziţia sa cetatea poate fi socotită inexpugnabilă (fig. 1). Întrebările ridicate de prezenţa ei în acest loc, de aspectul său, de vechimea şi de rolul pe care l-a avut de-a lungul existenţei sale, justifică interesul stîrnit în rîndul specialiştilor, interes crescut şi datorită caracterului destul de limitat al informaţiilor existente în această problemă.

Cetatea este cunoscută sub numele de cetatea Poenari — nume întîlnit în izvoarele documentare din secolele XV şi XVI sau în cronicile din secolele XVII—XVIII şi folosite în general şi în literatura de specialitate [1]. El i-a fost dat după satul Poenari, situat pe valea Argeşului la aproape 6 km depărtare, sat aflat pe moşia domnească a cetăţii, menţionat în documente ca „satul cetăţii Poenariul" [2], ai cărui locuitori erau obligaţi să presteze muncă pentru aprovizionarea garnizoanei şi repararea cetăţii.

Destul de răspîndită pentru fortificaţia din Cheile Argeşului este denumirea de „cetatea lui Ţepeş Vodă", denumire ce îşi are originea în tradiţia istorică a cărei primă menţiune scrisă se află în cronica intitulată

---

[1] Vezi de exemplu: Al. Lăpedatu, *Două vechi cetăţi româneşti*: *Poenarii şi Dîmboviţa*, în *BCMI*, III, nr. 4, fasc. 12, 1910, p. 177—197; H. Stahl, *Cetatea lui Ţepeş* (*Poenari*), în *Neamul Românesc*, nr. 207—210, 1—15 sept. 1921; V. Vătăşianu, *Istoria artei feudale în ţările române*, I, Bucureşti, 1959, p. 131—132; *Istoria României*, vol. II, Bucureşti, 1961, p. 343, fig. 108; Gr. Ionescu, *Istoria arhitecturii în România*, vol. I, Bucureşti, 1963, p. 109—111: pentru o bibliografie cuprinzătoare asupra cetăţii Poenari vezi N. Stoicescu, *Bibliografia monumentelor feudale din Ţara Românească*, P, în *Mitropolia Olteniei*, XVII, 1965, nr. 1—2, p. 179, la care trebuie adăugat pasajul dedicat cetăţii de „lîngă Căpăţîneni" din *Istoria artelor plastice în România*, vol.I,Bucureşti, 1968, p. 150 (autorul capitolului Emil Lăzărescu).

[2] *DIR*, veac. XVI, B, Ţara Românească, vol. II, p. 336, documentul din 8 aprilie 1546, prin care Mircea Ciobanul întăreşte hareşanilor satul Hareşul pe vechile hotare, care fuseseră cotropite „dă satul cetăţii Poenariul, dă Căpăţîneni şi dă Cheiani".

S C I V, tomul 22, nr. 2, Bucureşti, 1971, p. 263—289

Istoria Țării Românești de cînd au descălecat pravoslavnicii creștini, de la sfîrșitul secolului XVII. Aceasta arată că Vlad Țepeș a făcut cetatea Poenari „cu orășanii din Tîrgoviște, pentru o vină mare ce au fost făcut unui frate al Vladului Vodă. Cînd au fost în ziua Paștilor, fiind toți orășanii la ospețe, iar cei tineri la horă, așa fără veste pre toți i-au cuprins. Deci

Fig. 1. — Cetatea Poenari văzută dinspre vest (fotografie de la începutul secolului XX).

cîți au fost oameni mari, bătrîni, pre toți i-au înțepat de au ocolit cu ei tot tîrgul, iar cîți au fost tineri, cu nevestele lor și cu fete mari, așa cum au fost împodobiți în ziua Paștilor, pre toți i-au dus la Poenari de au lucrat la cetate, pînă s-au spart toate hainele de pe ei și au rămas toți desvănuți în pieile goale" [3]. Tradiția consemnată în cronică s-a păstrat, amplificîndu-se cu amănunte noi. Numele cetății Poenari începînd să fie uitat, ruinele fortificației ce domină Cheile Argeșului au rămas mai tîrziu cunos-

[3] *Istoria Țării Românești* (*Letopisețul cantacuzinesc*), ediția C. Grecescu și D. Simonescu, București, 1960, p. 4, ca și varianta de la p. 205. Destul de apropiată este și versiunea din *Istoriile domnilor Țării Românești* de Radu Popescu vornicul, ed. C. Grecescu, București, 1963, p. 15.

cute sub cel de „cetatea lui Țepeș Vodă". Astfel o întîlnim în însemnările, datînd din anul 1747, ale mitropolitului Neofit, unde povestirea cronicii este îmbogățită cu elemente și detalii noi, datorate imaginației populare [4]. Cu același nume este amintită cetatea și în diferite însemnări și descrieri de călătorie din secolul XIX, începînd cu a lui Cezar Boliac din 1845 [5], a lui A. Pelimon din 1859 [6], sau cu altele mai tîrzii [7]. Ea a mai fost numită și „cetatea lui Negru Vodă", denumire provenită tot din tradiția populară, și fiind în cazul nostru foarte probabil mai tîrzie decît cealaltă; folosită de unii călători străini la sfîrșitul secolului XVIII [8], ea apare, alături de cea de „cetatea lui Țepeș Vodă", în 1871, într-unul din răspunsurile la chestionarul arheologic al lui Odobescu [9].

Existența tuturor acestor denumiri a putut da naștere la o serie de confuzii, atît asupra originii lor [10], cît și chiar în ce privește localizarea cetății Poenari, pe care unii au căutat-o în altă parte [11]. Textele cronicilor

[4] Mitropolitul Ungrovlahiei Neofit, *Însemnarea călătoriei ce am făcut în eparhia noastră, tot în zilele preaînălțatului Constantin voevod Mavrocordat*, publicată de episcopul Ghenadie Enăceanu al Rîmnicului, în *Biserica Ortodoxă Română*, an. XIV, 1890—1891, p. 719—720: „și este o cetățuie a lui Vlad vodă Țepeș, care este făcută depărcior de la mal în sus subt poalele munților, și de la cetățuie în jos este o rîpă foarte mare, unde pe acolo curge apa Argeșului. Și este cetatea făcută pe moșia Vierăș, la satul ce se chiamă Cheia, între doi munți, și curge apa printre munți. Zic oamenii că această cetate s-au făcut cu tîrgoviștenii și zic că la zidirea cetății au fost un Manole văt(av) și surpîndu-se zidiul, și-ar fi zidit muerea în zidiu ca să stea zidiul. Și în zilele acestui domn, Vlad Vodă, au fost venit tătarii cu turcii și au bătut cetatea cu tunuri dintr-alt munte despre răsărit, unde păzesc plăiașii, ce se cheamă posadă, și după ce au bătut cetatea, pe nimeni n-au găsit într-însa că domnul și-au potcovit caii îndărăt și au fugit pe alt plai în Țara ungurească...".

[5] *Din itinerariul D. Bolliac. Curtea de Argeș. Cîmpul Radovanului. Cetatea lui Țepeș*, în *Curierul Românesc*. an. XVII, nr. 91, 14 decembrie 1845, p. 362—364.

[6] A. Pelimon, *Impresiuni de călătorie în România*, București, 1859, p. 96—97.

[7] Iancu Petrescu, *Visitații. Plaiul Loviștei din districtul Argeș*, în *Annale economice pentru cunoscintia părții muntene din România*, an. I, nr. 2, trim. II, 1860; N. Andreescu, *Cetatea lui Țepeș de lîngă Căpățîneni pe rîul Argeș*, în *BSGR*, an. VIII, trim. I, 1887, p. 150—156. Victor Gr. Stephanescu, *Cetatea lui Țepeș Vodă, județul Argeș*, în *Arhitectura*, an. I, nr. 2, 1906, p. 42—43.

[8] Bauer, *Mémoires sur la Valachie*, Francfort, 1778, p. 180: „le long de la rivière d'Argeș; Cita di Negruli Voda, chapelle sur une très haute montagne"; Fr. J. Sulzer, *Geschichte des Transalpinischen Daciens*, vol. I, Viena, 1781, p. 337: „... Tschetatie Niegrului Wodi... welche eine auf einem hohen Berge nächst dem Ardschisch stehende Kapelle ist, wo dieser Fürst, der sonst zu Kurtea de Ardschisch residierte, wechselweise mit derjenigen an der Dombowitza seine Zuflucht und Schutzwehre fand"— ambele informații par să pornească de la un izvor comun.

[9] „Cetatea s-a pomenit de oameni pînă acum a se zice Cetatea lui Negru Vodă. Iar noi după cum cunoaștem din istoria patriei, zicem cetatea... domnului Vlad Țepeș" (răspunsul învățătorului din Corbeni—Căpățîneni la chestionarul arheologic al lui A. Odobescu, 1871. Bibl. Acad., mss. rom. 223, fila 245 v.).

[10] Al. Lăpedatu, *op. cit.*, p. 177, socotește denumirea de „cetatea lui Negru Vodă" ca o denumire populară mai veche, iar cea de „cetate a lui Țepeș" ca apărută prin influență literară în a doua jumătate a secolului XIX, deși prima e atestată abia la sfîrșitul secolului XVIII, în timp ce a doua este folosită de mitropolitul Neofit încă înaintea mijlocului secolului XVIII, legîndu-se astfel de mențiunile cronicilor de la sfîrșitul secolului XVII și începutul secolului XVIII.

[11] N.I. Apostolescu, deși în 1910 dădea cele trei denumiri — cetatea Poenari, „cetatea lui Țepeș" și „cetatea lui Negru Vodă" — aceleiași fortificații (*Cetățuile lui Negru Vodă și a lui Țepeș*, București, 1910. p. 15), un an mai tîrziu considera improprie denumirea Poenari dată cetății de lîngă Căpățîneni, socotind că cetatea Poenari amintită în documente s-ar afla chiar în satul Poenari, unde o tradiție locală menționa „palatul și un fel de cetate a lui Țepeș" (*De pe valea Argeșului. Însemnări*, în *RIAF*, vol. XII, partea I, 1911, p. 215). Răspunsurile

de la sfîrşitul secolului XVII, care cuprind prima atestare scrisă cunoscută a calificativului de „cetate a lui Ţepeş Vodă" pentru cetatea Poenari pe de o parte, şi descrierea din 1747 a mitropolitului Neofit care localizează precis „cetatea lui Ţepeş" în Cheile Argeşului, pe de alta, sînt dovezi destul de edificatoare că cetatea numită în documente „a Poenarilor" este cea aflată la 2 km de Căpăţîneni. Faptul că, deşi mai apropiat, acest din urmă sat nu a dat numele cetăţii, se poate explica prin vechimea probabil mai mare a satului Poenari.

Înaintea examinării mărturiilor documentare asupra cetăţii Poenari[12] este necesară încercarea de a relua problema destul de discutată a menţiunii „cetăţii Argeşului" (castrum Argias) în unele diplome maghiare din secolul XIV. Este vorba de diploma din 17 octombrie 1336 a regelui Ungariei Carol Robert care răsplăteşte meritele vicecancelarului regal Thatamer şi a fratelui său Bako (act a cărui autenticitate e considerată suspectă de unii cercetători [13]), şi de diploma dată la 30 iunie 1347 de regele Ludovic voievodului de atunci al Transilvaniei, Ştefan[14]. Ambele documente se referă la evenimente petrecute în cursul campaniei din toamna anului 1330, dusă de Carol Robert împotriva lui Basarab şi menţionează prezenţa regelui ungar, într-un anumit moment al campaniei, „înaintea cetăţii Argeş" (sub castrum Argias) [15]. Mai mulţi cercetători au identificat acest „castrum Argias" cu cetatea Poenari, unul din argumente fiind acela că oraşul Curtea de Argeş nu ar fi fost întărit, fapt pentru care nici nu apare

---

la chestionarul arheologic al lui A. Odobescu din 1871—1873 amintesc pe locul bisericii din satul Poenari de urme de ziduri din piatră şi cărămidă, pe care tradiţia populară le considera ca aparţinînd unei biserici şi case a lui Vlad Ţepeş (Bibl. Acad., mss. rom. 223, fila 245—245v. şi 308 v.—309v.). Urmînd aceste răspunsuri, *Marele dicţionar geografic al României*, vol. V, fasc. I, Bucureşti, 1902, p. 20, pomeneşte în satul Poenari de „ruinele palatului lui Ţepeş"; tradiţia locală asupra unor ruine în locul amintit se mai păstrează şi în prezent. Dacă pe locul bisericii din Poenari au existat vechi construcţii din piatră şi cărămidă, ale căror ruine au fost înlăturate la sfîrşitul veacului trecut şi a căror datare este necunoscută, nimic — nici relatările din secolul XIX, nici caracteristicile terenului — nu îndreptăţesc localizarea aici a vreunei cetăţi. Este însă foarte probabil ca în acest loc să se fi aflat reşedinţa permanentă a pîrcălabului cetăţii. Rămîne ca cercetările viitoare să elucideze această problemă.

[12] Încercarea de a lega începutul cetăţii Poenari de cavalerii teutoni, nu direct, ci prin faptul că s-ar fi aflat „pe teritoriul stăpînit odinioară de comitele Conrad şi urmaşii săi" (Al. Lăpedatu, *op. cit.*, p. 181—182, părere reluată şi de V. Vătăşianu, *op. cit.*, p. 131) nu poate fi serios susţinută (de altfel privilegiul lui Conrad este suspectat de a fi fals — vezi I. Moga, *Problema ţării Loviştei şi ducatul Amlaşului*, Cluj, 1936, extras din *AIIN*, VI, 1936, şi P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrîn şi suzeranitatea ungurească*, *ARMSI*, seria III, tom. XX, mem. 3, 1938, p. 73) şi este infirmată şi de rezultatele cercetărilor arheologice.

[13] Maria Holban, *Despre raporturile lui Basarab cu Ungaria angevină...*, în *Studii*, 20, 1967, nr. 1, p. 27—28 (diploma din 17 oct. 1336 — publicată şi în *Hurmuzaki*, I, p. 646 — conţine ca transumpt o judecată a judelui curţii din 11 nov. 1336).

[14] Maria Holban, *op. cit.*, p. 29.

[15] Documentul din 1336 arată că fratele vicecancelarului „s-a grăbit în urma noastră şi a stăpînului său cu puţini oameni în nişte solii şi treburi tainice, apărîndu-se de duşmani şi de primejdia morţii prin iscusinţă şi isteţie şi, mîntuindu-se printr-un noroc şi o întîmplare vrednică de mirare, ne-a ajuns chiar sub cetatea Argeş (sub castro Argyas) unde ... s-a descărcat (expedivit) în chip vrednic de laudă de însărcinările ce-i fuseseră date şi pe care le luase asupră-şi" (M. Holban, *op. cit.*, p. 27—28). În diploma din 1346 regele Ludovic arată: „...părintele nostru, mergînd cu puternica sa oştire pentru a dobîndi din nou părţile transalpine ale regatului său, şi-a aşezat tabăra înaintea cetăţii Argeş" (M. Holban, *op. cit.*, p. 29).

în documente cu atributul de *castrum*, *arx* sau градъ[16]. Din relatările cuprinse în izvoarele documentare sau literare maghiare nu se desprinde prea clar întreg itinerariul lui Carol Robert în cursul campaniei din 1330, asupra drumului urmat la întoarcere existînd încă controverse. Textul diplomei din 1347 arată că oprirea în fața „cetății Argeș” s-a petrecut în prima parte a expediției, înaintea începerii retragerii[17]. Bazîndu-se pe considerații logice ar trebui să admitem că regele maghiar s-a oprit în fața orașului de reședință al Argeșului de unde retragerea putea să se fi făcut pe una din principalele căi spre Transilvania, drumul Cîmpulung-Brașov sau mai curînd cel de pe Valea Oltului[18]. Față de aceste căi principale care legau Țara Românească de statul vecin, poziția cetății Poenari este excentrică, ceea ce face puțin probabilă localizarea aci a evenimentelor amintite. Argumentul adus de cercetători, la începutul secolului nostru, asupra lipsei unei fortificări a orașului Argeș sau a unei întărituri care să îl apere nu poate fi reținut înaintea unor ample cercetări arheologice asupra întregului oraș Curtea de Argeș. De altfel chiar în documente apare uneori, pentru Argeș, denumirea de cetate[19]. Încercarea identificării cetății Poenari cu „castrum Argias” din 1330, pe baza interpretării izvoarelor documentare, se lovește așadar de destule dificultăți și trebuie privită cu toată circumspecția[20].

În izvoarele documentare numele cetății Poenari începe să apară la sfîrșitul secolului XV, prin „Ratea, pîrcălab al Poenarilor”, menționat într-un hrisov dat de Basarab cel tînăr în iunie 1481[21]. Pentru anii do [illegible] -niei lui Vlad Călugărul (1481, 1482—1495) cunoaștem, dintr-un document mai tîrziu[22], cazul boierului Milea, fiul lui Voico al lui Tatul, care, vrînd să ridice alt domn peste capul voievodului, „a căzut în mîna domniei lui, de l-a trimis să-l arunce în cetatea Poenari. Iar Voico, tatăl lui Milea, a venit înaintea jupanului Gherghina pîrcălab, de i-a dat și i-a închinat... jumătatea lui din Topoloveni, ca să scoată pe fiul lui, Milea, de la moarte cumplită”. Pîrcălabul Gherghina — „Gyrgina castellanus castri Poynar” — este menționat și în 1507, în tratatul încheiat între Radu cel

[16] Al. Lăpedatu, *op. cit.*, p. 182. Aceeași identificare în mai multe lucrări ale lui N. Iorga : *Les châteaux occidentaux en Roumanie*, în *BCMI*, XXII, fasc. 60, 1929, p. 56—57; *Guide historique de la Roumanie*, București, 1936, p. 56; *Histoire des Roumains et de la romanité orientale*, III, București, 1937, p. 215.

[17] „Cînd părintele nostru... și-a așezat tabăra în fața cetății Argeș, acel Ștefan acum voevod... prinzînd pe șase din schismaticii necredincioși care hărțuiau pe oamenii credincioși ai tatălui nostru, i-au adus tatălui nostru... ; după aceea, cînd părintele nostru a apucat drumul întoarcerii, același Ștefan... l-a păzit (M. Holban, *op. cit.*, p. 29).

[18] Retragerea, argumentată de I. Conea (*Corectări geografice în istoria românilor*, București, 1938, p. 85—96), prin Loviștea, presupusă și în *Istoria României*, vol. II, București, 1961, p. 154.

[19] Este drept că în copii tîrzii (*DRH*, B, Țara Românească, vol. I, p. 168, nr. 96, documentul din 9 ian. 1443, de la Basarab II, dat în „cetatea Argeșului”; *ibidem*, p. 55, nr.23, „arce nostra Argyas” — loc de emitere al unui document dat de Mircea cel Bătrîn la 20 iulie 1400, păstrat în traducere ungurească după originalul slav).

[20] M. Holban, *op. cit.*, p. 27—29; tot aci sublinierea faptului că localizarea „cetății Argeș” mai comportă discuții.

[21] *DRH*, B, Țara Românească, vol. I, p. 286—287.

[22] Document dat de Petru cel Tînăr la 5 aprilie 1567 — *DIR*, B, Țara Românească, veacul XVI, vol. III, p. 234.

Mare și regele Ungariei [23], fapt ce dovedește, ca și documentul anterior, însemnătatea ce era acordată cetății, prin atribuțiile și rolul important pe care-l avea pîrcălabul pus în fruntea ei, rudă de altfel cu Vlad Călugărul și ocupînd un loc de frunte în sfatul domnesc [24]. Mențiunea pîrcălabului de Poenari — ,,castellanus de Poynar", cu ale cărui represalii era amenințat un brașovean pentru plata unui împrumut, este întîlnită în 1509 într-o scrisoare a lui Mihnea Vodă cel Rău [25], iar în 1510, mai 4, într-un act dat de Vlad cel Tînăr, apare între martori Danciul, pîrcălab de Poenari [26].

Cam din aceeași vreme este cunoscută și o mențiune a cetății Poenari într-un izvor străin : *Geografia* lui Sebastian Compagni din Ferarra, în 1509, menționează între localitățile mai însemnate din Țara Românească, alături de ,,Craiova civitas", ,,Argis civitas", ,,Tergovista oppidum ex lignis totum fabricatum", și cetatea Poenari, ridicată pe o stîncă ascuțită, unde se păstrează banii principelui țării (,,Poynar deinde castellum in acuta petra eminet, ubi pecuniae principis regionis custodiuntur") [27].

În al treilea deceniu al secolului al XVI-lea, numele cetății Poenari este legat de cel al lui Radu de la Afumați. Piatra pusă pe mormîntul voievodului, în biserica episcopală din Curtea de Argeș, amintește, între cele 20 de războaie purtate, pe al patrusprezecelea ,,la cetate la Poenari, cu *horanii*" ([дї. над Поєнарн градѹ със Хωранн]) [28], luptă care s-a dat, ținînd seama de succesiunea celorlalte, între iunie și octombrie 1522 [29]. În vremea lui Radu de la Afumați, care primea posesiunea feudelor ardelene Vințul de Jos și Vurpăr [30], cetatea Poenari fusese cedată în schimb Ungariei [31],

---

[23] I. Bogdan, *Documente privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și Țara ungurească în secolele XV și XVI*, București, 1905, p. 273.

[24] Al. Lăpedatu, *op. cit.*, p. 182 ; pentru rolul și însemnătatea pîrcălabului de Poenari vezi și N. Stoicescu, *Sfatul domnesc și marii dregători din Țara Românească și Moldova (sec. XIV—XVII)*, București, 1968, p. 216—217.

[25] *Hurmuzaki*, XV, 1, p. 150 ; cf. și N. Iorga, *Îndreptări și întregiri la istoria românilor după acte descoperite în arhive săsești*, în *ARMSI*, seria II, tom. XXVII, 1905, p. 123—124.

[26] *DIR*, B, veacul XVI, vol. I, p. 62 ; trebuie să mai amintim menționarea, în socotelile Sibiului, a lui ,,Georgyu de Ponayr" la 25 oct. 1497, ,,Scherban de Ponar" în martie 1500 și ,,Stoyan de Ponar" la 17 nov. 1500 (*Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt und der sächsischen Nation*, I. Band, Sibiu, 1880, p. 249, 274, 305.).

[27] *Geographiae Sebastiani Compagni Liber VIII*, în Florio Banfi, ,,*Imago Hungariae*" *nella cartografia italiana del Rinascimento* (*Appendice*), în *Janus Pannonius*, I, nr. 2—3, 1947, p. 416—417.

[28] Inscripția publicată de N. Iorga, *Inscripții din bisericile României*, fasc. I, București, 1901, p. 149—150, cu întregirile pentru partea dispărută după transcrierea mitropolitului Neofit : *Notele călătoriei ce am făcut prin eparhia noastră... — 1746 —*, traduse și publicate de Ghenadie Enăceanu, în *Biserica Ortodoxă Română*, an. II, nr. 10, iulie 1876, p. 638.

[29] N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. III, p. XLVII.

[30] Cf. Al. Lăpedatu, *Din posesiunile domnilor noștri în Ardeal. Vințul și Vurpărul*, în *BCMI*, II, 1909, nr. 1, p. 40—44 ; vezi și *Călători străini despre țările române*, vol. I, București, 1968, p. 271 (relatarea din 1528 a lui Hans Dernschwam ,,de Hradeczin").

[31] ,,Ad Fluvium Marusium sunt sita duo Oppida sibi opposita in utraque ripa. Alterum vocatur Alvincz, alterum Borberg. haec pertinuerunt ad Saxones, et idem utrique Oppido Jus fuit sub Rege Ludovico, cum Joannes Rex esset Transsylvaniae Wajvoda. uterque locus est datus Wajwodae Transsylvaniensi (sic) Radul, accepta ab eo arce in Transalpina Ponayer dicta, ut haec ceu pignora fidei et concordiae utrinque haberentur" (raportul trimișilor regelui Ferdinand în Transilvania, Paul Bornemisza, episcop de Veszprem și Georg Wernher—1552, în *Hurmuzaki-Densușianu*, II—4, p. 721 ; vezi și *Călători străini despre țările române*, vol. II. București, 1970, p. 33—34.

fiind pusă în ea o garnizoană maghiară, fapt petrecut înainte de retragerea lui Ioan Zapolya din Țara Românească după ajutorul dat lui Radu de la Afumați în 1522 [32]. Socotelile orașului Sibiu menționează în ianuarie 1524 suma trimisă prin intermediul lui Stan „Valahul" din Rips castelanului din Poenari Thoma Mysky [33], iar în septembrie același an castelanul de Făgăraș, Nicolae Thomory scria sibienilor în legătură cu aprovizionarea cetății Poenari [34]. La 1 iunie 1525 sînt menționați trimiși din Poenari la Deva, la voievod [35]. În sfîrșit în 1526, anul bătăliei de la Mohács, regele Ungariei poruncea brașovenilor să dea 400 de florini castelanului cetății Poenari, sasul Petru Off, pentru a nu pierde cetatea, căreia putem deduce că i se acorda o destul de mare însemnătate în cadrul sistemului defensiv îndreptat împotriva amenințătorului pericol otoman [36].

Radu de la Afumați mai stăpînea în iunie 1526 Vințul de Jos și Vurpărul [37], care însă, în împrejurări necunoscute, au fost apoi ocupate de George Reichersdorffer, înainte de 26 martie 1528, cînd regele Ferdinand I îi recomanda acestuia să le restituie domnului muntean [38]. Cele două proprietăți erau pierdute pentru Țara Românească după moartea lui Radu de la Afumați (1529) [39]. Probabil că odată cu pierderea posesiunilor ardelene cetatea Poenari revenise Țării Românești. În orice caz, începînd cu anul 1534, în documente apar din nou pîrcălabi al cetății Poenari: „Jupan Diicul și Stan, mari pîrcălabi ai cetății Poenari" — la 12 martie, 3 aprilie și la 10 mai 1534 [40] „Jupan Drăghici mare pîrcălab al cetății Poenari", la 27 decembrie 1534 [41], 11 ianuarie 1535 [42] și poate 18 aprilie 1535 [43], iar la 15 septembrie 1560 „jupan Milco, pîrcălab al cetății Poenari" [44]. Totodată cetatea Poenari mai apare, la 1530, 1542 și 1543 în socotelile Brașovului, care amintesc de sosirea unui „Neagu de Poynar"; o menționează, în fine, Anton Verancsics, puțin după 1549 [45].

Acestea sînt ultimele informații care atestă funcționarea cetății. Puțin timp după aceasta ea și-a încetat existența, fiind părăsită și poate și distrusă, împărtășind astfel soarta cetăților țărilor române după căderea lor sub jugul otoman. În 1542 — 1543 „satele Poenarii și Cheianii și Căpățînenii cu tot hotarul" sînt dăruite de Radu Vodă Paisie lui Radu

---

32 N. Iorga, *Îndreptări și întregiri...*, p. 129.

33 *Hurmuzaki-Iorga*, XI, p. 846.

34 „Ibunt inpresenciarum cum eorum mercibus isti ostensores presencium, qui in presenti imposicione victualium ad castrum Poynar satis magna diligentia imposuerunt, rogantes nos ut ipsis iam liber exitus pateret" (*Hurmuzaki-Iorga*, XV—1, p. 281).

35 „Misso Ambrosio stipendiario cum familiari castri Poyanar transsalpinensis versus Deva" (*Hurmuzaki-Iorga*, XI, p. 849).

36 N. Iorga, *Îndreptări și întregiri...*, p. 130.

37 A. Veress, *Fontes rerum Transylvanicarum*, IV, p. 141—142.

38 *Ibidem*, p. 166—167 (apud I. Minea, *Ceva nou despre Vinț și Vurpăr ca posesiuni ale domnilor munteni*, în *Cercetări istorice*, Iași, an. VIII—IX, 1932—1933, nr. 3, p. 263—264).

39 I. Minea, *op. cit.*, p. 263—274; vezi și Al. Lăpedatu, *Două cetăți...*, p. 184.

40 *DIR*, B, veacul XVI, vol. II, p. 155, 157, 160.

41 *Ibidem*, p. 170.

42 *Ibidem*, p. 171.

43 *Ibidem*, p. 180 — document în care numele pîrcălabului lipsește.

44 *DIR*, B, veacul XVI, vol. III, p. 138—139.

45 *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt*, II, p. 227 și III, p. 188, 242, apud Al. Lăpedatu, *Două cetăți...*, p. 184; pentru menționea lui Anton Verancsics vezi *Călători străini despre țările române*, vol. I, București, 1968, p. 404, nota 57.

vistier [46]. Dăruirea fostelor ei sate dovedeşte că cetatea îşi diminuase mult însemnătatea; încetarea folosirii ei trebuie să se fi produs puţin timp după 1560, cînd, pentru ultima oară, apare în documente un pîrcălab de Poenari[47].

După cum s-a putut observa din cele de mai sus, izvoarele documentare conţin date sigure — departe însă de a fi complete — despre cetatea Poenari, numai pentru perioada cuprinsă între cea de-a doua jumătate a secolului XV şi a doua jumătate a secolului următor. Privind o perioadă mai veche, singurele mărturii care au fost invocate — dar care pot fi obiectul unor interpretări diferite — sînt cele două diplome maghiare referitoare la campania din anul 1330. Apare astfel evidentă însemnătatea datelor pe care le poate furniza cercetarea arheologică, alături de analiza caracteristicilor fortificaţiei, pentru rezolvarea unei serii întregi de probleme, ca cea a datei de început a cetăţii, a fazelor ei de evoluţie, a situării ei în cadrul sistemului de fortificaţii al Ţării Româneşti şi a analogiilor ce se pot stabili cu cele din regiunile vecine.

Din observaţiile ce se pot efectua asupra ruinelor cetăţii Poenari se deosebesc în mod evident două faze principale de construcţie, lăsînd la o parte eventualele reparaţii de mai mică însemnătate. Încă de multă vreme a fost distins un nucleu iniţial alcătuit dintr-un turn pe plan pătrat, înglobat ulterior într-o fortificaţie de mai mari dimensiuni, cu bastioane semicirculare [48]. Deosebirea de factură a celor două părţi ale construcţiei este evidentă : turnul pătrat este clădit numai din piatră, celelalte curtine şi bastioane folosesc ca materiale de construcţie atît piatra cît şi cărămida; zidăria turnului pătrat nu se leagă de restul fortificaţiei.

Cercetările arheologice la cetatea Poenari, legate de restaurarea acesteia de către Direcţia Monumentelor Istorice au început în octombrie 1968, continuînd în perioada mai-august 1969, ca şi la începutul lunii septembrie 1970. Prin secţiunile trasate [49] s-a putut sesiza situaţia stratigrafică în principalele puncte ale fortificaţiei, iar prin degajarea în suprafaţă, în intervalele dintre secţiuni, a ruinelor, s-au putut recolta materialele arheologice de pe cea mai mare parte a ariei construcţiilor. Săpăturile au permis cunoaşterea destul de exactă a planului cetăţii în părţile păstrate, au furnizat amănunte interesante privind structura ei, ca şi situaţia depunerilor succesive din interior (fig. 2).

---

[46] *DIR*, B, veacul XVI, vol. II, p. 294—295; pînă la sfîrşitul secolului XVI satele amintite vor ajunge în stăpînirea mănăstirii Vieroş (*DIR*, B, veacul XVI, vol. V, p. 210—211).

[47] În diferite izvoare cartografice din secolul XVI — hărţi ale ţărilor dunărene datorate lui Giacomo Gastaldi, tipărite la Veneţia în 1546, 1559, 1566, sau la Antwerpen în 1584, ca şi harta publicată la Veneţia, fără indicarea anului, de Giacomo Franco — apare şi toponimicul „Poniar", desigur cetatea Poenari. Menţionarea sa şi pe exemplare din ultima parte a secolului XVI, cînd nu mai era folosită, trebuie să se explice prin incompleta informare pe teren; hărţile amintite, aparţinînd, cu o singură excepţie, aceluiaşi autor şi cuprinzînd destule confuzii în ce priveşte ţările române, urmează probabil una modelul celeilalte (pentru izvoarele cartografice menţionate, cf. Florio Banfi, *I paesi Romeni nei monumenti cartografici italiani del Rinascimento*, extras din *Buletinul Bibliotecii Române*, Freiburg im Breisgau, vol. II, 1954, pl. IX, p. 29, şi vol. III, 1955, pl. XII, XVIII, XXVI, XXIX şi p. 29, 53 şi 62).

[48] N. Ghika-Budeşti, *Evoluţia arhitecturii în Muntenia*, vol. I, p. 6; V. Vătăşianu, *Istoria artei feudale în ţările române*, I, Bucureşti, 1959, p. 131—132; Gr. Ionescu, *Istoria arhitecturii în România*, vol. I, Bucureşti, 1963, p. 110; *Istoria artelor plastice în România*, vol. I, Bucureşti, 1968, p. 150.

Fig. 2. — Planul cetății Poenari (releveu arh. Olga Bâzu și arh. Gh. Sion.)

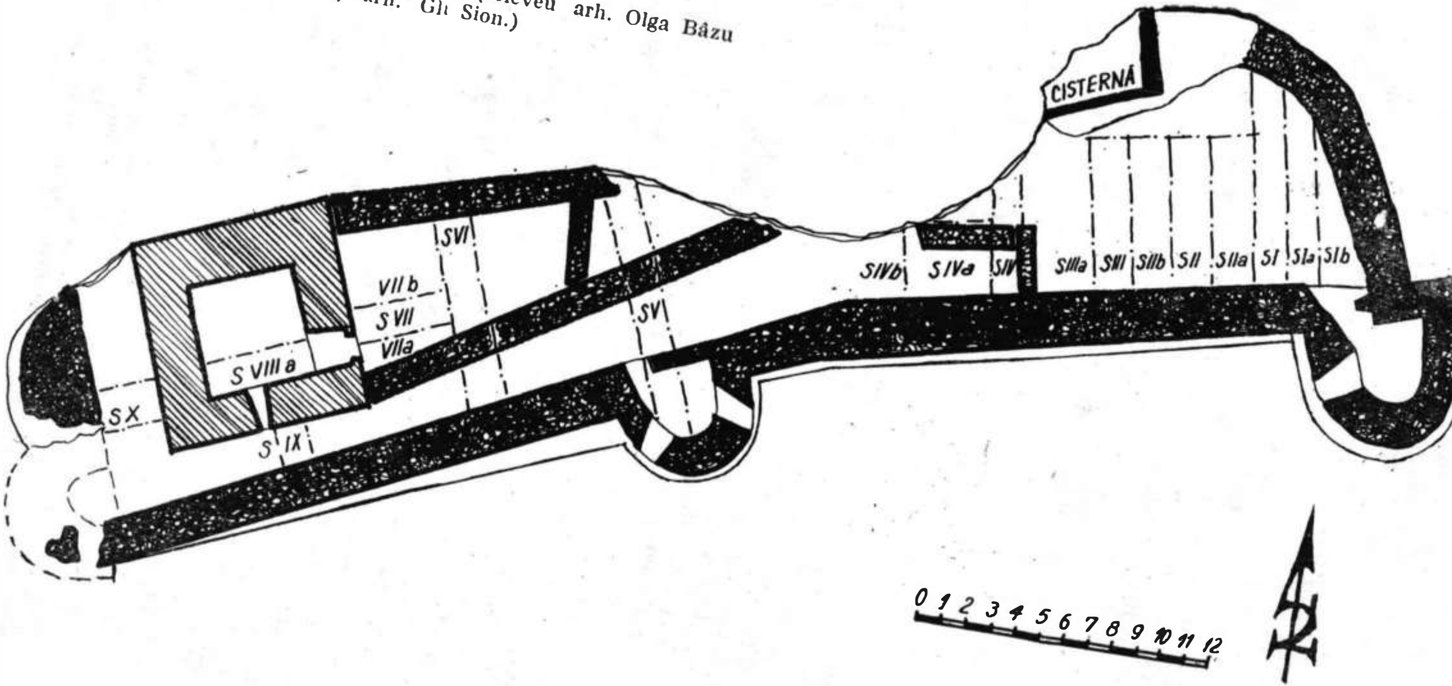

Nucleul iniţial al fortificaţiei îl constituie un turn (donjon) pe plan pătrat, cu laturile avînd la exterior 8,15—8,50m, iar în interior 4,30—4,62m. Construit direct pe stîncă, el are zidurile din piatră brută legată cu mortar, consolidate cu bîrne de lemn ale căror goluri sînt acum vizibile. Pe grinzi de lemn se sprijineau şi planşeele celor trei nivele ale turnului. Nivelul inferior nu comunica cu exteriorul, intrarea făcîndu-se la cel de-al doilea, foarte probabil prin intermediul unei scări mobile. Intrarea, lată de peste 1 m şi înaltă de circa 1,70 m, se află pe latura de est, în apropierea colţului sud-estic. Această particularitate a lipsei unui acces la nivelul inferior — caracteristică ce accentua inaccesibilitatea — este frecvent întîlnită la fortificaţiile medievale (e de ajuns să menţionăm de pildă, urmînd informaţiile lui Wawrin [50], turnurile cetăţii Giurgiului). La acelaşi nivel cu intrarea, pe latura sudică, se observă o deschidere îngustă pentru tragere. Aspectul simplu al acestui turn face de prisos căutarea unor analogii de plan sau tehnică a construcţiei ; ele se pot găsi la destule fortificaţii din regiunile balcanice sau din Transilvania. Trebuie însă subliniată asemănarea cu unele donjonuri ale cnezilor români din ţara Haţegului [51].

Pe versantul sudic al pantei, la circa 80 m deasupra albiei Argeşului, se află ruinele unor ziduri de piatră brută legată cu mortar groase de circa 1,50 m, întărite cu bîrne longitudinale [52]. Se pot vedea resturile a două laturi dispuse într-un unghi uşor obtuz : cea dinspre nord este păstrată pe circa 5 m şi atinge în unele puncte 3,50 m înălţime, iar din cea situată spre est se păstrează fragmente pe o lungime de peste 9 m (fig. 3/1). Şi aceste ziduri sînt ridicate direct pe stîncă şi au alunecat în cea mai mare parte. În sondajele efectuate aci nu au fost găsite nici un fel de materiale arheologice, fapt explicabil datorită pantei foarte accentuate care a împiedicat menţinerea lor. Observaţiile făcute în sondaje indică existenţa unei singure faze de construcţie. Cele două ziduri aparţin unei încăperi rectangulare. Similitudinile, în ce priveşte tehnica constructivă (folosirea exclusivă a pietrei), cu turnul pătrat iniţial, ne pot duce la ipoteza unei contemporaneităţi cu acesta. În această presupunere este necesară însă toată prudenţa, ţinînd seama de faptul că trebuie avută în vedere şi eventualitatea folosirii cărămizii la o cotă mai înaltă, care nu s-a păstrat (fragmentele de cărămizi găsite la suprafaţă, puţine la număr, este însă mai probabil să provină tot de la fortificaţia din vîrf).

Iniţial aşadar fortificaţia din cheile Argeşului se reducea la un mic turn-donjon, despre care nu avem nici o dovadă că va fi fost completat cu

---

[49] Secţiunile au fost numerotate de la est spre vest, primele şase (S.I—S.VI) fiind perpendiculare pe latura sudică a zidului de incintă, S. VII perpendiculară pe latura estică a turnului pătrat în dreptul intrării, S.VIII în interiorul acestui turn, S.IX între latura sudică a turnului pătrat şi zidul de incintă iar S.X perpendiculară pe latura de vest a turnului pătrat. Sondajele sau suprafeţele Ia, Ib, IIa—b, IIa, VIIa—b acoperă în cea mai mare parte intervalul dintre secţiunile amintite.

[50] N. Iorga, *Cronica lui Wavrin şi românii*, în *Buletinul Comisiei Istorice a României*, vol. VI, 1927, p. 126—127; vezi şi *Călători străini despre ţările române*, vol. I, Bucureşti, 1968, p. 103—104.

[51] Vezi V. Drăguţ, *Vechi monumente hunedorene*, Bucureşti, 1968, p. 23—25, 34, fig. 8 şi 22 (cetatea Colţului şi cetatea Mălăieşti).

[52] Descrieri mai vechi amintesc, pe un versant al vîrfului, de urme de ziduri numite „la pivniţi" (V. Gr. Stephanescu, *op. cit.*, p. 43); poate să fie vorba chiar de ruinele mai sus menţionate. În orice caz, o cercetare amănunţită şi cu metode tehnice moderne a terenului ar putea verifica şi existenţa unor eventuale alte resturi de construcţii.

vreo întăritură de lemn ; clădirea, ale cărei resturi se păstrează pe versantul sudic, nu este exclus să fi fost un avanpost al turnului din vîrf.

Într-o etapă ulterioară, donjonul inițial a fost înconjurat de curtinele unei fortificații de dimensiuni mai mari avînd o lungime de aproape 60 m și o lățime — în prezent – de 10—15 m. Planul cetății este adaptat cu

1

2

Fig. 3. — *1*, ruinele de pe versantul sudic al vîrfului ; *2*, cisterna cetății.

dibăcie particularităților terenului, zidurile fiind dispuse în lungul crestei, aproximativ în direcția est-vest. Săpăturile efectuate, întregite de unele fotografii de la începutul secolului nostru, cînd înălțimea zidurilor era în unele părți mult mai mare decît cea actuală, la care se adaugă unele desene de la mijlocul secolului trecut [53] sau unele descrieri din aceeași vreme, ne pot da o anumită imagine asupra vechii ei înfățișări.

În colțul de nord-vest, lîngă vechiul donjon, cetatea avea un mare turn semicircular, de fapt un turn de poartă cu intrarea deschisă spre nord, în

[53] Vezi Al. Lăpedatu, *Două cetăți*..., fotografiile de la p. 185 (de V. Gr. Stephanescu) și p. 186 (de I. Niculescu), fotografii de la începutul secolului XX aflate în fototeca *DMI*, ca și desene ale lui Tattarescu și Trenk din a doua jumătatea a secolului al XIX-lea.

vecinătatea turnului pătrat. Lîngă acest turn, în colţul sud-vestic, se afla un altul de mai mici dimensiuni (circa 6 m diametru), tot semicircular. Curtinele laturii sudice a cetăţii mai erau flancate de încă două turnuri semicirculare. Un alt turn pare a se fi ridicat şi în colţul de nord-est, dar o bună parte din această zonă a cetăţii, ca şi întreaga ei latură nordică pînă la o distanţă de circa 10 m de donjonul iniţial, s-a prăbuşit împreună cu stînca pe care era construită. Acest fapt ne împiedică să apreciem în întregime vechiul aspect al cetăţii, planul şi structura laturii sale nordice rămînînd din păcate în multe privinţe necunoscute.

În urma săpăturilor au apărut şi o serie de ziduri interioare. La mai puţin de 2 m de zidul de incintă a fost descoperit un zid lung, păstrat pe mai mult de 15 m, alipit spre vest turnului pătrat, astfel încît una din feţele sale se află în continuarea laturii sudice a acestuia. Observaţiile stratigrafice şi tehnica de construcţie îl arată ridicat o dată cu incinta. Între acest zid (a cărui parte de răsărit este prăbuşită) şi curtina sudică a incintei se află un lung spaţiu îngust, un fel de culoar, iar spre nord, mărginit pe celelalte laturi de turnul pătrat, de curtina nordică a incintei şi de un scurt zid transversal, un spaţiu de formă trapezoidală; golurile aflate la intervale regulate în zidul median, la o cotă puţin superioară intrării în turnul pătrat, arată că spaţiul mai sus amintit era probabil acoperit cu un planşeu de lemn. În partea de mijloc a cetăţii au mai apărut cîteva resturi de ziduri, reprezentînd adaosuri ulterioare. În privinţa organizării spaţiului din interiorul cetăţii, datele de care dispunem sînt deosebit de sărace. Descrierile din a doua jumătate a secolului trecut, destul de imprecise şi vagi, vorbesc de urme ale unor încăperi de locuit — unele boltite — beciuri etc., al căror rost se putea cu greu distinge chiar atunci[54] şi care în prezent se află cu totul distruse (de altfel la nivelul la care se mai păstrează zidurile nici o urmă nu permite presupunerea existenţei vreunei bolţi). Puţinele fotografii de la începutul secolului nostru arată cetatea cu zidurile conservate în unele părţi pînă la înălţimi apreciabile, avînd la nivelul inferior al turnurilor deschideri mari [55].

În orice caz, în interiorul cetăţii —atît cît se mai păstrează — se poate presupune existenţa unui coridor lung între turnul pătrat şi zidul de incintă, sau în continuare, între zidul median longitudinal şi zidul de incintă Partea de sud-est a cetăţii pare să fi avut aspectul unei curţi interioare. În sfîrşit, în zona de nord-vest trebuie să fi existat unele construcţii al căror aspect ne este necunoscut.

În partea de sud-est, spaţiul dintre zidul de incintă şi stîncă fiind inutilizabil în forma iniţială datorită pantei abrupte a stîncii, a fost necesară efectuarea de către constructori a unei nivelări cu bolovani de piatră şi pămînt (în unele părţi au fost folosite bucăţi sparte din stîncă, în altele — bolovani de rîu) (fig. 4 şi 5). Această umplutură de nivelare, groasă de 1,60 — — 2 m, crea o suprafaţă aproape plană în interiorul cetăţii. O nivelare asemănătoare a fost făcută şi în zona culoarului dintre zidul de incintă şi zidul median longitudinal, sau la sud şi vest de turnul pătrat (fig. 6 şi 7).

---

[54] A. Pelimon, *op. cit.*, p. 96—97; I. Petrescu, *op. cit.*, p. 39—40; N. Andreescu, *op. cit.*, p. 153: „se cunosc încă camerele de locuit în număr de două, bucătăria şi un mic basin".

[55] N. Andreescu, *op. cit.*, p. 153: „d'asupra fiecărei ferestre se află cîte o piatră în formă de paralelipiped, în lungimea de 1 m şi în grosime de 0,50 m".

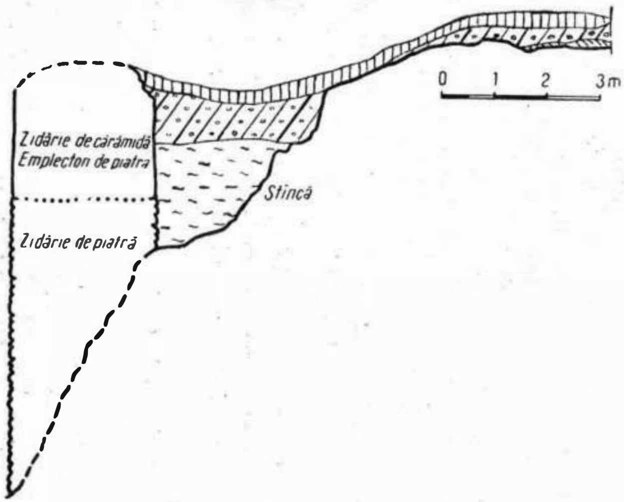

Fig. 4. — Profilul peretelui de vest al secțiunii I.

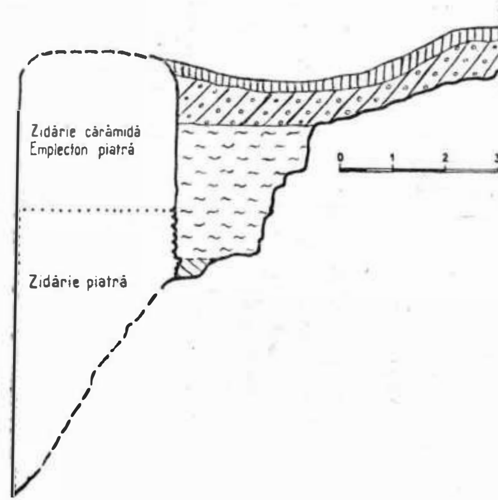

Fig. 5. — Profilul peretelui de vest al secțiunii III.

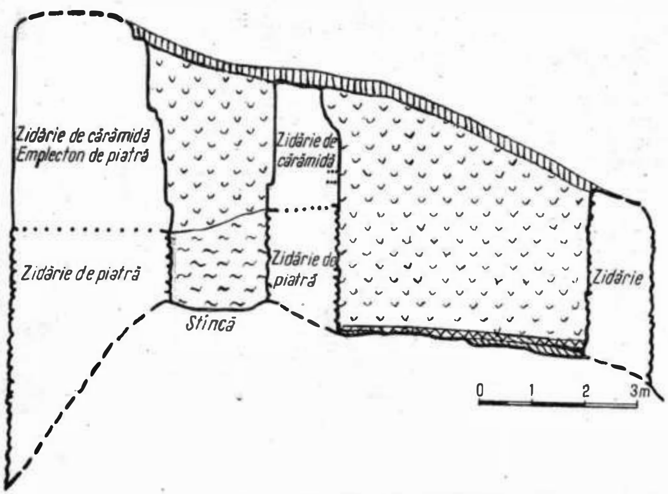

Fig. 6. — Profilul peretelui de vest al secțiunii VI.

Fig. 7. — Profilul peretelui de vest al secțiunii IX.

Un interes deosebit îl prezintă încăperea dezvelită în zona de nord-est a cetății, păstrată încă pe o suprafață de circa 4 × 3 m (partea sa de nord-vest este prăbușită), și situată într-un spațiu amenajat în stîncă, în vecinătatea zidului de incintă [56]. Pereții și partea interioară sînt construite din blocuri de piatră fățuită, îmbinate prin falțuri. Blocurile pereților sînt sprijinite de zidăria de piatră spartă și mortar ce îmbracă stînca, iar lespezile părții inferioare se sprijină pe trei straturi special amenajate : un strat gros de circa 25 cm de bolovani legați cu mortar, aflat direct pe stîncă, un altul, ceva mai subțire, de mortar cu pietriș mărunt și în fine un rînd de cărămizi. Atît partea inferioară cît și pereții sînt acoperiți cu un strat gros de tencuială din mortar roșu-conținînd praf de cărămidă — aplicat în două rînduri și rotunjit la colțuri (fig. 3/2) Funcția acestei încăperi, construită o dată cu zidurile cetății (după cum o arată aspectul său, ca și cărămizile din stratul suport, identice ca dimensiuni cu cele folosite la ridicarea curtinelor și turnurilor), trebuie să fi fost cea de cisternă pentru apă — element indispensabil oricărei fortificații de acest tip. O indică deosebita grijă dată amenajării pereților și tencuirea acestora și a părții inferioare cu mortar roșu, asigurînd o perfectă impermeabilitate. Această tehnică de izolare a pereților cisternelor, de veche tradiție bizantină, își găsește numeroase analogii în fortificațiile din Peninsula Balcanică [57]. Modul în care au fost ridicați pereții cisternei cetății Poenari denotă însă o deosebită originalitate, fiind o dovadă a măiestriei constructorilor ei.

Referindu-ne în fine la sistemul de amenajare a turnurilor (în speță a turnului de sud-est și a celui central de pe latura sudică), ele au partea inferioară din zidărie masivă, încăperile din interior aflîndu-se în partea superioară, la o înălțime ce corespunde nivelului de călcare existent în interiorul cetății după amenajarea nivelării din bolovani și pămînt care a fost amintită (fig. 8/1,2). Ele erau prevăzute cu deschideri destul de mari, la nivelul pardoselii, deschideri menite folosirii artileriei ușoare de cetate și practicate astfel încît să asigure flancarea curtinelor alăturate. Într-o etapă mai tîrzie aceste deschideri au fost (măcar în parte) reamenajate. O dovedesc, în singurul loc unde părțile laterale ale unei astfel de deschideri se mai păstrează, cărămizile folosite (de 36 × 17 × 6 cm) diferite de cele utilizate în restul zidurilor cetății (care au dimensiunile de circa 25 × 15 × 4,5 cm) (fig. 9/1). La pardosirea încăperilor din interiorul acestor turnuri au fost folosite cărămizi dreptunghiulare (o platformă de astfel de cărămizi, menită să susțină o sobă, se afla în colțul nord-estic al turnului de sud-est). Tot cărămizi dreptunghiulare au fost folosite și la pardosirea turnului pătrat, lucrare efectuată desigur odată cu pardosirea turnurilor semicilindrice, așadar după construcția cetății în forma sa amplificată. În același turn pătrat, în molozul și cărămida spartă care îl umplea. alături de resturi de grinzi carbonizate ce susținuseră planșeele nivelelor superioare, au fost găsite foarte numeroase cărămizi hexagonale.

---

[56] Pentru o descriere mai amănunțită vezi Gh. I. Cantacuzino și Olga Bâzu, *Date noi cu privire la un element din arhitectura cetății Poenari, recent descoperit*, în *BMI*, an. XXXIX, nr. 4, 1970 , p. 66—68.

[57] Vezi de pildă cisternele cetăților din Bulgaria; Oustra, Tzepina, Cetatea lui Asan de lîngă Plovdiv (cf. D. Končev, *La forteresse* Τζεπαινα *— Cepina*, în *Byzantinoslavica*, XX, 2, 1959, p. 294—295 ; idem, *Le château médiéval* Οὔστρα *dans les Rhodopes*, în *Byzantinoslavica*, XXV, 2, 1964, p. 259; D. Țoncev, St. Stoilov, *Asenovata krepost*, Plovdiv, 1960, p. 22—25).

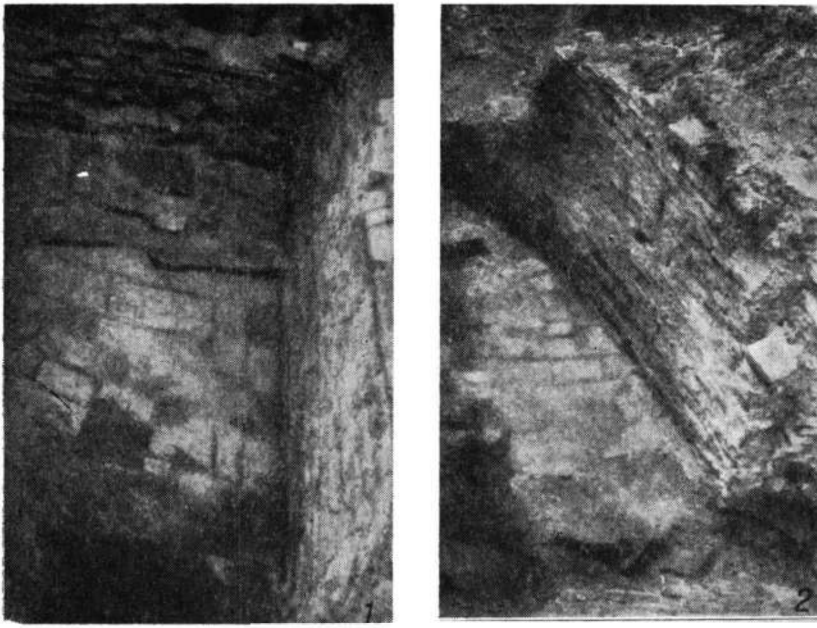

Fig. 8. — *1*, turnul de sud-est (interior); *2*, turnul central de pe latura sud (interior).

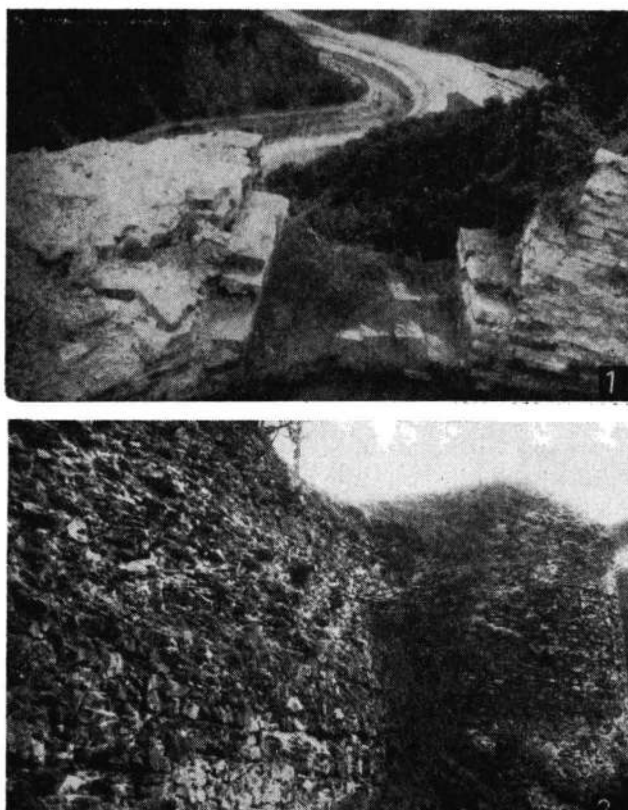

Fig. 9. — *1*, deschidere pentru tragere în turnul din centrul laturii sudice; *2*, zidul de incintă și turnul de sud-est.

Locul găsirii, ca şi marea lor cantitate, ne-ar putea face să ne gîndim (deşi pare greu de imaginat) la eventualitatea provenienţei lor de la o pardoseală, aflată la nivelul intrării în acest turn-donjon, susţinută de grinzi de lemn şi scînduri.

Poarta de intrare a cetăţii se afla, după cum am arătat, în partea ei de nord-vest, lîngă turnul pătrat [58]; laturile sale se mai păstrează destul de bine (fig. 10). Urmele de zidărie de piatră (destul de puţine) descoperite pe rîpele alăturate arată că accesul se făcea pe un drum susţinut de un zid de sprijin care ocolea fortificaţia în zona ei de vest şi nord-vest, ajungînd la intrarea amintită.

Fig. 10. — Intrarea cetăţii.

Cercetările arheologice au permis sesizarea tehnicii şi a modului de construcţie a cetăţii (fig. 9/2). Zidurile au fost construite direct pe stîncă, îmbrăcînd-o; vîrful avînd pantele laterale foarte abrupte, zidul este în mod firesc mai înalt la exterior decît în interior. Tehnica de construcţie a zidului în partea sa inferioară — pe o înălţime ce variază în interior între 1 — 1,40 m (la exterior cîţiva metri) — constă în ridicarea din piatră a ambelor feţe ale zidului, urmată de umplerea spaţiului dintre ele cu un emplecton din piatră spartă înecată în mortar, întărită cu bîrne de lemn dispuse la anumite intervale, atît longitudinal cît şi transversal. În momentul începerii construcţiei stînca era pe o mare parte a vîrfului, goală; doar în unele puncte există şi o subţire depunere de pămînt, zidul prezentînd aci o foarte mică fundaţie cu un aspect mai neregulat. În întreaga lor parte superioară, zidurile cetăţii (atît zidurile de incintă, după cum o arată aspectul lor pe laturile de vest, sud, est şi nord-est, cît şi cele interioare din partea apuseană a cetăţii) sînt construite după o tehnică deosebită : ridicarea ambelor feţe din cărămidă (dimensiunile cele mai frecvent folosite sînt 25 × 14 × 5 cm) şi umplerea cu un emplecton din piatră spartă şi mortar, consolidat de asemenea cu bîrne longitudinale şi transversale. Grosimea zidului de incintă pe latura sudică este considerabilă— între 2,70 — 3 m; în partea de est, zidul este mai subţire — sub 2 m; zidurile interioare au numai circa 1,30 m grosime, ca şi zidul de incintă din partea de nord-vest, în vecinătatea turnului pătrat (aci zidul, pe partea

[58] Este singura intrare în cetate, menţionată şi în diferite descrieri : C. Bolliac, *op. cit.*, p. 363; A. Pelimon, *op. cit.*, p. 95; I. Petrescu, *op. cit.*, p. 40 („poarta este îngustă şi boltită"); V. Gr. Stephanescu, *op. cit.*, p. 42—43; vezi şi Gr. Ionescu, *op. cit.*, p. 110.

destul de redusă care se păstrează, este construit numai din piatră ; se poate însă foarte bine presupune că şi aci cărămida a fost utilizată în partea superioară, distrusă). Datorită stării proaste de conservare s-a putut crea părerea că zidurile ar fi din piatră şi doar „căptuşite la părţile superioare" cu cărămidă [59] sau că părţile de cărămidă ar reprezenta adaosuri mai tîrzii. Aspectul zidurilor în interior, unde paramentul s-a păstrat aproape nealterat, denotă însă în mod limpede că, ab initio, zidurile curtinelor şi turnurilor cetăţii au fost construite folosind tehnica descrisă mai sus, cu partea inferioară din piatră şi partea superioară, începînd de la o linie clar delimitată, din cărămidă cu emplecton de piatră.

Această tehnică de construcţie este de veche tradiţie romană şi bizantină. Este izbitoare în această privinţă, de exemplu, asemănarea cu tehnica de construcţie a zidurilor şi turnurilor de la Nicaea [60], în diferite faze, inclusiv cele din perioada lascaridă (secolul XIII) ; mai apropiate în spaţiu şi timp sînt analogiile ce se pot face cu o serie de cetăţi, datate în secolul XIV, din Vojvodina : Bać, Bečej, Šarengrad, Morović, Kupinik, Ilok [61] — toate avînd zidurile de cărămidă. În Ţara Românească ziduri asemănătoare, din cărămidă cu emplecton de piatră şi mortar, sînt întîlnite, în afara unor edificii religioase, în porţiuni ale beciurilor primei etape a curţii domneşti din Tîrgovişte, de la începutul secolului XV, sau la turnul Chindiei (a doua jumătate a secolului XV). De remarcat că în Transilvania fortificaţiile cu ziduri de cărămidă apar abia tîrziu prin secolul XVII, iar în a doua jumătate a secolului XV se pot întîlni cel mult ziduri avînd înglobate sporadic cărămizi între pietre. Am putea explica folosirea cărămizii la partea superioară a zidurilor cetăţii Poenari şi prin necesităţi tehnice sau de ordin defensiv, în condiţiile folosirii artileriei.

În săpăturile efectuate au fost găsite materiale care completeaz întrucîtva datele de care dispunem asupra structurii cetăţii. Au fost găsite în dărîmătură, mai ales în apropierea turnului pătrat (la est şi sud) şi în interiorul său, dar şi în zona centrală sau de est a cetăţii, diferite blocuri de piatră fasonată, majoritatea paralelipipedice ; unul dintre ele, profilat, găsit la est de donjon, pare a proveni de la o consolă, iar altele de la diferite ancadramente. Locul în care se aflau este greu de precizat, însă prezenţa lor indică existenţa unor construcţii interioare şi totodată lasă să se bănuiască o atenţie specială acordată amenajării turnului pătrat. Sînt de menţionat, în afara cărămizilor hexagonale deja amintite, mai multe cărămizi cu vîrful ascuţit, provenind probabil de la o cornişă cu zimţi, ca şi cîteva cărămizi în formă de segment de cerc.

Trecînd la o examinare a materialelor arheologice descoperite la cetatea Poenari trebuie specificată de la început cantitatea mică în care acestea au fost găsite. Între obiectele de armament, relativ frecvente sînt ghiulelele de piatră [62], elemente obişnuite fortificaţiilor în secolul XV.

---

[59] V. Vătăşianu, *op. cit.*, p. 131—132 ; Gr. Ionescu, *op. cit.*, p. 110.

[60] Cf. A. M. Schneider, W. Karnapp, *Die Stadtmauer von Iznik* (*Nicaea*), Berlin, 1938.

[61] D. Bošković, R. Smit, *Srednjevekovni gradovi u Vojvodini*, Novi Sad, 1939, p. 19—20 şi nota 37, pl. III/2, 3, 4 ; V/1, 3 ; VI/1 ; 2 ; VII/2, 3 ; VIII/1, 4.

[62] Au fost găsite atît exemplare de circa 10 cm diametru cît şi de circa 15 cm. Ghiulele întregi sau fragmentare de aceleaşi dimensiuni mai fuseseră găsite, pe pante, cu ocazia lucrărilor de construcţie a hidrocentralei, în 1962 (vezi Arhiva DMI, dos. Cetatea Poenari-Argeş, nr. 5182/1962).

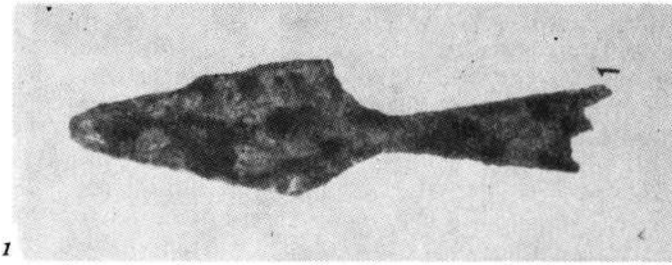

1

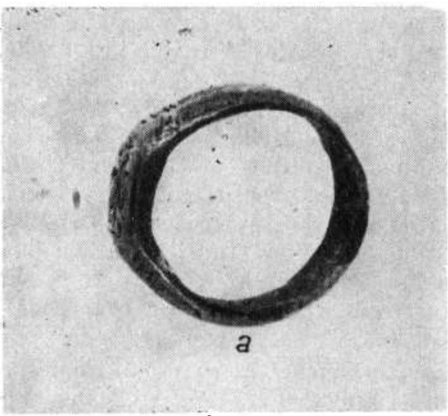

2

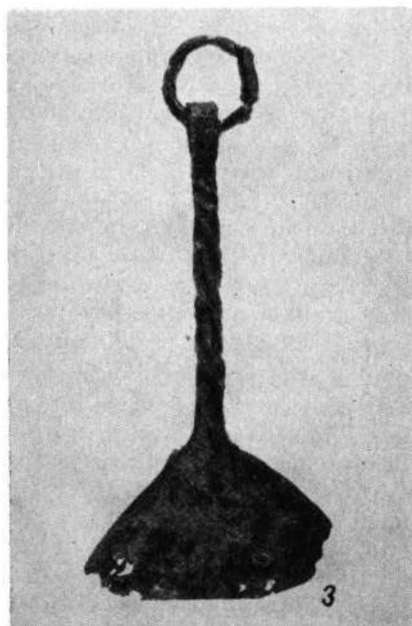

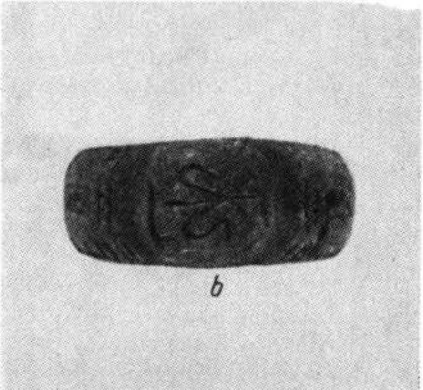

2

Fig. 11. — *1*, vîrf de săgeată; *2*, inel; *3*, obiect de uz casnic.

Trebuie amintit şi unicul vîrf de săgeată descoperit, în formă de frunză, cu un orificiu pentru montarea cozii (fig. 11/1).

Dintre obiectele de metal pot fi amintite cîteva lame de cuţit de dimensiuni mici, cuie şi piroane de fier, şi o unealtă de fier cu o parte lată şi un mîner subţire, torsionat, avînd o utilizare casnică şi găsindu-şi analogii într-o serie de descoperiri datate în a doua jumătate a secolului al XIV-lea[63] (fig. 11/2). În sfîrşit, un inel din aliaj de argint cu veriga groasă, placa făcînd corp comun cu veriga şi numai cu puţin mai lată decît aceasta, avînd incizat un motiv de forma unei flori de crin stilizate (fig. 11/3).

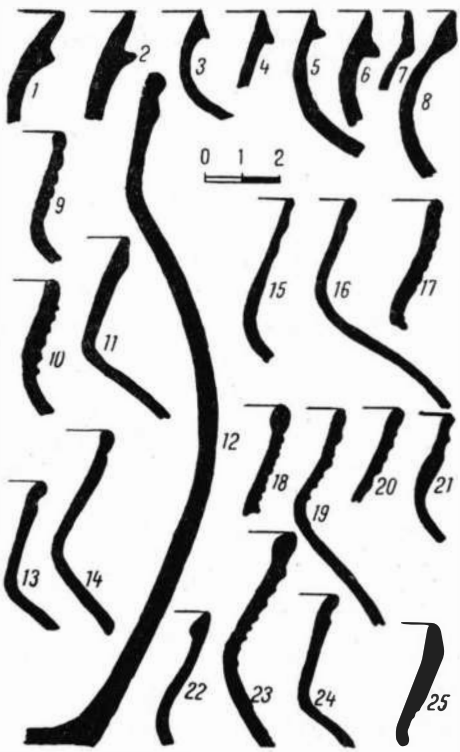

Fig. 12. — Profile ale unor fragmente ceramice.

Chiar dacă nu a putut fi întregit nici un vas, fragmentele caracteristice — de buze, toarte, funduri de vas — apărute în cantitate relativ mare, dau o imagine destul de clară asupra tipurilor ceramice întîlnite în cetatea Poenari.

Covîrşitoarea majoritate a fragmentelor ceramice provin de la vasele de uz casnic. Toate sînt confecţionate dintr-o pastă destul de fină, avînd nisip ca degresant, arsă la roşu, de cele mai multe ori în diferite nuanţe de cărămiziu deschis-portocaliu, unele fiind în spărtură de culoare cenuşie. Caracteristică este prezenţa în pastă a bucăţelelor de mică, element specific ceramicii argeşene. Vasele sînt lucrate la roată rapidă, cu pereţii relativ subţiri, bine netezţi; pe fundurile vaselor (diametrul lor variază între 5 şi 15 cm) se observă amprentele scîndurilor pe care au fost lucrate.

Cele mai răspîndite forme de vase sînt : oala cu o toartă, oala-borcan şi cănile, întîlnindu-se şi fragmente de boluri, discuri ornamentale etc.

În rîndul formelor de oale-borcan trebuie menţionate în primul rînd cele cu buza trasă în exterior, îngroşată pentru a căpăta o secţiune triunghiulară, sau puţin întoarsă în jos, apropiindu-se de forma unui cîrlig de undiţă. Fragmentele aflate arată că vasele puteau avea gîtul mai scund

[63] Obiecte asemănătoare, folosite probabil la curăţitul copăilor de aluat („gripcă"), au fost descoperite la Zimnicea şi Coconi (informaţii primite prin bunăvoinţa cercetătorilor A. D. Alexandrescu şi N. Constantinescu). Unor exemplare similare de la Străuleşti — Măicăneşti li s-a atribuit o utilizare legată de apicultură — despărţitul fagurilor de stup (P. I. Panait, în *Cercetări arheologice în Bucureşti*, II, 1965, p. 203—204, fig. 103).

sau mai înalt, şi linia diametrului maxim în partea superioară (fig. 12/1 — — 8). Nu au fost găsite decît cîteva exemplare din acest tip. El este documentat cu predilecţie în zona deluroasă şi muntoasă a Munteniei, la Curtea de Argeş [64], Cetăţeni[65], Podul Dîmboviţei-Cetatea Oratia[66], Cozia[67], sau în sudul Transilvaniei [68], dar a fost întîlnit şi în regiunile de cîmpie, mai rar la Coconi [69] Bragadiru — în faza II [70], sau-mai frecvent-la Străuleşti-Măicăneşti [71]. Materialele de la Poenari îşi găsesc analogii în cele din aşezările amintite, datate în general în ultima parte a secolului XIV.

Tipul cel mai frecvent întîlnit la Poenari este oala cu o toartă, de formă aproape globulară, uşor alungită, cu fundul drept, ceva mai îngust decît gura, cu diametrul maxim spre partea superioară. Toarta porneşte din apropierea buzei, uneori chiar de la marginea acesteia. Buza este înaltă, dreaptă, uneori uşor curbată, prezentînd la exterior o serie de adîncituri orizontale (fig. 12/9 — 25; 13/1 — 7). Este o formă răspîndită îndeosebi în cîmpia munteană, caracteristică regiunii balcanice. Analogii apropiate materialelor de la Poenari se găsesc în descoperirile de la Zimnicea [72], Coconi [73], Frumoasa [74], Bragadiru [75], Străuleşti-Măicăneşti [76], datate în ultima parte a secolului al XIV-lea şi începutul secolului al XV-lea, multe forme de buze fiind şi mai tîrzii — din secolul al XV-lea [77]. La unele exemplare o anumită îngroşare a buzei poate reprezenta o evoluţie tîrzie a formelor de buze îngroşate cu secţiune triunghiulară.

Un alt tip frecvent răspîndit aci este cel al unor vase cu gîtul drept, uneori uşor evazat, cu buza îngroşată de obicei spre interior, mai rar spre exterior, cu corpul avînd uneori (în majoritatea cazurilor fragmentele sînt prea mici pentru a permite reconstituirea formelor) profilul în formă de S (fig. 13/8 — 24). Acest tip e asemănător cu cel al aşa-numitelor cahle cilindrice, databile în secolele XV-XVI [78]. Acestora li s-a atribuit în

---

64 N. Constantinescu, *Cercetarea arheologică de la Curtea domnească din Argeş*, în *Studii şi comunicări*, Muzeul din Piteşti, I, 1968, p. 123 şi urm., fig. 8.

65 D. V. Rosetti, *Şantierul arheologic Cetăţeni*, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 76, fig. 3/4, 10, 13, 19, 24.

66 Cercetări efectuate în 1968 şi 1969 de un colectiv condus de A. D. Alexandrescu.

67 Vezi N. Constantinescu, *Cercetările arheologice de la Cozia*, în *Mitropolia Olteniei*, 1965, nr. 7—8, p. 587—601.

68 A. D. Alexandrescu şi N. Constantinescu, *Săpăturile de salvare de pe dealul Sprenghi*, în *Materiale*, vol. VI, p. 676, fig. 8.

69 N. Constantinescu, *Observaţii asupra satului fortificat din Ţara Românească în sec. XIV şi XV*, în *SCIV*, XII, 1962, 1, p. 70, fig. 10/1, 2.

70 Gh. Bichir, *Quelques problèmes des XIII-e et XIV-e siècles dans la plaine valaque à la lumière des fouilles de sauvegarde du village de Bragadiru*, în *Dacia*, N.S., IX, 1965, p. 433, fig. 10/6.

71 Panait I. Panait, *Săpăturile de la Străuleşti—Măicăneşti. Aşezarea feudală*, în *Cercetări arheologice în Bucureşti*, II, 1965, p. 215, fig. 114.

72 Materiale văzute prin bunăvoinţa cercetătoarei A. D. Alexandrescu.

73 N. Constantinescu, *op. cit.*, p. 70, fig. 10/3, 4.

74 Idem, *Cetatea de pămînt de la Frumoasa* (*r. Zimnicea*), în *SCIV*, XIV, 1965, 4, p. 731.

75 Gh. Bichir, *op. cit.*, p. 432, fig. 5/3 (faza Bragadiru I) şi p. 435, fig. 6/13, 14, 15,

76 P. I. Panait, *op. cit.*, p. 215, fig. 114/2, 4, 7, 8.

77 Analogii cu faza II — Coconi (vezi N. Constantinescu, în *SCIV*, XIII, 1962, 1, p. 71, fig. 11/1, 2) şi cu materiale din depozitul Muzeului de istorie a Municipiului Bucureşti, văzute prin bunăvoinţa cercetătorului Panait I. Panait.

78 Vezi P. I. Panait, *op. cit.*, p. 218.

multe cazuri şi o utilizare casnică. Ea este evidentă de cele mai multe ori şi aci (o utilizare casnică o avea şi un vas a cărui formă se poate întregi) (fig.13/9) ; trebuie însă menţionată şi existenţa unor fragmente de cahle adînci de formă pătrată folosite desigur la sobe.

Trebuiesc amintite fragmentele de cană cu buza trilobată [79], sau de cană cu picior înalt, uneori profilat la bază, databile în perioada de la sfîrşitul secolului XIV şi în secolul XV (fig. 14/1, 3, 4). O categorie aparte — deşi mai puţin numeroasă — o constituie fragmentele decorate cu dungi lustruite oblice sau verticale, unele acoperite cu slip de culoare roşie. Fragmentele găsite arată că e vorba de căni cu pîntecele bombat, piciorul uşor înălţat şi cu o toartă. Analogii foarte apropiate există în materialele de la sfîrşitul secolului al XIV-lea şi din secolul al XV-lea de la Cetăţeni [80] şi Podul Dîmboviţei — cetatea Oratia.

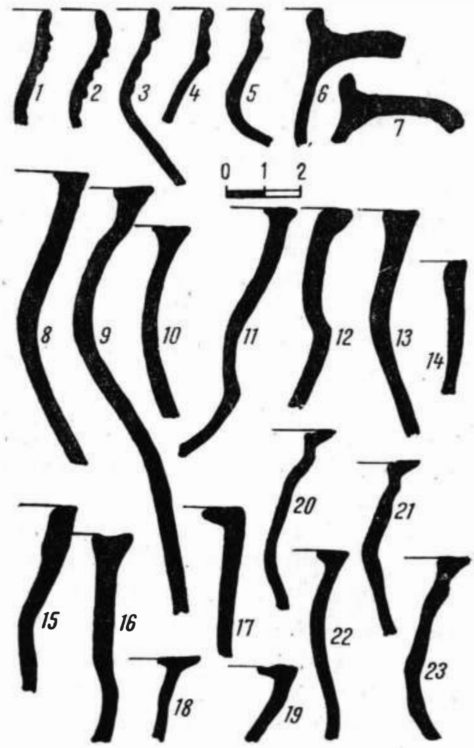

Fig. 13. — Profile ale unor fragmente ceramice.

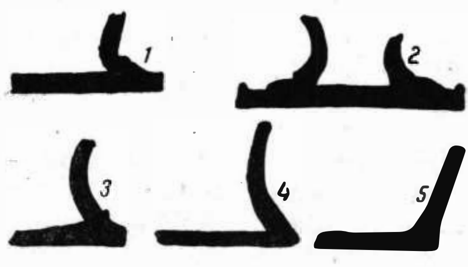

Fig. 14. — Profile ale unor fragmente ceramice.

Ceramica smălţuită a apărut la Poenari cu totul sporadic. Putem aminti de un fragment probabil de bol cu buza uşor răsfrîntă în afară, acoperit cu smalţ verde-gălbui pe buză, cîteva fragmente de căni mari cu gura trilobată, cu smalţ verde măsliniu pe buză, fragmente de vase cu pereţi subţiri, unul cu o toartă, cu o dungă vălurită incizată şi acoperit cu smalţ măsliniu, sau un altul, cu pereţi mai groşi, decorat cu dungi verticale verzi şi brun-gălbui. De amintit şi un fragment de faianţă de culoare albastru închis, poate de provenienţă orientală.

Pentru a încheia prezentarea materialului ceramic mai amintim o fusaiolă [81], un fragment de picior de sfeşnic bogat profilat (fig. 14/2) şi mai multe fragmente pe discuri ornamentale. Acestea din urmă,

[79] Analogii la Cetăţeni (*Materiale*, VIII, p. 76, fig. 3/28).
[80] Informaţie D. V. Rosetti.
[81] Analogie la Bragadiru (Gh. Bichir, *op. cit.*, p. 437, fig. 9/6).

cu o singură excepţie nesmălţuite, sînt decorate cu cercuri concentrice, uneori crestate, în relief şi cu un bumb ascuţit în centru, asemănătoare cu materiale de la Străuleşti-Măicăneşti [82], Tînganu [83] sau, Tîrgşor [84], unde ele sînt datate în secolele XV — XVI. În zona turnului pătrat au fost găsite şi cîteva resturi de cahle, smălţuite, decorate cu motive vegetale.

Condiţiile în care au apărut materialele arheologice nu sînt dintre cele mai concludente. Din această cauză în problema datării celor două principale etape de construcţie ale cetăţii este necesară o prudenţă deosebită.

Pentru turnul pătrat iniţial anumite indicii stratigrafice sînt date de situaţia surprinsă la est de acesta, în dreptul intrării (în interior, pardoseala de cărămidă amenajată ulterior nu a fost încă desfăcută, însă este problematic dacă pot exista acolo indicii mai clare). La răsărit de donjonul iniţial a putut fi surprinsă succesiunea stratigrafică a nivelului de construcţie al acestuia pe de o parte şi al zidului de incintă şi zidului median longitudinal al fortificaţiei amplificate pe de alta, ambele marcate de straturi de mortar mai groase lîngă zid (fig. 15, 16). În faţa turnului se află, pe o suprafaţă destul de mare ce se întinde şi la sud de el, un pat gros de mortar, sprijinit pe un strat de circa 30 cm de piatră şi rocă sfărîmată aşezat pe stîncă şi lipsit de urme arheologice (fig. 17). În stratul suprapus patului de mortar amintit materialele arheologice sînt destul de puţine; fragmentele ceramice, între care profile de buze îngroşate (fig. 12/1,2), pot fi datate la mijlocul sau în a doua jumătate a secolului al XIV-lea. Aceasta permite presupunerea că turnul pătrat, în orice caz anterior celei de-a doua jumătăţi a secolului al XIV-lea, poate data din prima parte a veacului amintit.

În ceea ce priveşte cetatea în forma ei amplificată, elementele care ne pot ajuta la datare permit mai mult ipoteze decît concluzii certe. Exceptînd zona de la est de donjonul pătrat, materialele arheologice au apărut în general amestecate. Ele acoperă perioada de la sfîrşitul secolului XIV pînă în secolul XVI. În interiorul turnurilor şi al cisternei, dedesubtul stratului gros de cărămizi şi moloz provenind din dărîmături, au fost găsite fragmente ceramice din secolul XVI, imediat anterioare dezafectării cetăţii. În partea de răsărit a acesteia materialele sînt mai puţin frecvente în stratul de nivelare decît în depunerea suprapusă în parte acestuia, în parte direct stîncii. Dat fiind că în stratul de nivelare al constructorilor (trebuie remarcat atît faptul că acesta nu este demarcat prea net, cît şi acela că e afectat de diferite gropi mai tîrzii, greu de observat datorită aspectului stratului), alături de materiale de la sfîrşitul secolului XIV — începutul secolului XV, se află şi altele de la mijlocul secolului XV, trebuie să ne facă să admitem ca dată de construcţie a zidurilor şi turnurilor semicilindrice ale cetăţii Poenari în forma ei amplificată, mijlocul

[82] P. I. Panait, *op. cit.*, p. 218, fig. 216.

[83] P. I. Panait şi colab., *Complexul medieval Tînganu*, în *Cercetări arheologice în Bucureşti*, II, 1965, p. 251, fig. 11/2.

[84] N. Constantinescu, în *Materiale*, vol. VI, p. 739, fig. 12/6, 9.

sau a doua jumătate a secolului al XV-lea. Faptul e confirmat de anumite caracteristici de structură — avem în vedere mai ales deschiderile încăperilor din turnuri, amenajate pentru uzul tunurilor; analogiile de tehnică constructivă care au fost amintite mai sus concordă şi ele cu această ipoteză. În sfîrşit, această ipoteză este întărită de lipsa atestărilor documen-

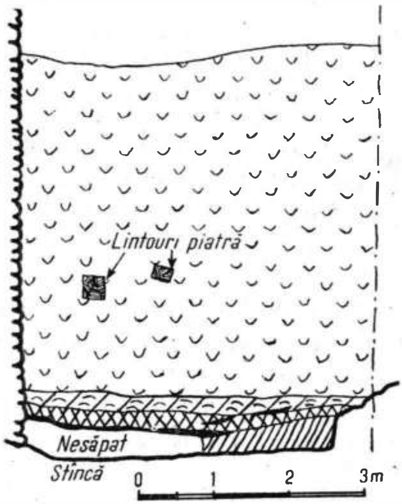

Fig. 15. — Profilul peretelui de nord al secţiunii VII.

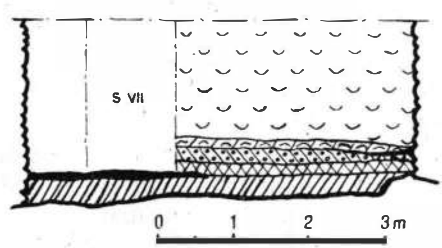

Fig. 16. — Schema profilului vestic al unui martor stratigrafic la 2,40 m est de turnul pătrat.

Fig. 17. — Stratul de mortar din faţa turnului pătrat şi stratul de mortar reprezentînd nivelul de construcţie al zidului de incintă pe latura nordică.

tare a cetății înaintea ultimei jumătăți a veacului amintit, ca și de însăși tradiția consemnată de cronici [85] asupra construirii ei de către Vlad Țepeș.

În afara celor două faze principale de construcție, cetatea a suferit desigur și reparații sau transformări de mică importanță.

Unele modificări la deschiderile turnurilor, sau adăugarea unor mici ziduri interioare în partea mediană, atestate de observațiile efectuate în punctele respective, se poate presupune că au fost efectuate în prima parte a secolului al XVI-lea. Cît despre sfîrșitul cetății, lipsa materialelor mai tîrzii decît a doua jumătate a secolului al XVI-lea confirmă indicațiile documentare asupra încetării folosirii sale la începutul celei de-a doua jumătăți a acelui secol.

După examinarea informațiilor documentare și prezentarea rezultatelor ce s-au putut obține prin cercetarea arheologică în privința cunoașterii planului și structurii ca și a datării cetății din cheile Argeșului, trebuie încercate unele considerații în legătură cu însemnătatea și rolul său, în diferitele etape de existență.

Din prima etapă (probabil aproximativ secolul XIV și prima jumătate a secolului al XV-lea) a existenței fortificației din cheile Argeșului, redusă la un singur turn (eventual completat de o altă construcție mai apropiată de firul văii), nu a rămas nici o atestare documentară sigură. Ne-am mai referit la mențiunile documentare maghiare despre „Castrum Argyas" și am arătat de ce e destul de greu de acceptat localizarea ei la Poenari, aceasta cu atît mai mult cu cît aspectul micii fortificații nu justifica totuși denumirea de „castrum". Indiferent de asta, în lipsa oricărei alte informații scrise, ne putem pune problema caracterului acestui turn.

O datare anterioară secolului XIV, cu nimic îndreptățită de materialele arheologice, nu poate fi dovedită. Mica distanță la care turnul se află de vechea curte de la Argeș ne poate determina să-l considerăm fortificație voievodală, destinat a fi în primul rînd un punct de refugiu, situat într-o poziție foarte greu accesibilă. Locul în care este situat se afla în afara căilor de largă circulație. Vechiul drum care unea Curtea de Argeș cu Transilvania, prin zona Loviștei, trecea prin Aref, părăsind valea Argeșului la circa 3 km de fortificație. Pe firul rîului în sus și apoi peste creastă

---

[85] Ne putem pune problema de ce *Povestirea despre Dracula Voevod*, izvor aproape contemporan, datorat probabil unui român transilvănean (*Cronicile slavo-române publicate de Ioan Bogdan*, ediție revăzută și completată de P. P. Panaitescu, București, 1959, p. 197—214), diferitele variante rusești ale acestei povestiri sau cele germane datînd cam din aceeași vreme (I. Bogdan, *Vlad Țepeș și povestirile germane și rusești asupra lui*, București, 1897; Michael Beheim, *Geschichte des Woiwoden Wlad II. Drakul*, ed. Gr. Conduratu, București, 1903) nu cuprind nici o mențiune despre construirea vreunei cetăți, în timp ce în cronicile muntenești acesta este — împreună cu zidirea mănăstirii Snagov— singurul eveniment menționat în timpul lui Vlad Țepeș. Putem totuși să punem un anumit temei pe relatarea cronicilor din Țara Românească, care folosesc o tradiție necunoscută de izvoarele amintite mai sus (care de altfel le sînt necunoscute). Trebuie menționat că letopisețele din Țara Românească înglobează o serie de cronici anterioare, partea care ne preocupă datînd probabil din prima jumătate a secolului al XVI-lea, deci mult mai aproape de evenimentele relatate (P. P. Panaitescu, *Începuturile istoriografiei în Țara Românească*, în *SMIM*, V, 1962, p. 215; vezi și Pavel Chihaia, *Cine a fost „Negru Vodă", întemeietor de cetăți și ctitor de biserici?*, în *Pagini de veche artă românească*, București, 1970, p. 116 și urm.).

existau numai drumuri folosite de păstori[86]. Ca pe aci să fi existat în vechime un drum pentru drumeţi şi călăreţi — ducînd direct din valea Argeşului în Ţara Făgăraşului — este dificil de crezut ; o atare eventualitate nu trebuie însă total exclusă şi în acest caz turnul de la Poenari ar fi putut avea şi funcţia unui punct de observaţie şi supraveghere a acestei căi, mai ales în perioada în care Ţara Făgăraşului era un feud al voievozilor Ţării Româneşti. După ridicarea curtinelor şi turnurilor semicirculare, importanţa fortificaţiei creşte. În legătură cu rostul cetăţii în această vreme, izvoarele o arată, între altele, folosită ca loc de întemniţare (acela unde fusese „aruncat" Milea, fiul lui Voico al lui Tatul, care se ridicase împotriva lui Vlad Călugărul), sau ca loc de păstrare a visteriei domneşti (după informaţia lui Sebastian Compagni de la începutul secolului al XVI-lea) [87]. Este însă limpede că aceste utilizări erau secundare şi temporare. Cu toată suprafaţa relativ redusă (trebuie totuşi ţinut seama de faptul că nu cunoaştem suprafaţa ei reală), putem presupune că însemnătatea militară a cetăţii Poenari era considerabilă. O dovedesc indirect menţiunile documentare şi o dovedeşte structura fortificaţiei, tăria zidurilor şi a turnurilor amenajate pentru flancarea curtinelor cu guri de foc, care, împreună ca inaccesibilitatea poziţiei, o puteau face aproape inexpugnabilă. Poziţia şi aşezarea geografică a cetăţii Poenari îi arată şi principalul rol — de punct de apărare şi de refugiu [88]. Dacă admitem construcţia cetăţii în forma sa amplificată în timpul lui Vlad Ţepeş nu putem să nu presupunem că acesta a urmărit ridicarea unui puternic punct de sprijin în vederea luptei împotriva primejdiei otomane. Nu este lipsit de interes în acest sens să reamintim şi legenda — cuprinsă în relatarea din 1747 a mitropolitului Neofit [89] — despre asedierea lui Vlad Ţepeş de către turci în cetate şi fuga sa în Ardeal.

Menţiunile documentare ale cetăţii, ce se întîlnesc începînd cu ultima parte a secolului al XV-lea, atestă şi însemnătatea care îi este acordată, vizibilă prin poziţia de frunte pe care o aveau în cadrul sfatului domnesc pîrcălabii cetăţii — funcţie ocupată în vremea lui Vlad Călugărul de însuşi cumnatul domnului. Aceasta se poate explica prin creşterea rolului de punct de refugiu, a cărui importanţă devenea mai mare în condiţiile politice dificile, de accentuare a presiunii otomane şi a aservirii Ţării Româneşti. Dacă ţinem seama de faptul că mulţi dintre domnii munteni, chiar dintre cei consideraţi ca apropiaţi de turci, şi-au găsit la sfîrşitul domniei refugiu în Transilvania, sau de relaţiile documentar dovedite între Poenari şi oraşele ardelene Braşov şi Sibiu, atenţia acordată de voievozii cetăţii poate fi pe deplin explicată.

Cetatea din Cheile Argeşului îşi menţine importanţa, poate chiar accentuată, în prima parte a secolului al XVI-lea. Puţinele informaţii exacte de care dispunem reuşesc totuşi să sugereze — şi faptul a fost poate prea puţin subliniat pînă acum — rolul cetăţii Poenari în timpul drama-

---

[86] Vezi Mara N. Popp, *Contribuţiuni la viaţa pastorală din Argeş şi Muscel. Origina ungurenilor*, *BSGR*, LII, 1933, p. 232-234 şi hărţile de la p. 243 şi 279.

[87] P.P. Panaitescu, *Tezaurul domnesc. Contribuţii la studiul finanţelor feudale în Ţara Românească*, în *Studii*, XIV. 1961, nr. 1, p. 66, considera că aceasta era principala funcţie a cetăţii "care nu păzea nici o trecere, căci valea Argeşului în sus se înfundă în munte".

[88] Pentru aceste probleme vezi şi *Istoria artelor plastice în România*, vol. I, Bucureşti, 1968, p. 150.

[89] Vezi nota 4.

ticelor evenimente care au dus la expansiunea otomană în Europa centrală, a luptei eroice purtate, în timpul lui Radu de la Afumaţi, împotriva pericolului de desfiinţare a fiinţei de stat a Ţării Româneşti. Asupra luptei cu ***horanii*** purtată la cetatea Poenari nu avem alte amănunte în afara scurtei menţiuni de pe piatra de mormînt a voievodului. Cedarea cetăţii Poenari ungurilor, în schimbul unor feude, ce puteau folosi şi de refugiu, în Transilvania, şi eforturile materiale depuse de maghiari pentru a o menţine, arată importanţa ce îi era acordată în anii premergători dezastrului de la Mohács din 1526. Revenită la stăpînirea Ţării Româneşti cetatea va mai cunoaşte o perioadă relativ scurtă de funcţionare şi îşi va înceta existenţa în a doua jumătate a secolului al XVI-lea — dată indicată atît de izvoarele documentare cît şi de materialele arheologice — împărtăşind soarta altor cetăţi ale ţării căzute sub jugul turcesc.

LA CITADELLE DE POENARI

RÉSUMÉ

La citadelle de Poenari, située sur une cime rocheuse dans le défilé de l'Argeş, est mentionée par les documents depuis les dernières décennies du XV^e^ siècle jusqu'au milieu du XVI^e^. Les chroniques du XVII^e^ siècle attribuent sa construction au voïévode Vlad Ţepeş (l'Empaleur). Plusieurs chercheurs ont supposé qu'elle était plus ancienne. Quelques-uns ont tenté de l'identifier au ,,castrum Argias'' cité par les sources hongroises en liaison avec la campagne de 1330, hypothèse peu probable.

On avait discerné depuis longtemps, dans les fortifications de Poenari, un noyau initial, une tour en pierre construite sur un plan carré, autour de laquelle ont été élevés ultérieurement les murs et les tours demi-circulaires du château fort dans sa forme amplifiée. Les fouilles archéologiques entreprises depuis 1968 ont permis d'établir le plan exact de la citadelle, dont une partie s'est écroulée avec le rocher sur lequel elle était bâtie et dont les murs étaient auparavant complètement couverts de décombres. On a pu obtenir des données intéressantes sur la structure du château fort ainsi que sur la technique de construction employée. De même, on a pu observer l'aspect intérieur des tours et découvrir aussi la citerne de la citadelle, rémarquable par la qualité de son aménagement.

En ce qui concerne la chronologie, les materiaux archéologiques découverts indiquent, pour la tour carrée initale, qu'elle est antérieure à la deuxième moitié du XIV^e^ siècle, en la datant probablement de la première moitié ou du milieu de ce siècle. Quant au reste de la citadelle, avec des murs et des tours et pierre et en briques, on peut supposer qu'il a été bâti au milieu du XV^e^ siècle. Certaines petites réparations et transformations ont été probablement faites au début du XVI^e^ siècle.

Le château fort de Poenari était utilisé, au premier chef, comme lieu de refuge. Parfois les sources documentaires l'indiquent aussi comme lieu de détention de certains boyards félons, ou bien utilisé comme trésorerie

princière. Subissant le sort des autres citadelles du pays, tombé sous la dépendence ottomane, elle a fini son éxistence au début de la deuxième moitié du XVI^{e} siècle.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. — La citadelle de Poenari, vue du coté ouest (photographie du début du XX^{e} siècle).

Fig. 2. — Relevé de la citadelle de Poenari (arch. Olga Bâzu et arch. Gh. Sion).

Fig. 3. — 1, les ruines situées sur le versant sud de la cime ; 2, la citerne de la citadelle.

Fig. 4. — Profil de la paroi ouest du sondage I.

Fig. 5. — Profil de la paroi ouest du sondage III.

Fig. 6. — Profil de la paroi ouest du sondage VI.

Fig. 7. — Profil de la paroi ouest du sondage IX.

Fig. 8. — 1, la tour du sud-est (vue intérieure) ; 2, la tour centrale du coté sud (vue intérieure).

Fig. 9. — 1, embrasure de la tour centrale du côté sud ; 2, le mur d'enceinte et la tour du sud-est.

Fig. 10. — L'entrée de la citadelle.

Fig. 11. — 1, pointe de flèche ; 2, anneau ; 3, objet d'usage domestique.

Fig. 12. — Profils de fragments céramiques.

Fig. 13. — Profils de fragments céramiques.

Fig. 14. — Profils de fragments céramiques.

Fig. 15. — Profils de la paroi nord du sondage VII.

Fig. 16. — Schéma du profil ouest d'une paroi, à 2,40 m est de la tour carrée.

Fig. 17. — La couche de mortier devant la tour carrée et la couche de mortier représentant le niveau de la construction du mur d'enceinte du côté nord.

O NOUĂ DESCOPERIRE ATRIBUITĂ PALEOLITICULUI INFERIOR ÎN JUDEŢUL VÎLCEA

DE

ION NANIA

Cercetările din ultimii 15 ani efectuate în zona de la sud de Carpaţi, în prundişurile de pe văile rîurilor dintre Olt şi Argeş, au dus la descoperirea unui număr relativ mare de piese de silex şi resturi osteologice atribuite paleoliticului inferior [1]. Pe lîngă aşchiile de silex lucrate în tehnica zisă clactoniană, sau a cîtorva bifaciale de formă şi tehnică abbevillo-acheuleană s-au găsit şi cioplitoare, fie unifaciale (tip choppers), fie bifaciale (tip chopping-tools) atribuite tipologic culturii de prund (pebble culture).

În nota de faţă prezentăm descrierea celor trei piese de silex (două cioplitoare bifaciale şi o aşchie) descoperite recent în prundişurile Oltului din zona cuprinsă între comunele Olanu şi Drăgoeşti (jud. Vîlcea).

1. ,,Chopping-tool'' (de dimensiunile 10 × 8,3 × 4,9 cm) obţinut dintr-un bulgăre de silex vineţiu-albăstrui, oval aplatizat în secţiune. Capătul rotund lăsat intact se încadrează perfect în podul palmei. La capătul opus care este mai lat a primit o lovitură foarte puternică pe o faţă şi trei lovituri pe cealaltă faţă, din care cea centrală de o intensitate mai mică, obţinîndu-se în felul acesta o muchie activă uşor sinuoasă. Piesa prezintă un luciu şi o patină pronunţată şi uniformă fără urme de rulare, cu muchia activă puternic tocită (fig. 1/1a — 1b).

2. ,,Chopping-tool'' (de dimensiunile 8,2 × 11,1 × 6,4 cm) obţinut dintr-un bulgăre de silex de culoare cafeniu-deschisă. La capătul opus

[1] C. S. Nicolăescu-Plopşor şi I. N. Moroşan, *Sur le commencement du paléolithique en Roumanie*, în *Dacia*, N.S., III, 1959, p. 9—33; C.S. Nicolăescu-Plopşor, *Cercetări privitoare la paleoliticul inferior*, în *Materiale*, VII, 1961, p. 11—13; Ion Nania, *O nouă descoperire din paleoliticul inferior în regiunea Argeş*, în *SCIV*, 15, 1964, 4 p. 517—520; idem, *Aria culturii de prund în România*, Comunicarea ţinută cu prilejul celei de a II-a sesiuni ştiinţifice a muzeelor, Bucureşti, decembrie 1965: *ibidem*, în *Studii şi comunicări, istorie-ştiinţele naturii*, I, Muzeul din Piteşti, Piteşti, 1968, p. 17—22; idem, *Noi descoperiri din paleoliticul inferior în judeţul Dîmboviţa*, în *Valachica*, II, Muzeul din Tîrgovişte, Tîrgovişte, 1971, p. 73—77, fig.1—8, Marin Nica, *Cultura de prund de la Fărcaşele*, Comunicare ţinută cu prilejul sesiunii de antropologie din 21—23 iunie 1962 la Bucureşti; idem, *Unelte ale culturii de prund descoperite la Fărcaşele (jud. Olt)*, în *Rev. Muz*, 5, 1970, p. 430—433.

S C I V, tomul 22, nr. 2, Bucureşti, 1971, p. 291—293

celui masiv care menţine cortexul se disting negativele mai multor desprinderi datorate unor lovituri aplicate pe ambele feţe. Unele desprinderi sînt foarte largi, ele afectînd mai mult de jumătate din bulgăre.

Piesa prezintă un luciu, o patină pronunţată, este uşor rulată, avînd o muchie activă în zig-zag, puternic tocită (fig. 2).

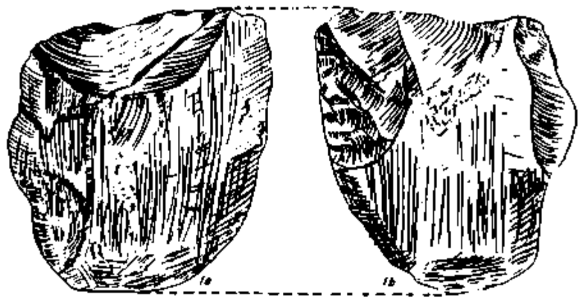

Fig. 1. — *1a* — *1b*, cioplitor bifacial de silex (tip ,,chopping-tool'').

Fig. 2. — Cioplitor bifacial (tip ,,chopping-tool'') de silex.

3. Aşchie (de dimensiunile 8,3 × 7,1 × 3 cm) lucrată dintr-un bulgăraş masiv de silex vineţiu închis, silex specific Oltului, ca şi prima unealtă descrisă, posedînd pe faţa dorsală urmele mai multor desprinderi destul de largi, iar pe faţa ventrală o singură desprindere cu un proeminent bulb de percuţie, provenită în urma unei lovituri foarte puternice. Piesa se înscrie în linii mari în forma literei D, menţinînd pe partea arcuită cortexul. Muchia activă este tocită şi prezintă cîteva retuşe. Ca şi celelalte două, piesa prezintă un luciu şi o patină puternică datorită condiţiilor de zacere.

Descoperirile noastre de pe valea Oltului au o importanţă deosebită pentru studierea paleoliticului inferior pe teritoriul României. În primul rînd ele fixează punctul cel mai nordic al acestora pe valea Oltului, mult mai spre nord decît se ştia şi se credea pînă acum, stabilind limita de nord a ariei culturii de prund pe o linie ce uneşte Drăgoeştii cu oraşul Piteşti. Este de remarcat faptul că zona Olanu-Drăgoeşti face parte dintr-o bogată zonă fosiliferă, remarcîndu-se fauna de la Bugiuleşti (Tetoiu). Faptul că uneltele descoperite de noi aci nu sînt rulate ne dovedeşte că ele n-au fost purtate prea mult de torenţii apelor care puteau să le ruleze.

Prin importanţa sa, această descoperire impune o intensificare a cercetărilor paleolitice în nord-estul Olteniei, zonă în care pe lîngă resturile

faunistice cunoscute aparţinînd începutului cuaternarului, se vor descoperi şi alte unelte de piatră cioplită atribuite paleoliticului inferior.

UNE NOUVELLE DÉCOUVERTE CONCERNANT LE PALÉOLITHIQUE INFÉRIEUR DANS LE DÉP. DE VÎLCEA

RÉSUMÉ

Les découvertes de ces 15 dernières années, au nord de Piteşti, dans la vallée de l'Argeş, et à Olanu et Drăgoeşti dans le département de Vîlcea, dans la vallée de l'Olt, semblent indiquer la limite nord de la diffusion de la culture de gravier en Roumanie. Dans les graviers de l'Olt, entre les communes d'Olanu et de Drăgoieşti (départ. de Vîlcea), on y a découvert deux racloirs bifaciaux de type « chopping tool » et un éclat massif, tous les trois en silex, fortement patinés.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. — *1a* — *1b* — chopping-tool.
Fig. 2. — Chopping-tool.

CELE MAI VECHI MĂRTURII ARHEOLOGICE PRIVIND EXTRACȚIA ȘI REDUCEREA MINEREULUI DE FIER PE TERITORIUL DOBROGEI

DE

ȘT. OLTEANU

Impetuoasa dezvoltare a științei și tehnicii din vremea noastră a accentuat tendința utilizării și în domeniul cercetării istorice a unor procedee și metode specifice științelor exacte, susceptibile de rezultate deosebit de interesante. Este vorba de efectuarea unor analize de laborator (spectrale și metalografice) asupra unor vestigii arheologice cum sînt, de pildă, obiectele metalice finite sau în curs de prelucrare, deșeuri etc., ale căror rezultate ne pot furniza date extrem de interesante privind nivelul de dezvoltare a tehnicii dintr-o anumită epocă istorică.

Pe această linie se înscriu și cercetările de laborator efectuate, sau în curs de efectuare, asupra vestigiilor procesului de reducere a minereului de fier pe teritoriul Dobrogei, în vederea stabilirii originii substanței minerale utile folosite de locuitorii unor străvechi așezări omenești.

Săpăturile arheologice întreprinse în decursul mai multor campanii, în diferite așezării străvechi de pe teritoriul Dobrogei, au scos la iveală, printre atîtea alte vestigii, și pe cele privind o activitate puțin mai deosebită, prin natura ei, comparativ cu celelalte genuri de activități ale căror urme sînt nelipsite din orice așezare omenească. Este vorba de preocupările de extracție și reducere a minereului de fier. Vestigiile acestei îndeletniciri sînt numeroase și ele îmbrățișează o foarte întinsă epocă. În prezentul studiu ne vom ocupa de cele mai vechi mărturii de pe teritoriul Dobrogei, care sînt, după cum vom vedea (în stadiul actual al cercetării), cele mai vechi de pe teritoriul României, situîndu-se, totodată, printre cele mai vechi atestări ale reducerii minereului de fier din Europa central-răsăriteană.

Cele mai vechi mărturii ale procesului de reducere a minereului de fier pe teritoriul Dobrogei au fost scoase la iveală în două așezări cercetate: Dervent și Babadag (jud. Constanța). Vestigiile descoperite constau din bulgări de zgură de fier, de variate dimensiuni, rezultată în urma procesului de reducere a minereului propriu-zis. La Dervent au fost descoperite chiar fragmente din minereul introdus în cuptor, asupra cărora acțiunea

S C I V, tomul 22, nr. 2, București, 1971, p. 295 — 299

focului nu s-a manifestat în suficientă măsură pentru ca procesul de reducere să se desfășoare în condiții optime. După cum vom vedea mai jos analizele de laborator au arătat că, în cazul unor asemenea vestigii, minereul a fost supus încălzirii într-un mediu reducător; însă, datorită poziției acestor bucăți de minereu în cadrul vetrei sau cuptorului de redus, acțiunea termică exercitată asupra lor a fost limitată, astfel că reducerea propriu zisă a oxizilor de fier n-a fost dusă pînă la capăt. Alături de aceste vestigii, au mai ieșit la iveală bucăți zgurificate de mărimi diferite din vatra sau cuptorul în care a avut loc reducerea.

Datarea acestor vestigii a fost asigurată de cea a întregului complex în care au fost descoperite. Fără a intra aici în detalii stratigrafice, autorii cercetărilor de la Dervent și Babadag (P. Diaconu și S. Morintz) au stabilit cu toată certitudinea caracterul hallstattian al culturii materiale din cele două așezări [1]. Secolele IX și VIII î.e.n. alcătuiesc limitele cronologice în cadrul cărora se înscriu cele două așezări sus menționate. Vestigiile procesului de reducere a minereului de fier, integrîndu-se deplin în nivelul de viață al așezărilor de la Dervent și Babadag, datează, așadar, din secolele IX — VIII î.e.n. Contextul stratigrafic în care au fost descoperite, mărimea lor și mai cu seamă structura unor fragmente de zgură de la Dervent (martor din cuptorul sau vatra de redus) reprezintă argumente hotărîtoare în ce privește proveniența lor din reducerea minereului de fier în cadrul așezării respective.

Dacă datarea și operația de reducere locală a minereului de fier nu mai pot fi puse la îndoială, o chestiune mai complicată o prezintă încercarea de stabilire a originii minereului de fier redus.

Precum se știe, subsolul Dobrogei nu conține, cu excepția bazinelor miniere de la Iulia și Altîntepe (zonele de oxidație ale zăcămîntului de pirită cupriferă) rezerve de minereu de fier în măsură să satisfacă cerințele industriei noastre naționale. Depozitele amintite mai sus, situate în centrul teritoriului dobrogean, au putut însă asigura în epocile mai vechi cantitatea de minereu de fier solicitată de societatea din acea vreme. Creșterea continuă a cerințelor de metal a dus mai tîrziu la un început de valorificare și a minereului de fier din concrețiunile de oxizi care intră în mică cantitate în constituția teraselor Dunării sau în masa nisipurilor sarmatiene de pe văile situate la sud de Dervent; exploatarea unor asemenea zăcăminte, destul de neeconomică de altfel, a fost pusă în evidență de descoperirea într-o serie de așezări dobrogene a vestigiilor procesului de reducere și prelucrare a metalelor, în special în epoca timpurie a feudalismului (Histria, Tulcea, Capidava, Dinogetia, Păcuiul lui Soare etc.).

Dacă pentru așezarea hallstattiană de la Babadag proveniența minereului de fier redus în așezare poate fi lesne bănuită, dată fiind situarea ei în apropierea rezervelor aflătoare sub forma unei pălării de fier la Iulia, originea minereului de fier redus în așezarea de la Dervent e mai greu de aflat. Se pot face două presupuneri în această privință: într-o primă accepțiune minereul de fier ar fi putut proveni din exploatarea

---

[1] S. Morintz, *Quelques problèmes concernant la période ancienne du Hallstatt au bas-Danube à la lumière des fouilles de Babadag*, în *Dacia*, N.S., VIII, 1964, p. 101—118; vezi și rapoartele de săpături din ultimele campanii arheologice (inedite) la Institutul de arheologie; P. Diaconu, *Săpăturile de la Dervent în anii 1968—1969* (ms. la Institutul de arheologie).

concrețiunilor de fier din terasele Dunării sau din nisipurile sarmatice situate la sud de Dervent; în a doua, existența la Iulia a depozitelor organice de minereu la suprafață ar fi putut constitui sursa centrală de aprovizionare și pentru hallstattienii de la Dervent. Ultima presupunere ni se pare mai aproape de adevăr. Adoptarea acestei ipoteze ne-a fost înlesnită, de altfel, de rezultatele analizelor de laborator efectuate asupra unor fragmente de minereu — zgură de la Dervent. Detaliile tehnice constatate la microscop, asupra cărora nu vom insista aici [2], subliniază cu toată certitudinea că fragmentul analizat reprezintă un minereu hematitic cu gangă autofondantă, în care se recunosc caractere de șist cristalin (fig. 1 și 2); el a fost intenționat supus unui proces de încălzire într-un mediu reducător. Potrivit părerii specialiștilor de la laboratorul de „Cristalografie, Mineralogie și Petrografie" de la Institutul politehnic „Gh. Gheorghiu-Dej" din București, caracterele acestui minereu sînt aproape identice cu cele ale minereului din depozitele de la Iulia. Geologia regiunii Dervent, structura minereului de fier redus nu lasă posibilitatea ca un asemenea minereu să provină din acele lentile de concrețiuni de fier sau mineralizații din terasele Dunării, care prezintă o structură deosebită. Admițînd, de altfel, exploatarea unor asemenea minereuri în perioada de început a metalurgiei fierului, ar însemna să acordăm prea mare credit procesului de însușire de către hallstattieni a cunoștințelor de mineralogie. Pretutindeni se exploata în acea vreme minereul de fier din zăcămintele miniere centrale aflorate la suprafață, care conținea, într-o anumită măsură, o gangă autofondantă, fapt ce facilita procesul de reducere. Am văzut mai sus că asemenea caracteristici prezenta și minereul de la Dervent, apropiindu-se, în felul acesta, de minereul de la Iulia. Exploatarea rezervelor sedimentar-aluvionare a început într-o epocă mai tîrzie, cînd se acumulase suficientă experiență pentru a se trece la valorificarea lor.

Așadar, nu ne rămîne decît să admitem o proveniență comună a minereului de fier redus în cele două așezări dobrogene: depozitele de minereu de la Iulia. Procesul de reducere avea loc în cadrul așezării, în vetre simple sau cuptorașe special amenajate. Alimentarea cu aer credem că se făcea printr-un curent de aer natural; prezența foalelor de mînă poate fi doar presupusă, dovezi sau măcar indicii în această privință lipsind încă.

Care este valoarea istorică a descoperirilor de la Dervent și Babadag asupra cărora am stăruit mai sus?

În contextul istoriei naționale aceste descoperiri se înscriu ca cele mai vechi mărturii (în stadiul actual al cercetărilor) privind exploatarea și reducerea minereului de fier din subsolul dobrogean, în plină epocă de înflorire a exploatării cuprului. Subliniem că e vorba de extragerea și reducerea acestui minereu, iar nu de prelucrarea fierului redus, obținut pe calea schimbului, operație care este ceva mai veche, după cum ne indică o serie de descoperiri de pe teritoriul României unde au fost găsite obiecte de fier asociate cu cele de bronz [3]. Pare surprinzător acest lucru, dacă ne gîndim că pînă în prezent nu există dovezi certe despre exploatarea bogate-

---

[2] Asupra acestor lucruri vom reveni mai pe larg pe baza unor rezultate mai ample obținute în cadrul „Laboratorului de Cristalografie, Mineralogie și Petrografie" de sub conducerea prof. univ. O. Bolgiu de la Institutul politehnic „Gh. Gheorghiu-Dej" din București.

[3] D. Popescu, *Exploatarea și prelucrarea metalului în Transilvania*, în *SCIV*, 1951, nr. 2, p. 36–37.

lor depozite de fier din nordul Olteniei şi din Transilvania în epoca timpurie şi mijlocie hallstattiană, teritorii ale căror zăcăminte de cupru duseseră faima exploatării şi prelucrării lor în epoca bronzului pînă la Marea Baltică.

În contextul istoriei europene, al istoriei Europei central-răsăritene mai cu seamă, descoperirile de la Dervent şi Babadag se situează printre cele mai timpurii mărturii ale reducerii minereului de fier în vetre sau cuptoare, din această parte a Europei. Orientul apropiat (cu statul hittit) a fost leagănul metalurgiei fierului. Aici existau vestitele mine de fier din munţii Taurus, cele din Armenia, Caucaz şi nordul Persiei. Din Orientul apropiat cunoştinţele de reducere a minereului de fier s-au răspîndit în mai multe direcţii, dintre care ne interesează în mod special cea europeană. Către 1 200 î.e.n.[5] procedeul obţinerii fierului din minereu pătrunde în Italia fiind documentat în împrejurimile Bolognei, în Grecia şi în alte teritorii din Balcani, precum şi în regiunea Alpilor (în viitoarea provincie romană Noricum) [4]. Minele de fier din insula Elba au început a fi exploatate către 900 î.e.n.[5] O timpurie exploatare, hallstattiană, a minelor de fier se constată şi în Europa Centrală, în Austria, cu cuptoarele de redus descoperite la Neuwied şi în Moravia secolului al IX-lea î.e.n. [6]. Pe teritoriul Poloniei cele mai vechi mărturii despre reducerea minereului de fier datează din secolul al VIII-lea î.e.n. [7]. Începînd cu secolul al VIII-lea î.e.n. metalurgia reducătoare a fierului cunoaşte o largă extindere pe teritoriul Europei Centrale, fiind puse în valoare bogatele rezerve de fier din depozitele miniere existente aici.

Cronologia difuzării metalurgiei reducătoare a fierului în Europa pare să ne dea un răspuns la problema direcţiei de pătrundere a cunoştinţelor de reducere a fierului pe teritoriul Dobrogei. Documentarea, aproximativ în aceeaşi vreme, a procedeului de reducere a minereului de fier pe teritoriului Dobrogei, al Moraviei şi al altor spaţii din Europa Centrală, pe de o parte, iar pe de alta temporizarea aceluiaşi proces pe teritoriul Poloniei şi al Transilvaniei ar pleda pentru difuzare a acestor cunoştinţe în spaţiile dobrogene pe o cale mai directă decît cea admisă pînă acum (prin Europa Centrală) ; ar fi vorba deci, de difuzarea noului procedeu din zonele mediteraniene prin Balcani, de-a lungul ţărmului de apus al Mării Negre [8].

Aşadar, pe lîngă faptul că descoperirile de la Dervent şi Bagadag sînt cele mai vechi mărturii de reducere a fierului pe teritoriul României şi printre cele mai timpurii în ce priveşte spaţiul Europei central-răsăritene, ele scot în evidenţă o nouă optică de înţelegere a direcţiei de difuzare a cunoştinţelor metalurgiei reducătoare, decît cea admisă pînă acum de unii cercetători.

---

[4] Ch. Singer şi alţii, *A history of technology*, vol. VI, Leida, 1958, p. 75 şi urm.

[5] *Ibidem*, vol. II, p. 58 şi urm.

[6] R. J. Forbs, *Studies in Ancien technology*, Oxford, 1958, vol I, [ed. IV-a, p. 595 şi urm.]

[7] T. Rozycha, *Z badan nad osrodkami produkkcji zeleza VIII—II wieku p.n.e. na ziemiach Polski* (kw. *Hist. Nauki i techniki*, 1960, nr. 3—4, p. 535).

[8] D. Berciu, *Zorile istoriei în Carpaţi şi la Dunăre*, Bucureşti, 1966, p. 226.

Fig. 1. — Macroscopie (x 260) unor bucăți de minereu și zgură de la Dervent din sec. VIII î.e.n.
a) plaje de hematită în cristale fine cu putere reflectoare mare;
b) hematită în cristale cu structură lamelară;
c) cîmp sticlos cu putere reflectoare mică:
d) fier metalic cu putere reflectoare foarte mare.

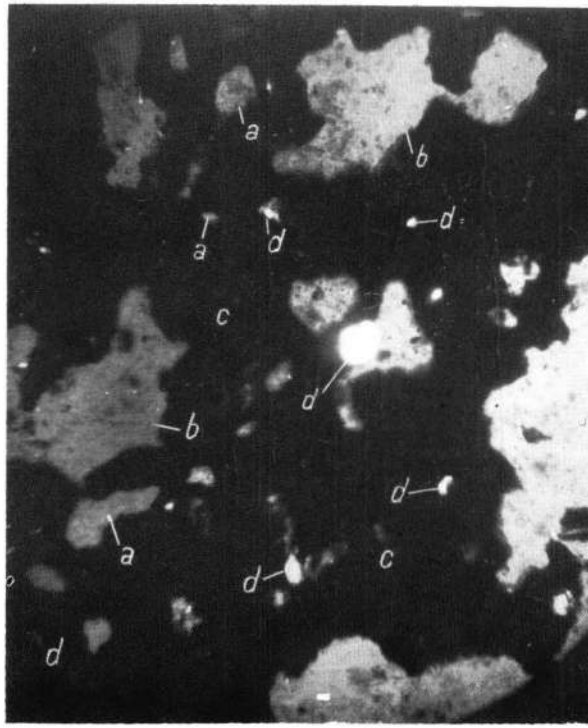

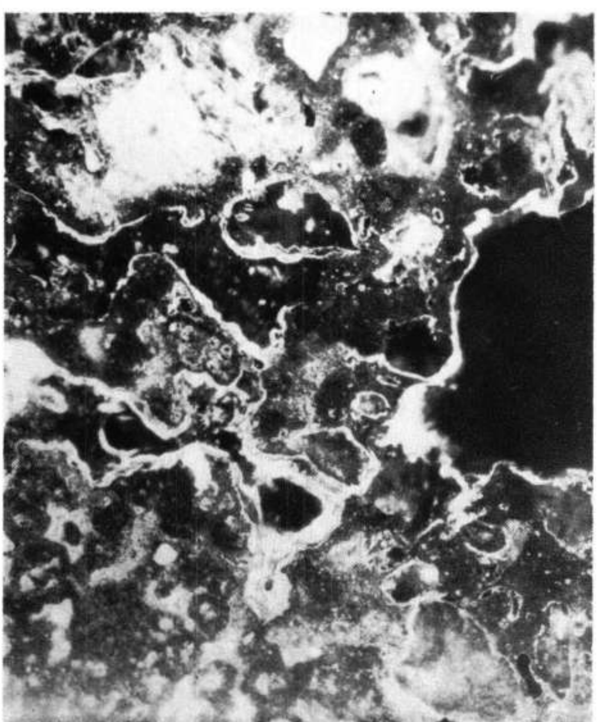

Fig. 2. — Aspectul secțiunii in lumină reflectată cu cîmp negru. Hematita apare ca enclave gri-negricioase înecate în masa mai deschisă sticloasă.

LES PLUS ANCIENS VESTIGES ARCHÉOLOGIQUES CONCERNANT L'EXTRACTION ET LA RÉDUCTION DU MINERAI DE FER SUR LE TERRITOIRE DE LA DOBROUDJA

RÉSUMÉ

Les recherches archeologiques effectuées dans deux établissements hallstattiens des IX^{e}—VIII^{e} siècle av.n.è., Dervent et Babadag, situées en Dobroudja (Roumanie), ont mis au jour des vestiges concernant le processus de la réduction du minerai de fer (minerai, scories, des morceaux de fourneau, ou de foyer, à réduire). Les analyses effectuées ont prouvé que le minerai de fer provenait de Julia (à 70 km. de Dervent et à 10 km. de Babadag).

Pour l'histoire de la Roumanie, lesdites découvertes représentent les plus anciens témoignages *certains* concernant l'exploitation et la réduction du minerai de fer (jusqu'à l'heure actuelle).

En ce qui concerne l'histoire de l'Europe centrale et orientale, les decouvertes de Babadag et Dervent sont situées parmi les plus anciens témoignages concernant la réduction du minerai de fer. Les connaissances sur la réduction ont été diffusées vers le territoire de la Dobroudja à travers les Balkans.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. — La macrophotographie (260 ×) des morceaux de minerai et de scorie de Dervent (VIII^{e} siècle av. n. è.).

a) des enclaves de hématite en cristaux fins, à une grande force de réflexion.

b) hématite en cristaux à structure lamellaire ;

c) champ lissé à petite force de réflexion ;

d) fer métallique à très grande force de réflexion.

Fig. 2. — L'aspect de la section à jour reflété à champ noir.

La hématite paraît en enclaves gris noirâtre.

CU PRIVIRE LA SISTEMUL CRONOLOGIC AL LUI B. HÄNSEL PENTRU EPOCA MIJLOCIE A BRONZULUI

DE

AL. VULPE

Recenta lucrare a lui B. Hänsel, *Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken**, aşa cum reiese şi din titlul ei, pune probleme de o deosebită importanţă pentru o arie, în care se include o bună parte din jumătatea apuseană a României. Necesitatea discutării ei prin prisma cercetărilor arheologice româneşti abia dacă mai trebuie menţionată. Acesta este scopul lucrării de faţă, care îmi va oferi prilejul de a-mi expune unele puncte de vedere privind problemele în discuţie.

Hänsel îşi propune, la sugestia lui V. Milojčić, să prelucreze materialul care ar putea servi pentru o cronologie unitară a perioadei mijlocii a bronzului din bazinul carpatic, înţelegînd prin aceasta etapa ce corespunde în linii mari perioadelor Reinecke B şi C. Aria geografică pusă în discuţie — „Karpatenbecken" (bazinul carpatic) — este înţeleasă în sensul folosit îndeobşte de cercetătorii maghiari şi cuprinde Ungaria, Slovacia, Ukraina transcarpatică, Transilvania, Banatul şi NE Iugoslaviei.

După Hänsel dovedirea existenţei unei perioade mijlocii a bronzului de sine stătătoare necesită în prealabil prelucrarea tuturor descoperirilor de tipuri şi variante, pentru ca, apoi, prin definirea de tipuri, de combinaţii caracteristice, să fie desluşite diversele etape cronologice. În jurul acestei scheme astfel precizate pot fi grupate şi descoperirile considerate indiferente din punct de vedere cronologic. Pentru fiecare tip de obiect metalic trebuie luaţi în considerare patru factori: durata existenţei tipului respectiv, tendinţa de dezvoltare, variabilitatea formală şi aria de răspîndire. După stabilirea acestor factori tipul respectiv poate fi considerat cronologic fixat şi poate servi pentru comparaţii cu ariile culturale învecinate. Din păcate situaţia descoperirilor prezintă încă foarte multe lacune, mai ales

---

* Partea I text, 170 p., partea a II-a cataloguri şi planşe (279 p., 58 planşe, 30 hărţi şi 14 planşe pliante cu scheme tipologico-cronologice). Apărută în editura R. Habelt, Bonn, 1968 (de fapt a apărut în 1969; în România primul exemplar a ajuns în aprilie 1970), în colecţia *Beiträge zur ur- und frühgeschichtlichen Archeologie des Mittelmeer-Kulturraumes für das Institut für Ur- und Frühgeschichte der Universität Heidelberg*, sub îngrijirea lui V. Milojčić (vol. 8).

S C I V, tomul 22, nr. 2, Bucureşti, 1971, p. 301—312

în ceea ce privește cercetarea așezărilor și chiar și a mormintelor. De aceea, cronologia acestei perioade va fi *în primul rînd o cronologie a obiectelor ce apar în depozitele de bronzuri*. Conștient de erorile ce pot surveni prin studierea unilaterală a depozitelor, Hänsel s-a străduit, în măsura în care a fost posibil, să stabilească legături și cu descoperirile de caracter funerar.

Se discută în continuare problema terminologiei. Un nou sistem cronologic pentru bazinul carpatic trebuie să îndeplinească patru condiții : 1) să cuprindă în mod logic dezvoltarea tuturor culturilor cu cezurile respective ; 2) să fie neutru față de concepția culturilor văzută în stadiul actual al cercetării ; 3) să poată fi acordat la schemele cronologice ale zonelor învecinate (în cazul de față, la cronologia Europei centrale) ; 4) să folosească o terminologie adecvată, din care să reiasă în mod clar zona pentru care este destinat. Autorul propune și folosește termenul de ,,Danubische Bronzezeit'', considerînd că, de la Childe încoace, prin ,,Danubian'' sau ,,donauländisch'' se înțelege aria culturală a bazinului carpatic, așa cum a fost definită mai sus. Hänsel împarte ,,bronzul danubian'' în trei perioade, care să corespundă limbajului folosit în Europa centrală.

Perioada timpurie, prescurtată de autor cu sigla FD, corespunde în general cu perioada Reinecke A, este atestată de așezările de tip Tell (spre exemplu Tószeg) și este subîmpărțită în alte trei subperioade. Perioada mijlocie (MD) se subdivide, la rîndul ei, în trei subperioade și corespunde în linii mari bronzului mijlociu după Reinecke (B pînă la C 1). Perioada tîrzie (SD) se subîmparte deocamdată doar în două etape și ar corespunde perioadelor C 2, D și Ha A după Reinecke (vezi tabelul de la p. 21). Autorul nu-și ascunde speranța că cercetările viitoare vor permite o subîmpărțire și a perioadei tîrzii în trei subperioade. S-ar putea utiliza astfel și pentru bazinul carpatic sistemul de trei perioade subîmpărțite în cîte trei subperioade al lui A. Evans, aplicat pentru spațiul est-mediteranean.

Hänsel trece în continuare la studiul fiecărei grupe de descoperiri în parte. Mai întîi sînt studiate armele și uneltele, apoi obiectele de podoabă și abia la urmă tipurile și complexele ceramice. Subcapitolelor respective le corespund, în vol. II, ample liste de descoperiri însoțite de o bogată ilustrație. Sînt ilustrate mai ales complexele închise (,,geschlossene Funde''), care pot servi pentru datare.

În cursul studierii tipurilor luate în parte, Hänsel se străduiește să aducă date pentru definirea a trei subperioade ale bronzului mijlociu. Conform expunerii metodologice, el caută să stabilească tipuri de obiecte și de combinații caracteristice pentru fiecare subperioadă. În acest sens este evident că obiectele de podoabă se pretează cel mai bine la o variabilitate tipologică foarte diversificată. Subliniind puținătatea datelor sigure privitoare la condițiile de descoperire ale ceramicii, Hänsel își propune să cerceteze numai formele ce pot fi atribuite cu certitudine unei anumite etape, pe baza bronzurilor din context. Consecința acestui fapt este că se determină, cu ajutorul obiectelor de metal bine datate, evoluția formelor ceramice și se construiește astfel o schemă, care pretinde să fixeze cronologic ceramica din complexe culturale (p. 123).

Este important de remarcat necesitatea resimțită de autor de a împărți aria ,,bazinului carpatic'' în trei zone, cu centrul de greutate respectiv în Transdanubia și vestul Slovaciei, în NE bazinului carpatic

şi în zona sudică (Serbia de N şi Banatul). Această împărţire a fost necesară, atît în ce priveşte studierea bronzurilor, cît şi a ceramicii.

În încheiere (p. 159 — 170), Hänsel, rezumă cele rezultate din analiza pe tipuri, încercînd a caracteriza trăsăturile celor trei subperioade ale bronzului mujlociu (MD I, MD II şi MD III). Se constată astfel că MD I se deosebeşte de perioada anterioară (FD III) prin răspîndirea, de la răsărit spre apus, a multor elemente culturale, ce au caracterizat orizontul anterior.

Amintim că Hänsel situează depozitele de tip Hajdúsámson-Apa în FD III sau la limita între FD III şi MD I. Prin această migrare spre Europa centrală a unor elemente culturale ia naştere o gamă mare de forme şi de tipuri noi, ceea ce justifică definirea unei frontiere între epoca timpurie şi mijlocie a bronzului.

Forme călăuzitoare ale MD I sînt topoarele cu disc de tip B 1 (Nestor). Apar prima oară seceri, cuţite şi pensete. O altă formă nouă este apărătoarea de braţ, întîlnită în foarte multe depozite. Tot acum apar primele ace în formă de seceră (*Sichelnadel*), cele cu capul în formă de floare de cui (*Nagelkopfnadel*) sau pandantivele cordiforme inverse cu spin central.

Bronzurile de tip Kosziderpadlás caracterizează primele două etape ale perioadei mijlocii. Hänsel crede că acest orizont de depozite nu este atît de unitar cum îl considerau Mozsolics şi Bóna, că el cuprinde două etape distincte ce caracterizează tocmai MD I şi MD II. Odată cu MD I încetează, după Hänsel, culturile cunoscute sub numele de Füzesabony-Otomani, Vatya, Madarovce, Vesprém şi Szekszárd.

Perioada MD II reprezintă, în multe privinţe, consolidarea evoluţiei începute în perioada precedentă. Tipurile sînt foarte asemănătoare. Forme călăuzitoare sînt spade de tip Au, pumnale cu capătul trapezoidal, ace în formă de seceră, fără perforaţie, ace de tip Wetzleinsdorf, brăţări cu decor în formă de solzi de peşte etc. Topoarele de tip B 1 evoluează, devenind mai zvelte. Apar săbiile de tip Boiu. Pe fondul culturii Otomani iau naştere grupele înrudite între ele Piliny, Hajdúbagos, Egyek şi Szeged-Alsótanya. Continuă culturile Vatina şi Dubovać.

Autorul întîmpină greutăţi în caracterizarea etapei MD III. Depozitele lipsesc. Nu sînt săpături în aşezări. Acestei perioade îi sînt caracteristice inventarele mormintelor de la Sombor, Senta, Keszthely etc. şi săbiile cu limbă la mîner de tip Smolenice. Săbiile de tip Boiu apar mai ales în această perioadă. Aspectul cultural al bazinului carpatic pare foarte unitar. Abia se lasă definite grupe regionale. Se observă contacte strînse cu cultura tumulară din perioadele B2 şi C 1, după Reinecke şi Torbrügge. Apar morminte tumulare, mai întîi în vestul zonei (Smolenice, Joševa). În perioada următoare (SD I) acest obicei funerar se extinde şi spre răsărit. Se citează tumulul de la Nyírkarász.

În încheiere, Hänsel încearcă să delimiteze MD III de faza următoare SD I, arătînd trăsăturile acesteia din urmă, fără însă să stăruie asupra ei.

O trăsătură generală a lucrării lui Hänsel este acceptarea unei priorităţi culturale a spaţiului cercetat, faţă de Europa centrală. Mi se pare importantă paralelizarea perioadei tîrzii (SD I) cu perioadele Reinecke C pentru Europa centrală. Acest avans cronologico-cultural este tot mereu impus de cercetările mai recente.

În privința cronologiei absolute, Hänsel arată greutățile de stabilire a unei legături între lumea miceniană după el, cronologic bine fixată, și bazinul carpatic, datorită lipsei de cercetări în zona de legătură. Considerînd că bine cunoscutele influențe miceniene asupra bronzului carpato-dunărean se situează în special în secolul al XVI-lea (orizontul de depozite Hajdúsámson, Țufalău, ș.a.m.d.), epoca mijlocie a bronzului începe încă înainte de 1500 și durează pînă la începutul secolului al XIII-lea. Fiecăreia din cele trei perioade i-ar corespunde astfel o durată de 60—75 ani.

Rezultă din cele de mai sus că miezul lucrării lui Hänsel este reprezentat de tratarea în parte a tipurilor de bronzuri și a ceramicii (133 p. din totalul de 170 p.). După părerea mea, în această parte constă și cea mai importantă contribuție a autorului. În prezentarea de mai sus nu am putut insista asupra acestei părți, tocmai datorită volumului uriaș de fapte și de observații, cele mai multe indispensabile oricărui studiu privind epoca bronzului propriu-zisă [1]. Lectura și analizarea acestui material se impune tuturor celor interesați. O analizare amănunțită în rîndurile de față este practic imposibilă. Luat în parte, fiecare capitol reprezintă de fapt un studiu privind tipologia, răspîndirea, datarea și originea grupei respective de descoperiri. Am stăruit dimpotrivă asupra motivărilor metodologice, deoarece criticile mele vor afecta mai ales această latură, pe care o consider mai degrabă *veștmîntul* și nu *miezul* lucrării lui Hänsel.

În primul rînd, nu pot împărtăși ideea limitării ariei geografice la „Bazinul carpatic", așa cum vrea să-l definească autorul. Noțiunea de „Bazin carpatic", mărginită doar la bazinul Dunării mijlocii, este fără temei. Din bazinul carpatic nu pot fi excluse zonele extra-carpatice ale României [2]. Chiar și așa noțiunea utilizată de Hänsel ar fi putut fi justificată dacă bazinul carpatic al Dunării mijlocii ar reprezenta o zonă unitară din punct de vedere cultural. Dar întreaga lucrare a lui Hänsel nu face decît să infirme caracterul unitar al acestei zone. De aceea autorul a simțit nevoia de a justifica alegerea acestei arii ca obiect de studiu, datorită caracterului de „mijlocitor între spațiul est-mediteranean și stepele

---

[1] Îmi exprim și aici regretul de a nu fi cunoscut lucrarea lui Hänsel pînă a încheia studiul meu privitor la topoarele cu disc din România (*Äxte und Beile aus Rumänien*, I, 1970, în *Prähistorische Bronzefunde*, seria IX, 2; manuscrisul l-am încheiat la Frankfurt a.M., în mai 1969, cînd cartea lui Hänsel nu apăruse încă pe piață). Deși studiul meu se întemeiază pe un material mai complet (Hänsel cunoaște 34 de descoperiri de topoare cu disc din România din cele circa 120 existente), nu există deosebiri de vederi între noi, în ceea ce privește problemele majore, în special ale datării și evoluției variantelor principale. Remarcăm totuși că Hänsel nu acordă multă importanță evoluției în amănunt a motivelor de decor la tipurile de topoare A și B_1. Astfel nu accentuează diferența, după mine importantă, între decorul spiralic al topoarelor din categoria piesei de la Mezöberény și motivele predominant geometrice de pe topoarele de la Ighiel etc. Consider că această distincție are o valoare cronologică, ce putea fi exploatată de autor. De asemenea Hänsel nu vorbește nimic despre problema originii topoarelor cu disc.

[2] Cînd studiază ceramica din răsăritul „bazinului carpatic", autorul nu cercetează nici chiar descoperirile din Transilvania (p. 143, nota 7). Prin aceasta este lipsit de datele aduse de cercetarea românească, mai ales în domeniul explorării așezărilor, pentru perioada respectivă. Mă refer în special la ignorarea unor cercetări ce permit concluzii de ordin general cronologic, cum ar fi cele pentru culturile Otomani (I. Ordentlich, în *Dacia*, N.S., VII, 1963, p. 115 și urm.), Noua (A. Florescu, în *ArhMold*, 2—3, 1964, p. 143 și urm.) sau Monteoru și Costișa (A. Vulpe, în *Dacia* N.S., V, 1961, p. 105 unde se citează și bibliografia mai veche). Am indicat doar unele studii, care au apărut înainte ca Hänsel să-și fi încheiat lucrarea.

din sudul Rusiei, pe de o parte, şi Europa centrală pînă în Scandinavia, pe de alta''. Privită însă sub acest unghi, noţiunea de ,,Bazin carpatic'' îşi pierde şi mai mult sensul logic, deoarece zona de contact, ce ar trebui să ducă la consolidarea căii balcanice pentru fundamentarea cronologiei bronzului european, este sensibil mai largă. Ea cuprinde tot nordul Peninsulei balcanice şi ţările dunărene de la Marea Adriatică pînă la Marea Neagră. Nu este o zonă cultural unitară, dar poate fi definită într-adevăr ca zona de contact, de mijlocire a difuzării influenţelor sud-răsăritene spre Europa centrală sau reciproc. Noţiunea de ,,bazin carpatic'' este de fapt o denumire nouă pentru un concept vechi, azi total depăşit, ca ,,bronzul ungar'' sau ,,ungaro-transilvan'' sau ,,ungaro-român''. Că această noţiune se întemeiază pe hazardul descoperirilor, au arătat-o faptele din ultimele decenii, cînd, datorită pe de o parte intensificării cercetărilor arheologice, pe de alta industrializării şi mecanizării agriculturii, răscolirea intensă a pămîntului a dat şi dă într-una la iveală, într-un ritm susţinut, descoperiri de bronzuri, depozite şi aşezări noi în zonele din jurul ,,Bazinului carpatic''. Aceste fapte fac ca centrul metalurgic şi cultural din Transilvania şi din Ungaria de răsărit să devină doar un aspect al unei zone culturale egal de bogată şi foarte diversificată în culturi regionale. Un singur exemplu : în Moldova se cunoşteau pînă la al doilea război mondial două descoperiri de topoare de bronz cu gaură de înmănuşare. Astăzi numărul pieselor descoperite în această regiune a crescut la 22 [3]. Şi aceasta în numai 25 de ani.

Al doilea rînd de obiecţii critice se referă la construcţia schemei cronologice însăşi. Deşi expunerea metodologică exprimă un punct de vedere pe care îl împărtăşesc, Hänsel s-a lăsat într-o mare măsură sedus de mulţimea datelor provenite din depozitele de bronzuri şi a construit o cronologie aproape exclusiv pe acestea.

Este îndeobşte cunoscut, şi Hänsel este conştient de acest lucru, că dintre cele trei căi arheologice pentru determinarea unei cronologii relative — analizarea depozitelor, a mormintelor şi a stratigrafiei aşezărilor — prima este cea mai unilaterală, putînd duce la imagini cu totul deformate. Dacă acceptăm părerea, din ce în ce mai răspîndită astăzi, că depozitele şi chiar şi obiectele izolate au ajuns în pămînt în marea lor majoritate ca depuneri votive, atunci este greu să mai vorbim de orizonturi unitare de depozite, în accepţia unor evenimente, ce au obligat oamenii să-şi îngroape avutul (bunul simţ ne îndeamnă la întrebarea, de ce tocmai în clipe de restrişte omul să-şi îngroape armele?). Ele reprezintă în mare parte un element de rit religios, care putea fi mai frecvent într-o anumită regiune şi într-o anumită perioadă, putînd lipsi într-alta, ca şi obiceiul de a pune sau nu arme şi podoabe în morminte, obicei ce prezintă fluctuaţii al căror rost ne scapă încă, în tot decursul istoriei şi nu este în nici un raport cu starea de înflorire sau de sărăcie a anumitor culturi.

Pe de altă parte, evoluţia tipurilor de bronzuri nu este neapărat paralelă şi nu se dezvoltă în acelaşi ritm. Este posibil ca unele obiecte de podoabă, cum ar fi acele şi chiar unele arme (în special topoarele de luptă şi spadele), să prezinte o variabilitate mult mai mare, atît în spaţiu, cît şi în timp. Spre pildă, în ceea ce priveşte topoarele cu disc am reuşit să sta-

---

[3] Vezi A. Vulpe, *Äxte und Beile*, I, p. 6. Acolo citam doar 20 de topoare. Anul acesta mi-au mai ajuns la cunoştinţă alte două piese.

bilesc un număr foarte mare de variante tipologice [4]. Faptul că multe se întîlnesc în aceeaşi regiune mă îndeamnă la ipoteza că această varietate reflectă şi o evoluţie în timp. Care a fost ritmul acestei evoluţii nu se poate preciza. Cu atît mai mult trebuie să ne ferim de a atribui fiecărei variante semnificaţia de formă călăuzitoare a unui anume orizont cronologic.

Alte piese, cum ar fi brăţările, pumnalele, cuţitele, uneltele, cunosc o evoluţie ritmic mai puţin diverisificată. În sfîrşit, variabilitatea evolutivă a tipurilor de bronzuri nu este în mod necesar legată de evoluţia istorică a culturii materiale în întregul ei. Dacă în aşa-numitul bronz timpuriu al lui Hänsel (FD) sînt mai puţine tipuri de bronzuri, cu o variabilitate redusă, nu înseamnă că perioada respectivă a avut o durată mai scurtă. Dimpotrivă, numeroasele faze de evoluţie, atestate stratigrafic în cuprinsul aşezărilor din această perioadă, mărturisesc contrariul. În acelaşi timp, răspîndirea pe scară largă a metalurgiei bronzului după secolul al XV-lea a dus rapid la o variabilitate tipologică foarte mare a formelor, ceea ce nu înseamnă că perioada respectivă a fost mai lungă decît cea anterioară. Stratigrafia aşezărilor — atît cît o cunoaştem — vorbeşte iarăşi împotrivă [5].

Iată de ce un asemenea sistem poate conţine contradicţii, care pot ieşi la iveală de îndată ce epoca respectivă va fi studiată pe alte baze.

Un exemplu pentru cele spuse : este curios că săbiile cu mîner se răresc mult în MD II, lipsesc în MD III, pentru a reapare în număr mare în SD. Acelaşi lucru despre topoarele cu ceafa prelungită. Lipsesc în MD, ca să reapară în SD I. Situaţia este şi mai critică cînd este vorba de ceramică. Autorul recunoaşte că nu s-a putut stabili un orizont MD III, cu valabilitate pe tot bazinul carpatic, în ceea ce priveşte formele ceramice.

De asemenea este ciudat că în MD III nu sînt depozite de bronzuri de fel, deşi în perioada anterioară şi cea ulterioară abundă. Perioada mijlocie (MD) se caracterizează mai ales prin bogăţia tipologică şi marea variabilitate a multor tipuri de podoabe. În rest rămîn lacune mari pentru unele din cele trei subperioade, în special pentru MD III, lacune care s-ar rezolva în cazul cînd MD III ar fi considerat un orizont artificial, putînd cel mult reflecta o realitate locală, ici şi colo, nu un orizont general. Nu trebuie să reiasă din criticile mele că întregul sistem cronologic, aşa cum l-a făcut Hänsel, nu poate fi aplicat. Utilitatea lui este însă mărginită, ca şi în cazul sistemului Reinecke, doar la o periodizare în ansamblu a bronzurilor. El nu poate reflecta procesul istoric al diverselor comunităţi din acestă perioadă a epocii bronzului. Prin sistematizarea imensului material din zona bazinului Dunării mijlocii, Hänsel a adus un aport foarte important şi viitoarele descoperiri de bronzuri vor trebui examinate prin prisma acestei cronologii. Nu cred însă că ceramica, elementul de bază în studiul culturilor epocii bronzului, a cărei evoluţie, urmărită stratigrafic în aşezări, reflectă într-adevăr un proces social şi istoric, poate fi periodi-

[4] *Ibidem* ; cf. în special fig. 2 de la p. 23.

[5] În Europa centrală, mai ales în Germania, unde aşezările sînt foarte puţin cercetate (cele mai multe au fost distruse de intensa locuire a zonelor industriale), putem avea o situaţie similară. Raportul de durată, între perioada veche aunjetitziană (Reinecke A) şi perioada tumulară (B şi C la un loc) este poate mai mare, în favoarea celei dintîi, decît se acceptă în general.

zată cu ajutorul bronzurilor din depozite. Stabilirea de tipuri ceramice călăuzitoare prin obiecte de bronz, din contexte, bine datate în cadrul depozitelor, nu poate duce nicicum la reconstituirea etapelor de evoluţie ale culturilor. Acordarea şi, implicit, verificarea sistemului cronologic al lui Hänsel cu datele stratigrafice ale diverselor culturi, va fi o sarcină de rezolvat pe viitor. Voi încerca, examinînd unele situaţii stratigrafice din România şi relaţia lor cu cronologia lui Hänsel, să exemplific cele spuse.

O contradicţie deocamdată de nerezolvat rezidă între periodizarea pe baze stratigrafice a culturii Otomani — efectuată mai ales pe temeiul săpăturilor de la Otomani şi Sălacea [6] — şi afirmaţia lui Hänsel că aşezările-tell din cultura Füzesabony—Otomani III încetează în cursul MD I. Spre deosebire de I. Ordentlich, am fi mai rezervaţi în ceea ce priveşte extinderea fazei Otomani III, pînă după 1200 [7]. Ciobutile de tip Suciu care apar în contextele Otomani III cred că se referă la prima fază a culturii Suciu, mai veche deci decît prima etapă a necropolei tumulare de la Lăpuş (aceasta reprezentînd astfel Suciu II) [8]. Cum în cele mai vechi morminte de la Lăpuş apar bronzuri de tip Uriu-Dragomireşti [9], putem presupune că cultura Otomani III nu a coincis, sau a coincis prea puţin, cu perioada corespunzătoare acestui orizont de depozite (Uriu-Dragomireşti) [10]. Dar chiar şi aşa sîntem departe de cronologia lui Hänsel, fără a mai pomeni de acea a Amaliei Mozsolics.

Orizontul reprezentat de depozitul de vase de la Valea lui Mihai sau de ultima etapă a cimitirului de la Streda nad Bodrogom trebuie să succeadă imediat fazei Otomani III, fiind astfel contemporan orizontului de depozite Uriu-Dragomireşti [11].

---

[6] Este important mai ales studiul lui I. Ordentlich, *Die chronologische Gliederung der Otomani—Kultur auf dem rumänischen Gebiet und ihre wichtigsten Merkmale,* în *Dacia,* N.S., XIV, 1971, p. 83 şi urm.

[7] *Ibidem,* p. 97, aduce faza a treia a culturii Otomani pînă în pragul hallstattului.

[8] Asupra prezenţei fragmentelor culturii Suciu (cunoscută şi sub numele de cultura Suciu-de-sus; propun însă denumirea mai scurtă, mai accesibilă pe plan internaţional) în contexte Otomani tratează studiul lui N. Chidioşan, în *SCIV,* 21, 1970, 2, p. 287 şi urm. Despre necropola de la Lăpuş, jud. Maramureş, a apărut doar o scurtă notă fără ilustraţii de I. Ordentlich şi C. Kacsó privind ritul funerar (în *Maramaţia,* I, Baia Mare, 1969, p. 11 şi urm.). Un studiu asupra acestei necropole este pregătit de C. Kacsó, prin bunăvoinţa căruia deţin toate datele.

[9] Mormîntul tumular de incineraţie de la Nyírkarász (A. Mozsolics, *Acta Arch Budapesta,* 12, 1960, p. 113 şi urm.) prezintă multe asemănări de ritual cu tumulii de la Lăpuş. Paralelismul cronologic al celor două descoperiri este foarte probabil.

[10] Bronzurile găsite în „Cetatea de pămînt" de la Otomani, în mediu sigur Otomani III, vorbesc mai degrabă pentru un orizont anterior depozitelor de tip Uriu—Dragomireşti. Doar inelul de buclă de la Otomani vorbeşte pentru perioadă tîrzie, care ar corespunde culturii Noua în răsăritul României. Rămîne de văzut dacă acest tip însă nu ar putea fi pus în legătură cu o eventuală fază Otomani IV (cf. mai jos notele 11 şi 12). De asemenea depozitul de bronzuri, descoperit pe „Cetatea de pămînt" de la Otomani, nu este demonstrat fără obiecţii ca aparţinind stratului Otomani III (I. Ordentlich, în *AMN,* V, 1968, p. 397).

[11] Din ultimele date publicate privitor la săpăturile de la Otomani (I. Ordentlich, *op. cit.,* p. 83) rezultă că în ultimele niveluri de pe „Cetatea de pămînt" s-a găsit ceramică prezentînd analogii cu unele vase de la Streda nad Bodrogom considerate ca fiind post Füzesabony. Din păcate nu se specifică nicăieri în ce măsură acest nou orizont este bine definit în raport cu nivelul anterior (respectiv Otomani III=Füzesabony) I. Ordentlich nu pomeneşte nimic despre o etapă Otomani IV, deşi aceasta, cred, se conturează din ce în ce mai limpede, reprezentînd Otomanii final. Pentru Valea lui Mihai vezi I. Ordentlich, în *Studii şi comunicări, Muzeul Brukenthal,* 12, 1965, p. 181, cel puţin un vas din acest depozit aparţine culturii Suciu (*ibidem,* p. 181 şi pl. III/4).

În nici un caz nu este MD I şi nici faza Otomani III nu poate fi FD III. Rezultă deci o diferenţă sensibilă între cronologia în general acceptată în România şi cea a lui Hänsel.

Nu este posibilă nici o dăinuire izolată a fazei Otomani III, numai în zona estică şi nord-estică a ariei acestei culturi, aşa cum sugerează Hänsel în urma informaţiilor primite de la M. Rusu (p. 17). Legăturile tipologice dintre materialele de la Füzesabony, Tószeg (straturile superioare) şi Otomani III sînt atît de strînse încît a presupune un decalaj de timp mare între ele este neverosimil [12]. După dispariţia culturii tell-urilor de pe Tisa mijlocie şi apariţia grupelor Egyek şi Hajdúbagos, cultura Otomani III nu a mai putut dăinui mult nici în restul ariei sale, fără a se transforma. Rezultatul concret al evenimentelor de mai sus, trebuie să fi fost tocmai ceea ce sugerez a fi apariţia fazei Otomani IV, atestată la Streda nad Bodrogom (de exemplu mormintele 48 şi 57) în depozitul de vase de la Valea lui Mihai şi chiar la Otomani. Difuzarea şi dispersarea accelerată a elementelor culturale, o caracteristică a bronzului tîrziu în tot SE Europei, este confirmată de elementele Piliny în grupa Egjek şi reciproc, de elementele culturii Suciu la Igrici — Matata [13], şi Valea lui Mihai etc. Aceste elemente ne permit atît o sincronizare culturală cît şi o legătură cu bronzurile. Cultura Suciu ne leagă de tipul de depozite Uriu-Dragomireşti, cultura Piliny de tipul de depozite Rimavská Sobota [14].

Privite astfel lucrurile, întreaga perioadă cuprinsă de Hänsel, sau se comprimă într-un spaţiu de timp foarte mic, sau criteriile ei de datare trebuie revizuite. Sînt pentru această din urmă soluţie. Aici voi da doar cîteva exemple. În funcţie de stratigrafia aşezării de la Otomani, cultura Otomani cuprinde toată perioada mijlocie a bronzului. Nu pumnalul de

[12] I. Ordentlich (*Dacia*, XIV, N.S., p. 93) nu se exprimă clar dacă aşa-zisa pătrundere a purtătorilor culturii tumulare în Ungaria răsăriteană (pătrundere, care, în deplin acord cu Hänsel, nu cred că poate fi deocamdată demonstrată) implică un decalaj cronologic între sfîrşitul tell-urilor de pe Tisa mijlocie şi cel al fazei Otomani III. În orice caz mutarea aşezărilor în locuri natural mai întărite la Otomani de pe ,,Cetăţuia" pe ,,Cetatea de pămînt" — s-a produs în faza de tranziţie II—III, deci înainte de părăsirea tell-urilor de pe Tisa, unde faza a III-a este pe deplin reprezentată. Problema unui decalaj în timp al sfîrşitului fazei Otomani III în diferite aşezări rămîne deschisă şi din motive de ordin general, nu cred că acest decalaj de timp să fie important.

[13] Împărţirea cimitirului de la Igrici Matata in două faze a fost făcută de Hänsel pe criterii tipologice şi în funcţie de obiectele de metal (vol. I, p. 151 şi vol. II, Beilage 9), ca şi în cazul cimitirului de la Cîrna (cf.mai jos). Situarea vasului de tip Suciu în faza I a acestui cimitir nu este, după părerea mea, suficient demonstrată.

[14] Pentru acest tip de depozite, vezi lucrările lui T. Kemenczei, în *Evkönyve Miskolc*, 1965.

Nu neg ca depozite de felul celor de la Forró sau Vel'ký Blh să reprezinte un strat mai timpuriu în grupul de depozite de tip Rimavská—Sobota, dar mi se pare lipsită de conţinut definirea unui orizont de depozite Felsőbalog (Vel'ký Blh) pentru tot bazinul carpatic, aşa cum face Mozsolics (*ActaArchBudapesta*, 15, 1963, p. 77 şi urm., şi *Bronzefunde des Karpatenbeckens*, 1967, p. 125 şi p. 48). Vezi în acest sens şi punctul meu de vedere, exprimat succint, în *Äxte und Beile...*, p. 5, nota 4.

la Barca [15], sau toporul cu ceafa prelungită de la Megyaszó datează faza Otomani III într-o perioadă numită convențional și fără nici o valoare concretă, A_2 după Reinecke sau FD III după Hänsel, ci ceramica fazei Otomani III este hotărîtoare pentru a data cele două tipuri de obiecte, cu toate consecințele pe care acest lucru le implică, într-o perioadă foarte apropiată de bronzul final. În felul acesta se închide și lacuna în linia de evoluție a topoarelor cu ceafa prelungită [16]. Prezența importului cultural Otomani III în cel mai de sus nivel Madarovce de la Nitriansky Hrádok, deci în nivelul imediat posterior gropii cu depozitul de arme [17], dovedește de asemenea că înflorirea maximă a culturii Otomani III este tîrzie pe scară cronologică relativă [18]. În continuare trebuie presupus că așa-numitul orizont de depozite Hajdúsámson nu poate fi conceput ca o orizontală cronologică, ci piesele cu decorul caracteristic cuprind o perioadă de timp mai mare, ce corespunde fazei II și începutului fazei III de la Otomani. Această aserțiune ar fi în acord cu marea variabilitate tipologică a decorului topoarelor cu ceafa prelungită și cu disc (de tip A și B1) așa cum le-am stabilit în altă parte [19]. Desigur Hänsel are perfectă dreptate cu privire la lipsa de unitate a depozitelor din așa-zisul orizont Kosziderpadlás. Și aici există o pronunțată variabilitate tipologică, mai mică însă decît la tipul Hajdúsámson. Locul cronologic al acestui tip de depozite trebuie să se situeze în cea mai mare parte în perioada Otomani III. Depozitele de tip Uriu-Dragomirești urmează nemijlocit celor de tip Kosziderpadlás.

De mare importanță este capitolul privitor la cronologia relativă a culturii de la Dunărea bănățeană, sîrbească și oltenească. Este vorba de cîmpurile de urne dezvoltate pe fond Vatina. Cu ajutorul cimitirelor de la Ileandža, Belegiš, Cîrna și Belgrad-Karaburma, prelucrînd și vechile materiale de la Vatina, Vršac, Dubovac etc. Hänsel ne-a oferit un tablou convingător al evoluției culturale din această zonă. Săpăturile de la Cruceni

---

[15] Și la Barca, în Slovacia de E, s-a observat aceeași succesiune Otomani II—III = Barca II—I (L. Hájek, în *Kommission für das Äneolithikum und die ältere Bronzezeit*, Nitra, 1958, p. 59 și urm.)

[16] A. Vulpe, *Äxte und Beile*, p. 56 și 59.

[17] Tipuri de arme, care, după Hänsel, se situează în FD III și în pragul MD I. După mine aceste arme ar trebui să corespundă fazei Otomani III, cel mult tranziției II—III.

[18] În cuprinsul culturii Otomani au fost descoperite mai multe inele de buclă (Lockenringe), care pot servi la datare și sincronizare, cu atît mai mult cu cît există deja un studiu asupra acestor obiecte în raport cu periodizarea culturii Monteoru (E. Zaharia, *Dacia*, N.S., III, 1959, p. 103 și urm.). Hänsel citează studiul (vol. I, p. 113), dar nu îl exploatează pentru sincronizarea culturilor. După schema lui Hänsel, tipul de inel de buclă întîlnit în ultima fază a culturii Monteoru (faza II B) se datează în MD I și MD II. Tipul specific perioadei post-Monteoru II B este situat de Hänsel în intervalul MD II, III și SD I. Succesiunea relativă a inelelor de buclă la Hänsel corespunde așadar cu cea a Eugeniei Zaharia. Este drept că durata unui tip poate fi mai lungă. Apariția lui într-un anume context nu presupune deci, o sincronizare a acelui context cu alte culturi. Este totuși interesant de observat că tipurile tîrzii de inele de buclă ce apar în mediu Otomani III (ași zice mai degrabă IV) la Otomani (I. Ordentlich, *Dacia*, N.S., IV, 1960, pl. 16/14), la Megyaszó (F. Tompa, 24/25, *BerRGK*, pl. 45/18) sau Barca sînt cele mai tîrzii din cadrul culturii Monteoru, unde sînt atestate, fie în faza ultimă II B, fie în etapa următoare (cultura Noua). Cum prin bronzurile descoperite în contexte sigure Noua ne aflăm în pragul sau chiar în perioada depozitelor de tip Uriu—Dragomirești, rezultă că Otomani III = Monteoru II, această relație fiind urmată nemijlocit de bronzul final, respectiv orizontul de depozite, Uriu—Dragomirești și culturile ce le implică. Remarcăm doar că această succesiune de relații tipologice cu implicații stratigrafice este în acord cu observațiile făcute mai sus asupra cronologiei culturii Otomani.

[19] *Äxte und Beile*..., p. 69 și fig. 2. Este probabil că evoluția topoarelor cu disc de tip A să continue paralel cu cea a celor de tip B 1.

(jud. Timiş) [20], confirmă partea finală a acestei scheme. Este de remarcat că autorul a avut în această zonă la dispoziţie mai multe cimitire şi foarte puţine depozite. Situaţia de la Belgrad-Karaburma este aproape identică cu cea de la Cruceni [21]. Această din urmă descoperire oferă avantajul de a fi dat la iveală un număr mai mare, mai variat de tipuri de bronzuri. Este de remarcat mai ales persistenţa topoarelor cu disc de tip B 1 (Nestor) în faza Cruceni I. Această fază precede nemijlocit Ceramica neagră cu caneluri (Cruceni II), care poate fi pusă în legătură cu bronzurile de tip Uriu-Dragomireşti, prin vasul depozitului de la Cornuţel [22]. Elucidarea cronologiei acestei zone însă nu va începe decît o dată cu săparea aşezărilor. Pînă acum s-a făcut puţin în acest sens.

Faptul că cimitirul de la Cîrna este primul de acest fel, săpat integral şi publicat în condiţii satisfăcătoare, a trezit pe bună dreptate interesul cercetării. Hänsel încearcă primul o împărţire pe faze.

Deoarece la Cîrna nu s-au găsit obiecte de bronz tipice, Hänsel încearcă să dateze cîteva tipuri de vase cu ajutorul altor descoperiri similare ce sînt însă asociate cu bronzuri. Acestea din urmă sînt datate potrivit schemei general adoptate de autor şi faţă de care am exprimat mai sus o poziţie critică. Procedînd deci de aşa manieră, Hänsel distinge trei faze de evoluţie, fiecăreia fiindu-i caracteristice anumite forme ceramice(vezi p. 139 şi anexa 12).

Interesează aici doar primele două, care cuprind majoritatea mormintelor. Raportată pe plan situaţia nu corespunde unei stratigrafii orizontale, mormintele plasîndu-se fără nici o ordine cronologică în planul cimitirului. Acest fapt, deşi teoretic ar putea corespunde realităţii, este infirmat de *analiza internă* a cimitirului, făcută recent de R. Hachmann [23]. Acesta, spre deosebire de Hänsel, făcînd abstracţie de orice analogie mai depărtată, indiferent dacă este sau nu datată cu bronzuri, a folosit doar elementul cel mai bogat din materialul arheologic de la Cîrna, şi anume decorul. Analizînd combinaţia diverselor motive ornamentale, Hachmann a obţinut o stratigrafie orizontală foarte clară, ceea ce îi confirmă pe deplin concluziile : cimitirul de la Cîrna are două faze ce se dezvoltă destul de regulat în planul cimitirului, de la NE spre S. Aceste două faze însă nu se acoperă decît parţial cu cele stabilite de Hänsel [24].

Situaţia de la Cîrna ilustrează elocvent, după părerea mea, erorile ce pot rezulta din aplicarea unei scheme cronologice rigide, unilateral construite, pentru citirea evoluţiei unei unităţi social-culturale, cum ar fi un cimitir sau o cultură materială.

Pentru a termina tot cu probleme de ordin metodologic, voi exprima, în încheiere, punctul meu de vedere, împărtăşit şi de alţi arheologi români,

---

[20] Materialul este în întregime nepublicat (vezi doar topoarele cu disc la A. Vulpe, *Äxte und Beile*..., nr. 321, p. 73). O primă încercare de periodizare a cimitirului a fost făcută de K. Horedt, în *Studii şi comunicări, Muzeul Brukenthal*, 13, 1967, p. 137 şi urm.

[21] Informaţie orală de la B. Hänsel. Materialul de la Belgrad—Karaburma este nepublicat.

[22] I. Stratan, în *SCIV*, 15, 1964, 4, p. 523.

[23] În *Germania*, 46, 1968, p. 368 şi urm.

[24] Ar fi de adăugat că, după părerea mea, slaba evoluţie a decorului nu justifică pentru necropola de la Cîrna o durată de circa 300 de ani, cum presupune V. Dumitrescu (*Necropola de incineraţie din epoca bronzului de la Cîrna*, Bucureşti, 1961, p. 305). De ce să nu presupunem o durată de 100—150 de ani, ce ar fi mai potrivită pentru a explica problemele demografice puse de studiul comunităţii de la Cîrna? (Vezi în acest sens Hachmann, *op. cit.*, p. 369).

referitor la cronologia epocii bronzului. Schema Reinecke trebuie definitiv abandonată pentru SE Europei. Înlocuirea ei cu o schemă întemeiată pe elemente din mediul local se impune. Hänsel ne-a adus pentru aceasta un însemnat ajutor. Prin lucrarea lui a fost pusă în lumină, mai mult poate ca oricînd pînă acum, o perioadă care, deşi scurtă, se ilustrează printr-o mare varietate de descoperiri de bronzuri. Faptul însă că cercetarea aşezărilor progresează lent şi în mod inegal în spaţiu, nu poate fi o scuză pentru a da acestui sistem cronologic, bazat doar pe depozite sau morminte izolate, pretenţia de valabilitate generală pe plan cultural şi istoric.

Paralel cu schema lui Hänsel, cred că trebuie să se stabilească anumite relaţii cronologice pe zone restrînse (aria unei culturi de exemplu), ţinînd seama în primul rînd de datele stratigrafice atîtea cîte sînt. În măsura posibilului, să legăm aceste zone restrînse între ele, punîndu-le în ecuaţie. Acolo unde nu putem exprima relaţii de acest fel, trebuie să aşteptăm pînă ce faptele o vor permite. În România avem deja cîteva zone bine periodizate stratigrafic (jumătatea de est a ţării, cu culturile Monteoru, Costişa, Tei şi Noua, aria culturii Otomani, cultura Suciu prin cimitirul de la Lăpuş etc.). Legarea acestor unităţi între ele nu este departe şi pe linia aceasta merg cei mai mulţi dintre cercetătorii români. Desigur acest punct de vedere va duce la o exprimare foarte complexă a faptelor, în care elemente de stratigrafie trebuie combinate cu tipuri de obiecte şi cu tipuri de depozite. Dar este singura cale sigură. O schemă tip Reinecke sau una pe cicluri de trei, luate cîte trei, ca la Hänsel, deşi ne ispitesc prin claritatea lor, foarte utile dacă le limităm doar la studiul obiectelor de bronz, nu ne duc departe în domeniul istorico-cultural.

Desemnarea perioadelor unei epoci trebuie făcută numai pe baza examinării complexe a structurii interne a culturilor materiale, care reflectă procesul istoric al evoluţiei sociale şi economice. Pentru spaţiul carpato-dunărean, în care se include şi teritoriul actual al României, nu avem o cezură importantă decît la sfîrşitul neoliticului (al culturilor Cucuteni, Gumelniţa etc.) şi la cucerirea Daciei de către Traian în 106 e.n. Desigur, există multe frămîntări în tot acest răstimp, dar nici una nu este generală, permiţînd tragerea unor linii de cezură istorică. Continuitatea culturii materiale poate fi mereu demonstrată cu ajutorul materialului arheologic. De aceea şi periodizarea internă a epocii bronzului va fi totdeauna supusă controverselor. Aici în România, sîntem înclinaţi mai degrabă să folosim un limbaj flexibil [25], fără multe implicaţii, un fel de jargon arheologic. Pentru epoca bronzului vom distinge astfel mai întîi o perioadă de tranziţie de la neolitic, în care se situează mulţimea de grupe şi complexe mari culturale, în general mai puţin cunoscute, ce succed marilor culturi neolitice. Urmează apoi o perioadă timpurie, în care fenomenele de tranziţie capătă o formă stabilă (este evident că pe măsura progresului cercetării, noţiunea de ,,perioadă de tranziţie'' se va reduce, pentru a dispărea, fiind inclusă în perioada timpurie a bronzului). Perioada mijlocie a bronzului cuprinde evoluţia paralelă a culturilor stabile şi bine delimitate zonal, rezultate în general din culturile mai largi ale bronzului timpuriu (în linii mari această perioadă corespunde perioadelor Reinecke A — C sau

[25] Acest punct de vedere l-am redat şi în introducerea la *Äxte und Beile*..., p. 1 şi urm.

Hänsel FD şi MD la un loc). În sfîrşit, perioada tîrzie începe o dată cu procesul de difuzare accelerată a elementelor culturale locale pe spaţii întinse şi cu unificarea culturală (fenomenele Gáva în bazinul Tisei şi Noua în jumătatea răsăriteană a României).

Această expunere nu este o periodizare propriu-zisă, ci reprezintă doar necesitatea de exprimare a stadiului cercetărilor, fără să implice o schemă rigidă şi putînd fi adaptată oricărei situaţii prilejuite de viitoare descoperiri.

ZU DER MITTELBRONZEZEITLICHEN CHRONOLOGIE VON B. HÄNSEL

ZUSAMMENFASSUNG

Der Verfasser stellt die bereits im Titel miteinbegriffene Wichtigkeit der Arbeit von B. Hänsel fest. Das chronologische System Hänsels wird methodologisch und vom Standpunkt der Ergebnisse der rumänischen archäologischen Forschung erörtert. Da in nächster Zeit der Verfasser eine Besprechung in deutscher Sprache vorbereitet, die alle hier vertretenen Meinungen enthalten wird, ist eine detaillierte Zusammenfassung jetzt überflüssig.

DESPRE POPULAŢIA ŞI ROMANIZAREA MOESIEI SUPERIOR
(în legătură cu monografia lui A. Mócsy*)

DE

I. I. RUSSU

Preocuparea lăudabilă şi meritorie — devenită prin propagare o adevărată „modă" în ultimele decenii — de a studia în amănunte şi în ansamblu populaţia şi totodată romanizarea unor singuratice provincii romane din sud-estul Europei este puternică şi productivă după al doilea război mondial, mai ales între eruditii maghiari; după Panonnia [1], Dalmatia [2], iar (ceva mai demult) sora ei estică şi omonimă Moesia Inferior [3], a urmat anul trecut la rînd Moesia Superior, în monografia impozantă a cunoscutului epigrafist şi istoric-arheolog budapestan András Mócsy (profesor la universitate) [4], care s-a mai ocupat de această provincie, de

* *A.M.* = András Mócsy, *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior*, Akadémiai Kiadó (Editura Academiei), Budapest, 1970, 284 p., în 8°.

[1] A. Mócsy, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*, Budapest, 1959, 276 p. (recenzie: *Dacia*, N.S., V, 1961, p. 601—608); L. Barkóczy, *The population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletianus*, în *Acta Archaeologica*, Budapest, XVI, 1964, p. 257—356; A. Mócsy, art. *Pannonia*, în *RE*, Suppl. IX (1962), col. 515—776, Budapesta.

[2] G. Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft in der römischen Provinz Dalmatia*, 1965, 233 p.; *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg, 1969, 40 p. (recenzie critică: *Cercetări de lingvistică*, Cluj, XV, 1970, p. 163—173); J. J. Wilkes, *Dalmatia*, London, 1970, 529 p.

[3] B. Gerov, *Romanizmăt meždu Dunava i Balkana*, Sofia, 1949—1953.

[4] András Mócsy, *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970, 284 p., în 8°. Cuprins: Vorwort, p. 7—8; *I. Historische Geographie der Provinz.* 1. Grenzen, 2. Strassennetz, 3. Territorien, *a*) Peregrine Gemeinden, *b*) Munizipale Gemeinden, *c*) Bergwerkdistrikte, *d*) Die spätantike Provinzeinteilung, *e*) Zusammenfassung, p. 9—46; *II. Einige Probleme der Militärgeschichte.* 1. Die Besetzung der Provinz, 2. Der obermösische Limes zur Zeit des Bestehens von Dakien, 3. Die „Kastelle" von F. Kanitz, p. 47—61; *III. Die Territorien der Provinz.* 1. Scupi, 2. Ulpianum, 3. Municipium Dardanorum, 4. Naissus, 5. Ratiaria, 6. Aurelianum — Aquae, 7. Singidunum, 8. Aureus Mons — Kosmaj-Gebiet, 9. Munic. Celegerorum, 10. Horreum Margi, 11. Margum, 12. Viminacium, 13. Aelianum, p. 62—160; *IV. Die Gesellschaft.* 1. Senatoren und Ritter, 2. Dekurionen, 3. Augustalen, 4. Das Militär, 5. Bürgerrechtspolitik, 6. Peregrine, 7. Sklaverei, 8. Urbevölkerung und Fremde, 9. Latrones, p. 161—198; *V. Über einige Erscheinungsformen der Romanisation.* 1. Inschriften und Romanisation, 2. Die Verbreitung der lateinischen Schrift und Sprache, 3. Der Einfluss der römischen Verwaltung und des römischen Rechts, 4. Das einheimische Element im Kult und in der Namengebung, p. 199—250; *VI. Zusammenfassung*, p. 251—256. *Anhang.* 1. Bemerkungen über die Kleinfunde, 2. Grundsätzliches zur Inschriftenstatistik, p. 257—266. *Abkürzungen*, 267—269. *Abbildungsverzeichnis*, p. 270—271. *Verzeichnis der behandelten Inschriften*, p. 272. *Register*, p. 273—284.

SCIV, tomul 22, nr. 2, Bucureşti, 1971, p. 313 — 330

romanizarea ei. Monografia recentă este o lucrare masivă, scrisă cu multă erudiție și vervă, mult meșteșug și zel, imprimată la Academie în optime condiții tehnice, cu deosebită acribie și acuratețǎ (cf. totuși *infra*, nota 32). La o excelentă cunoaștere a izvoarelor documentare, a bibliografiei și a hărților indicînd relieful provinciei studiate, autorul adaugă proprii explorări de teren, de monumente, ruine și alte materiale, cercetări în muzee, consultări și informații de pe la cercetători și muzeografi, colegi și prieteni (în număr de vreo 24, p. 8), date inedite, — cum era firesc de așteptat de la un conștiincios erudit cu pregătire multilaterală în domeniul vast, complex, cu multe obscurități al Europei sud-estice în antichitate; el a înțeles just că azi asemenea lucrări de mari proporții și pretenții nu se pot face numai cu ce, cum și cît oferă cărțile în bibliotecă.

Cartea lui A. Mócsy îmbrățișează (fără pretenția de a le fi epuizat) aspectele principale în problemele structurii social-etnice, cultura materială, organizarea vieții provinciale, procesul de urbanizare, propagarea culturii materiale, a limbii și modului de viață romane în Moesia Superior, — totul fiind înfățișat într-o concepție și o manieră originale, un stil și plan de organizare și expunere cu rezultate și concluzii generale cu care însă nu toată lumea va fi de acord. Indiferent de calitățile și scăderile (inerente oricărei lucrări similare) pe care le prezintă, monografia asupra Moesiei Superior se impune atenției, comportă o discuție mai circumstanțiată prin dimensiunile, structura și concluziile adoptate, prin semnificația pentru problema romanizării în general, atît pe planul larg al întregii împărăţii romane, cît mai ales în zona danubiană și carpato-balcanică, — deci direct și în mod esențial pentru întreaga istorie antică și medievală a sud-estului european.

La prima vedere, planul și ordinea prezentării materiei și argumentarea în *Gesellschaft und Romanisation* fac impresia a fi judicioase, corecte; dar examinarea mai apropiată a cuprinsului și analizei problemelor, a materialelor documentare, a compartimentărilor arată că repartizarea și metoda anchetei nu sînt din cele mai reușite, clare și „practice" adecvate realităților, nu respectă ordinea logică și cronologică a lucrurilor, etapele dezvoltării provinciei și a populației, a organizării și evoluției sale, a structurii însăși a documentelor disponibile (literare, epigrafice, arheologice, numismatice), cum se va arăta la analiza diferitelor capitole (cu deosebire cap. I-III).

Analiza ce urmează (legată și de experiența cu opiniile altor cercetători ai problemei romanizării ce s-a pus de mai multă vreme fiind mereu actuală), referindu-se la aspecte de ansamblu ori părți negative cu lacune și erori de amănunt, nu poate și nu urmărește a face un control integral al documentației și expunerii lui *A.M.*, cu epuizarea tuturor elementelor utile și necesare în problema vastă, complexă a populației și romanizării Moesiei Superior, — ca și a altor provincii. Se vor releva numai cîteva aspecte și învățăminte, prezentînd observațiile și rectificările în ordinea și potrivit împărțirii cu „punctajul" sumarului monografiei (nota 4).

P r e f a ț a, urmărind să explice și să justifice titlul și tematica lucrării, aduce precizări și definiția noțiunii de „romanizare", termen care „fiind modern, nu este (metodic) necesar [!] a-i da în prealabil definiția; și ar fi desigur de dorit să nu-l utilizăm în cercetări" remarcă

autorul *A.M.*; deci un termen pe care el (o spune) l-a adoptat numai cu „șovăială" în titlul lucrării. Asemenea confesiuni spun mult în privința poziției autorului lor și a felului cum se interpretează „romanizarea": care sînt concluziile istorice? De fapt *A.M.* pleacă de la tema gr. *rhomaizein* cu însemnarea „a vorbi latina", „a fi de partea Romei" (Appian), caută „aspectele sociale" ale acestui concept în una din provinciile romane, făcînd de la început un viraj care îi va permite să escamoteze însuși procesul romanizării, adică ceea ce admite aproape toată lumea (afară de autor precedat de sofiotul V. Beșevliev și de vienezul E. Swoboda), aspectul esențial fiind aici transformarea provincialilor „barbari" —peregrini în *romani*, prin limbă și nume etnic-național. „Amănuntul" apare destul de lămuritor, edificator.

„G e o g r a f i a istorică a provinciei (I)" prezintă granițele [cu provinciile vecine: Pannonia, Dalmatia, Macedonia, Moesia Inferior, Dunărea (Dacia)] cu valoroase indicații asupra reliefului și condițiile tectonice care au determinat împărțirile administrative, ilustrate prin bune schițe cartografice (care însă nu arată nimic din elementele de hipsometrie, uneori pretează chiar la confuzii, ca p. 12 „cursul Var larului"). Rețeaua rutieră, pe bază de itinerarii, miliarii, inscripții, ilustrată prin hărți, tabele, cifre. Teritoriile sînt de două categorii : a) **civitates peregrinae** (care ocupă abia patru pagini de text), în disproporție cu importanța fundamentală a populației indigene (preromane) : dardani, celegeri, timachi, moesi, tricornensi, picensi, deci vreo șase grupe de triburi, „peregrini", care de fapt constituiau temelia cu substanța însăși social-economică a provinciei romane Moesia Superior. Aceste populații trebuiau să fie studiate mult mai amănunțit : obîrșia lor etnică, apartenența lingvistică, organizarea și structura social-politică, răspîndirea teritorială, toponimia și antroponimia, structura și nivelul economic, contactele cu Roma, rezistența și supunerea lor, condițiile și situația în cadrul provinciei romane' comunitățile social-etnice, contactul cu lumea romană în interiorul provinciei și în afară (Italia, Roma, în Vest etc.); totul era de transpus pe o hartă amănunțită care să ofere oglinda firească și necesară a realităților fondului social-etnic și economic pe care s-a dezvoltat viața provincială și romanitatea Moesiei Superior (analog cu a altor provincii). Este necesar a se releva aici că majoritatea populațiilor autohtone în Moesia vestică era de neam tracic, de limbă traco-moesică (cu excepția poate a dardanilor, aparținători grupului illyric, și a elementelor izolate illyre, alături de imigrații celți, scordiscii ș.a., care s-au integrat anterior în masele localnicilor), lucru pe care *A.M.* nici nu-l bagă în seamă. Spre a determina valoarea fondului social-economic, etnic și lingvistic indigen prevalent tracic (sau poate „traco-illyric") relativ ușor de identificat chiar prin amănunte în provincie, se impunea o analiză detaliată nu numai a topografiei arheologice a teritoriului, ci și întreaga toponimie indigenă preromană : toate numele de localități (preluate de stăpînirea romană și păstrate în continuare) care se oglindesc în așa numita „toponimie majoră" (*Scupi*, *Naissus*, *Ratiaria*, parțial *Singidunum*, *Viminacium* ș.a.), ori „minoră", sate, castella etc. (din itinerarii, Procopius etc.) și în numele de sate (tîrguri) menționate în afară în inscripțiile puse de emigrații provinciali illyro— și traco-romani, ca *Aurelius Aurelianus miles coh. -- praeto-[riae et --- Epi]cadus [miles co]h. I prae[toriae] et Fl. Fuscus milites ex*

Dardania ex vico Perdica et ex vico Titis la Roma (*CIL*, VI, 32605); [*Au*]*re*[*l.*] *Moca militavit in* [*cohorte*] *Claud. miliarense an.* [*VIII*, *f*]*actus bf. trib. ann. I*[*II*] (etc.), *natus in Dardan*(*ia*) *vico Zatidis, dedit nomen militi*(*a*)*e annor. XXIII, vixit an*(*n*)*is LV, A*[*u*]*r. Maxi*[*m*]*ian*[*u*]*s nepus avunculo merenti* la Aquileia (*CIL*, V, 898). Aceste şi alte asemenea piese epigrafice (de ex. *CIL*, VI, 533, XIII 6823 etc.)[5], de excepţională valoare în dosarul documentar al compoziţiei etnice şi romanizării provinciilor illyro-trace, nu figurează într-o carte despre „societatea şi romanizarea în provincia romană Moesia Superior". Ignorarea toponimelor şi minimalizarea antroponimelor indigene (relativ puţine dar cu atît mai valoroase şi semnificative) din Moesia apar ca o lacună regretabilă.

Alături ori suprapuse peste „comunităţile peregrine" erau b) **comunităţile municipale romane** : *Scupi*, *Ratiaria*, *Viminacium*, *Ulpianum*, *Margum*, *Singidunum*, *Municipium Dard*(*anorum?*), *Municipium Cel*(*egerorum?*), *Horreum Margi*, ca şi c) **districtele montanistice (miniere)** Kosmaj, Rudnik, Kapaonik, în care (pe baza documentării epigrafice şi numismatice) s-a dezvoltat o intensă activitate extractivă şi de prelucrare în ateliere, turnătorii (metalla), monetării etc. ; în aceste „districte" municipalizarea s-a extins de timpuriu. După împărţirea provincială din antichitatea tîrzie (secolul IV : Dacia Ripensis, Dacia Mediterranea, Dardania ; aserţiunea că familia lui Iustinus I şi Iustinianus I era de origine „dardanică", la fel ca şi dinastia lui Constantinus I, p. 43, nu este exactă : s-a arătat că erau traci)[6], urmează un „rezumat" ce prezintă toate cele 13 districte municipale şi (6) miniere ale provinciei, cu o hartă clară (p. 45), stăruind asupra etapelor de urbanizare a Moesiei Superior. Este evident că structura, proporţiile şi aportul pozitiv al capitolului I din monografie nu sînt satisfăcătoare ; era de aşteptat altceva : restabilirea şi ilustrarea realităţilor social-etnice şi economice locale, prezenţa masivă şi activă a populaţiei autohtone în provincie, contactul ei cu romanitatea, continuitatea fenomenelor de viaţă indigene şi osmoza cu romanismul, lucruri care din păcate nu se oglindesc într-un cadru istoric şi geografic adecvat, ca o justificare prealabilă uşurînd înţelegerea dezvoltării „societăţii şi romanizarea" în provincie.

„Unele probleme ale istoriei m i l i t a r e (II)" nu este un capitol bine intitulat, nici elaborat cu deplin succes, avînd goluri, cu toată masiva îngrămădire aparentă de material documentar dispus condensat pe numai 15 pagini. De prisos a mai spune că era şi este necesar a cunoaşte nu numai „cîteva" probleme ale istoriei militare ci (faţă de însemnătatea primordială sub raportul social şi cultural în romanizare ce revenea armatei ca vehiculator activ al limbii şi formelor de viaţă romane) era absolut indispensabil un repertoriu complet al trupelor (legiuni, *auxilia*, toţi militarii, beneficiari etc., inclusiv veteranii), dislocarea lor în castre, castella, praesidia, drumurile militare, limesul şi fortificaţiile în ansamblu etc., ilustrate cu o hartă amănunţită, precum şi relaţiile cu acţiunea militară şi cucerirea Daciei (care s-a făcut începînd tocmai de pe teritoriul

---

[5] Cf. G. G. Mateescu, *I Traci nelle epigrafi di Roma*, în *ED*, I, 1923, p. 57—288 ; *Granița de apus a tracilor*, în *AIIN*, III, 1924—5, p. 377—492 ; R. Vulpe, *Gli Illiri dell'Italia imperiale romana*, în *ED*, III, 1925 (1926), p. 129—257 ; I. I. Russu, *Granița etnică între traci și illiri*, în *AISC*, IV, 1944, p. 74—146 ; idem, *Illirii* (*passim*).

[6] Infra, p. 326 ; *Limba traco-dacilor*, ed. a II-a, 1967, p. 29.

Moesiei), deplasările de unităţi în provincia din stînga Dunării ş.a.; nu ar fi aceasta o istorie militară exhaustivă a provinciei, ci un simplu „inventar" al tuturor unităţilor şi (cel puţin în cifre rotunde) al oamenilor „în uniformă" care făceau parte efectiv şi permanent din „societatea" locală participînd mai mult decît oricare altă categorie la procesul de romanizare. Paragraful 1. („Ocuparea provinciei" ce trebuia să constituie capitolul II al cărţii, după „Moesia preromană" şi populaţia autohtonă) expune campaniile romane, pătrunderea şi prezenţa forţei romane, deplasările legiunilor în teritoriul provinciei; 2. „limesul Moesiei Superior în timpul provinciei Dacia" prezintă un repertoriu topografic-arheologic cu date exacte asupra castrelor şi castele-fortificaţii de pe „limes"[7]. Despre unităţile de pe limes se citează ca bibliografie numai o lucrare a lui A. Radnóti (1959, cu greşeli şi lacune). Dacă la marile unităţi omogene şi uniformizate ca structură juridică şi nivel cultural de romanizare care erau legiunile (în Moesia Superior două: IV Flavia, VII Claudia, ambele pe linia Dunării) cercetarea compunerii şi efectivelor putea fi mai sumară sau chiar redusă la minimum — în schimb la *auxilia* era util şi necesar a se întocmi repertoriul critic şi complet cu obîrşia, „istoricul" şi compunerea etnică-teritorială a efectivelor, a cadrelor de conducere, a veteranilor etc., lucru care nu se poate face aici în limitele unei note-discuţii; va fi suficient a semnala numai că în ampla monografie despre „societatea şi romanizarea Moesiei Superior" nu se face nici măcar o menţiune despre cîteva unităţi auxiliare: *cohors Antiochensium*, *cohors I Cisipadensium* în Moesia la a. 75 (*Starinar*, Belgrad, XVIII, 1967 (1968), p. 22—23), iar la 93 în Moesia Superior (*CIL*, XVI, 39); *coh. I Montanorum* apare menţionată numai în legătură cu o inscripţie oarecare (p. 118). Despre trupele auxiliare ale provinciei, în afară de vechile lucrări ale lui C. Cichorius *(RE, ala, cohors)* şi W. Wagner *(Dislokation*, 1938), se poate consulta articolul *Die Auxiliareinheiten in Mösien unter den Flaviern*, de M. Mirković, în *Epigraphische Studien*, V, 1968, p. 177—183. În loc de anchetă şi statistică pertinentă a trupelor şi oamenilor, *A.M.* s-a mulţumit comod să întocmească (după cercetările sîrbeşti) o listă cu punctele unde se constată fortificaţii, castre, castella „pe limes" cu dimensiuni, suprafeţe etc.; după cărămizile ştampilate, cu locul descoperirii, legiunea IV Flavia şi VII Claudia, cohortele (cîteva „castella" ale lui F. Kanitz se dovedesc produsul unor confuzii cu ruine medievale, iar rectificările lui *A.M.* arată şi aici o bună cunoaştere a bibliografiei şi terenului).

„Teritoriile provinciei (III)" este capitolul cel mai amplu reluînd şi lărgind mult (epigrafic, arheologic şi topografic, pînă la limita extremă a unor mici amănunte) cele spuse în II 3, cu toate datele disponibile, ilustrate prin hărţi şi grafice cu repartizarea inscripţiilor, nişte cifre pe care *A.M.* le consideră semnificative, dar care apar în bună parte iluzorii ca semnificaţie pentru populaţie şi romanizare. Sînt înşirate

[7] La p. 49, bibliografia despre materialul epigrafic privind construcţiile şoselei la Dunăre, prin „Cazane"; se adaugă lucrările citate în *SCIV*, XV, 1964, 1, p. 155; despre această mare şosea strategică „trans-europeană" de la Marea Neagră pînă în Gallia (numită de Aurelius Victor *iter conditum per feras gentes*) cf. ultima punere la punct: C. Daicoviciu, în *AMN*, VII, 1970, p. 132—133. La p. 51 şi 279 o eroare de toponimie în Dacia: Hoghiz (jud. Braşov) numit de către *A.M.* „Maroshéviz", era de fapt „Olthéviz".

cele 13 mari centre cu teritoriile lor (supra nota 4) din provincie, prezentînd aproape un fel de mici monografii la fiecare „territorium"; este o muncă de impresionantă răbdare şi migală, în care sînt de remarcat studiul tipurilor de monumente funerare, ornamentica, formule epigrafice, antroponime ş.a. ce se repetă stereotip şi monoton (parcă interminabil), cu unele uşoare nuanţe şi divergenţe de vreo 10 ori; pare că am avea a face cu tot atîtea triburi-populaţii, din vreo „confederaţie" provincială: grafice şi schiţe, scheme şi tabele de miniaturi pentru studiul tipologiei, care ne apar destul de puţin concludente în sine; asemenea „lotizare" cu restrîngerea elementelor ornamentale şi simbolistice pe lespezi funerare asupra unor „territoria" de oraşe nu pare justificată, nici măcar în cadrul unei întregi provincii, cîtă vreme este cunoscut caracterul larg, sfera vastă de răspîndire a motivelor, formulelor comune, banale, aproape „universale" în materialul epigrafic al întinsei împărăţii romane, ca D(is) M(anibus), H(ic) S(it-) E(st) etc. Interesante sînt între altele şi consideraţiile cu ipoteze despre centrele cu pietrari-„sculptori", ateliere; dar stabilirea lor (numai după tipologia reliefelor, fără indicaţii epigrafice concrete) rămîne în majoritate iluzorie; chiar concrete şi pozitive dacă ar fi, ele nu ar avea prea mare importanţă şi semnificaţie pentru „populaţie şi romanizare". Mai interesant decît căutarea atelierelor şi întocmirea de miniaturi-machete cu motivele ornamentale şi simbolistice pe *stelae* (lespezi funerare, p. 65, 79, 89, 97, 103, 119, 128, 137, 149 etc.), ar fi fost ilustrarea prin fotografii clare a monumentelor mai semnificative după tipuri din toată provincia, din care să se vadă o dată cu motivele tipice, chiar şi „portretele" celor eternizaţi, ca şi eforturile, stilul, capacitatea acestor modeşti „artişti" -pietrari provinciali în munca de imitare a modelelor importate, de redare a elementelor locale, cu resursele lor de inspiraţie şi execuţie tehnică. Numeroase şi variate apar la *A.M.* tabele de antroponime, gentilicii romane „neimperiale" şi imperiale, detaşate de contextul lor epigrafic, deci din cadrul familiar şi social, ca atare aproape nişte entităţi abstracte, lipsite în mare parte de semnificaţia lor documentară concretă, menită să arate conexiunea firească a mediului social în care au apărut. Nu sînt rare în acest capitol repetările şi reluările de motive şi de nume proprii, monumente şi alte materiale arheologice (presărate cu unele confuzii epigrafice), ca şi etalarea de lucrări lipsite de valoare documentară social-istorică, liste de veterani cu grafice grupate după unităţile din care veneau veteranii, — iarăşi un lux şi risipă de muncă (de ex. la p. 69); simple indicaţii cifrice şi sursele fără *cognomina* respectivilor romani (*Iulii*, *Claudii*, *Flavii*, *Ulpii*, *Aelii*, *Aurelii*), fără alte elemente documentare, nu prezintă interes pentru stabilirea obîrşiei teritoriale, etnice a persoanelor respective. Nefiind posibil nici util a prezenta integral capitolul „teritoriilor" (p. 62—162), inclusiv toate materialele documentare expuse aici după aceleaşi criterii, norme şi forme aproape telegrafice de către *A.M.* la fiecare din cele 13 „territoria" moesice, este de relevat felul discutabil cum expune şi foloseşte materialul antroponimic: tabele de nume gentilicii (de familie), ca la Ulpianum, p. 82 „neimperiale" *Antonius*, *Avillius*, *Cornelius*, *Licinius*, *Marcius*, *Messius*, *Novantius*, *Rufrius*, *Silvius*, *Titovius*, *Valerius*, *Varius*, p. 83 *Iulius*, *Claudius*, *Flavius*, *Cocceius*, *Ulpius*, *Aelius* etc., cu citatele de rigoare, dar fără nici un alt element privind numele şi persoa-

nele respective, adică „cognomen" (liste separate cu *cognomina* : p. 192), filiaţie, ocupaţie, relaţii cu mediul, cultele religioase ori alte elemente ce pot servi drept indicii asupra situaţiei şi obîrşiei personajelor; este la *A.M.* un sistem de analiză mecanică a conţinutului textelor epigrafice din care se pot (măcar parţial, schematic, aproape ai zice „simbolic") recupera datele utile despre originea populaţiei şi în primul rînd al celei indigene romanizate ori pe cale de romanizare. Aşa fiind, apare inutil a discuta rezultatele autorului *A.M.*, căci s-ar impune o reexaminare a întregului material epigrafic al provinciei, studiat de autor ceva mai explicit numai acolo unde expune antroponimele „barbare" ori străine (illyre, trace etc.). Citarea trunchiată a textelor epigrafice este dăunătoare peste tot sub orice aspect; astfel, din inscripţia *Spomenik*, Belgrad, LXXI, nr. 322, discutată în şase rînduri de notă (47) la p. 83 se dă textul numai *Asclepio* [*Telesphoro Hygiae*] *So*[---] *Heracliti* (*filius*) *Surus* usw., omiţînd pe *et pro genio Dolcen*[*i*] *paterno deo et genio cortes votum libies p.*, care spune mult şi pe care *A.M.* îl înlocuieşte prin „usw". În ce priveşte caracterul etnic al bazei sociale indigene din zona Ulpiana, tabelul de „familii indigene ce nu aveau dreptul de cetăţenie" (p. 84) cu antroponime ca *Dasius*, *Andia*, *Sita*, *Timent-*, *Nanea* etc. illyre, arată caracterul prevalent illyric cunoscut pînă acum, dar nerelevat după cuviinţă de către *A.M.* — Aşa-numitul *Municipium Dardanorum* (p. 88) nu este sigur ca lectură (întregire); în teritoriu se relevă (raritate în monografia lui *A.M.*) un cimitir de incineraţie cu ceramică autohtonă lucrată fără roată. În zona Naissus prevalează elementul de bază tracic, cum arată marele număr de antroponime şi cultele trace, în primul rînd „cavalerul erou" (la tabelul p. 93 de adăugat relieful cu doi cavaleri şi dedicaţie greacă lui Apollo şi Asclepios „Beracelenoi", din Krupac, *Starinar*, XV-XVI, 1964—5 [1966], p. 249; bibliografia despre „cavalerul trac" şi în Serbia : *AMN*, IV, 1967, p. 94). Harta cu tabel de nume gentilicii romane (p. 99) este iarăşi mai mult o ingenioasă realizare de grafician-cartograf decît o sinteză utilă a documentelor epigrafice. La Ratiaria (Arčar, în Bulgaria la Dunăre) repetînd reproducerea materialelor arheologice, studiul analitic al lespezilor funerare (un savant grafic, p. 103), sarcofage impozante (cu ghirlande) etc., tabele de gentilicii romane în care înşirarea mecanică-şablon (fără nuanţe în caracterele tipografice ori punctuaţie) poate produce unele citate-calambur[8], nedorite. La paragraful despre „Aurelianum — Aquae" de remarcat punctul arheologic deocamdată „anonim" al cetăţii-oraş pe bună dreptate celebră la Gamzigrad (lîngă Zaječar, în nord-estul Serbiei), descris cu deosebită precizie şi competenţă de către *A.M.* (p. 111—113; păcat că nu se dă nici un plan ori fotografie a marelui palat de 300 × 230 m, „das besterhaltene und grösste römische Baudenkmal Serbiens"). În legătură cu podul împăratului Traianus

[8] Ca cel de la p. 106 tabel de nume „Aufidius Dimitrov 49", aici „Dimitrov" (autor al unui repertoriu de lespezi funerare romane din Bulgaria de nord) apare pe postul de... cognomen roman al lui Aufidius; p. 107 „C. Val. Marcianus Dimitrov 37" ca signum, eventual... domus (al lui Valerius Marcianus). Sînt produse ale spiritului „de economie" în dauna clarităţii textului epigrafic antic ce trebuie reprodus integral oriunde este util şi necesar, fără a face „economii" grafice tocmai la aceste documente scurte (lapidare) de valoare esenţială (cognomina, ocupaţii etc.); dacă ar putea să pară că e „risipă" de spaţiu grafic, ea poate fi recuperată prin scurtarea consideraţiilor personale.

pe Dunăre observă *A.M.* (p. 116) „eine eingehende Bearbeitung der Trajansbrücke bei Drobeta steht noch aus (Kanitz, Patsch und besonders A. Decei, *AISC*, 1, 1933, 1, 140-)"; dar în bibliografia românească a fost prelucrat tot ce se ştia util şi precis pînă acum despre grandiosul pod roman[9]; ce s-ar mai putea spune nou înainte de a dispune de alte date? Pentru zona de nord-est a Moesiei Superior se repetă acelaşi greoi sistem „teoretic" de studiu al inscripţiilor (p. 118) grupate în cinci categorii, între care unele constatări ce apar ca autentice banalităţi[10]. În legătură cu monumentele funerare alcătuite din medalion + lei (şi Attis; considerate ca aduse în Moesia din Dacia; M. Veličković), în afară de citatul „*SCIV*, 2, 1960, 332-" („2, 1960" greşit în loc de XI, 1960, eroare datorită felului defectuos cum e marcat atît volumul cît şi fascicula pe coperta revistei), trebuie menţionat: ***Römer in Rumänien***, Ausstellung, Köln, 1969, p. 261 (două dintre piesele descoperite în Dacia; la fel *Civiltà romana in Romania*, Roma, 1970, p. 248; a treia, în Muzeul Ploieşti, descoperită la Micia-Veţel, *AMN*, VI, 1969, p. 535). Între elementele „neromane" din zonă, tracii prevalează şi în formaţiile auxiliare, în *coh. I Thracum Syriaca*; *CIL*, III, 14579 se citeşte „... linus Dini[tra]lis Tarsa.." (*ED*, I, p. 195—6, 223); tracii *Diurpagisa*, *Bitus Biti* şi alţii cu nume romane (p. 125) erau desigur localnici, nu „Elemente aus den Ostprovinzen". — La Singidunum (Belgrad), topografia arheologică, monumente, alături de banalităţi[11] şi constatarea semnificativă „inscripţiile cele mai tîrzii sînt din vremea lui Gallienus": aceasta într-un mare centru roman pe linia Dunării care a rezistat pînă după anul 600 presiunilor „barbare", analogia fiind extrem de elocventă pentru durata inscripţiilor în Dacia evacuată de Aurelianus. În Singidunum şi în teritoriul său (Hinterland), populaţia de bază era desigur tracică, dar antroponimia de această provenienţă este redusă (cum e firesc) şi nerelevată după cuviinţă de către *A.M.* (cf. *AISC*, IV, p. 126—135; *Illirii*, p. 36—37). În zona montanistică *Aureus Mons* — Kosmai, pe lîngă desimea aşezărilor şi materialelor arheologice, de relevat amestecul elementelor etnice de bază (indigene) illyre cu cele trace, acestea în majoritate, iar dintre antroponime (gentilicii „neimperiale" şi imperiale) cele trace sînt menţionate de *A.M.*: ***Auluzanios***, ***Dines***, ***Bitio Biti***, ***Dinicent —***, ***Mucatius***, ***Tittha***, la care se adaugă *Septimiu[s Au]lusanus t[ess.] coh. II Aur. [Dard.?]*, *CIL*, III, 14541 (lectura greşită „Volusanus", rectificată de Mateescu, *AIIN*, III, p. 487), inscripţie pe care *A.M.* o utiliza cu vechea lectură greşită astfel de două ori: „kaiserliche Namen — Septimius *CIL*, III, 14541", apoi la „Soldaten, deren Bürgerrecht älter war — Septimius Volusanus" (p. 139).

---

[9] De ex. D. Tudor, *Oltenia romană*, Bucureşti, ed. a II-a (1958), p. 53—54; ed. a III-a (1968), p. 60—72; *Drobeta*, Bucureşti, 1965, p. 25—32 „podul lui Traian" şi chiar *Magazin* (Bucureşti), nr. 667, 18 iulie 1970 (pentru publicul larg); *Podurile romane de la Dunărea de Jos*, Bucureşti, 1971, p. 53—153; cf. şi A. Bărcăcilă, *SCIV*, XVII, 1966, 3, p. 645—661.

[10] Ca „die Formel H(ic) S(it-) E(st) kommt mit einer Ausnahme (*CIL*, III, 14575) immer mit der Formel D(is) M(anibus) vor", lucru absolut firesc, „D M" fiind nelipsit pe epitafe (bine ştie *A. M.* de ex. p. 147 „HS — kommt in allen Inschriften, deren Anfang unbeschädigt ist, mit der Formel DM vor" !), arătînd inanitatea „descoperirii" lui *A. M.* în legătură cu „HSE", ca şi altele în alte locuri (p. 127 etc.).

[11] „Die Formel HSE kommt kaum vor und auch dann immer nur mit der Formel DM" 127.

„Mercellus" (p. 140) este eroare de tipar în loc de Marcellus, iar „Rodope Valentis Jahreshefte, 12, 188, 58" era din familia de traci a lui *Dinicentus*, fapt care (ca în multe alte cazuri) trebuia precizat spre a înţelege etnicitatea persoanelor din zona minieră „Kosmai", unde după *A.M.* minerii cu nume illyre şi trace ar fi fost imigraţi ; dar ei puteau să fie tot atît de uşor indigeni ori din cadrul provinciei Moesia Superior. — „Municipium Celegerorum" e la fel de nesigur în lectură ca şi „Dardanorum", iar materialul arheologic-epigrafic este foarte redus, localizarea dubioasă. La Horreum Margi, important centru timp de cîteva secole, antroponimia aproape curat romană, indigenă este numai *Dalmana*, căci *Vetiola* nu poate fi pusă în legătură cu trac *Bit—* ca formă latinizată (*A.M.*). Margum încă are material epigrafic redus, dar Viminacium a cunoscut dezvoltare amplă ca lagăr al legiunii VII şi capitală a provinciei, material abundent studiat după aceleaşi criterii şablonice ; un tablou bogat de 17 miniaturi cu lespezi funerare (p. 149), care — ca şi altele — ar fi fost de dorit a le vedea în fotografii mari ; antroponimele sînt grupate (detaşat) în gentilicii „neimperiale", imperiale, la care se fac unele aserţiuni eronate[12]. Elementele trace prevalează între numele neromane (illyrii lipsesc) ; dar cei cu nume (*cognomina*) greceşti nu înseamnă că erau cu toţii orientali, mulţi putînd să fie localnici[13]. Aelianum încheie seria de paragrafe ce repetă de vreo 10 ori descrierile şi categorisirile materialelor arheologice şi numele proprii, care erau de fapt unitare în ansamblu nu numai în cuprinsul Moesiei Superior, dar şi în alte provincii învecinate[14].

„S o c i e t a t e a (IV)" grupată „în clase" începe de la vîrful piramidei ierarhice : *1.* Senatorii şi cavalerii, singurii senatori în Moesia Superior fiind Pontii şi Furii, probabil din Italia, mari proprietari de pămînt ; dar trebuiau menţionaţi cel puţin cu numele toţi comandanţii de legiuni şi guvernatorii provinciei care au trăit şi activat aici chiar trecător, vremelnic, căci dacă nu pot fi consideraţi (decît foarte relativ) ca elemente din „societate", ei erau unii dintre principalii orgnizatori şi susţinători ai procesului de romanizare în Moesia ca şi în alte provincii. În *ordo equester* intră procuratorii, comandanţii de auxilii şi alţi militari, împreună cu familiile şi aparţinătorii lor ; o menţiune nominală ori măcar globală mai circumstanţiată nu era inutilă în acest capitol al populaţiei provinciale, indiferent dacă majoritatea covîrşitoare dintre comandanţii de unităţi şi magistraţii superiori din Moesia au plecat după abia cîţiva ani sau luni de activitate şi petrecere aici. *2.* Decurionii sînt repartizaţi în trei categorii : *a*) din colonii prin *deductio* (veterani), Scupi şi Ratiaria ; *b*) oraşe

---

[12] Ca „Aur. Vitalis und seine Frau Aur. Macedonia (!), die auf ihrer Grabinschrift die für Makedonien typische Formel TAVTA gebrauchen" (p. 154), dacă „Aurelia Macedonia" poate să fie originară din Macedonia (cu totul nesigur), în schimb formula grecească TAVTA „acestea (sînt), asta e (viaţa)", echivalînd cu latinescul HAEC SVNT, este generală în provincii (cf. şi p. 235), cum s-a arătat în *StCl.*, II, 1960, p. 361—366 (cu bibliografia anterioară).

[13] Afirmaţia „Censorinus lässt auf eine gallisch-germanische Herkunft schliessen, vgl. Kajanto" (p.155) este gratuită ; cf. (dacă mai poate apărea necesară vreo exemplificare) numai pe tracul *Mucasenus Ce(n)sorini*, la Apulum în Dacia, *CIL*, III, 1195.

[14] Aserţiunea, de încheiere (p. 160, repetată la p. 189) „T. Ael. Respectus NESCENSES, offenbar *n(atione O)escensis*" este o soluţie copiată de la N. Vulić (*Spomenik*, Belgrad, 98, nr. 36) ; „Nescenses" (adică Nescensis) trebuie să fie mai curînd în legătură cu toponimul *Nisconis* (Procop. ; *Epigraphica*, Milano, X, 1948, p. 18—19).

dezvoltate din *canabae* legionare ; *c*) indigeni ridicaţi la rangul decurional mai ales în interiorul provinciei (Ulpianum, Naissus, Mun. Dard., Mun. Cel.) ; o mulţime de ipoteze, conjecturi variate asupra apariţiei oraşelor şi prezenţa decurionilor. *3.* Augustales de condiţie socială şi economică inferioară decurionilor sînt daţi numeric în comparaţie cu aceştia, din şase oraşe ale provinciei ; numele lor (numai gentiliciile). *4.* La militari, aserţiunea „societatea provinciei poate fi caracterizată probabil mai bine prin participarea militarilor (des Militärs) la pătura sesizată epigrafic" (p. 166) este presumţioasă, eronată, căci ce interesează şi contează în primul rînd sînt (cum s-a mai spus) efectivele şi unităţile (legiuni, auxilii etc.) care pot fi calculate cu aproximaţie sau certitudine pînă la cîteva sute, nu „partea în procente a militarilor la materialul epigrafic al teritoriilor provinciei", procente socotite de *A. M.* cu precizie admirabilă (p. 166—7), care însă nu servesc la nimic util. Rolul armatei, al militarilor în societatea provincială e relevată de autor : „participarea lor în mărime de 25% la materialul epigrafic dovedeşte deci rolul lor mare în societate" (p. 166), lucru ştiut şi mereu repetat ; urmează o înşirare a militarilor atestaţi epigrafic în diferite oraşe şi zone ale provinciei (Scupi, Ulpianum, Naissus, Ratiaria, Aurelianum, Singidunum, Viminacium etc.), repertoriu încoronat cu un complicat tabel (p. 172) cu localităţi (orizontal) şi nomina-gentil. (vertical) a două liste epigrafice de ostaşi ai legiunii VII Claudia din a. 134/5 şi 169 (*CIL*, III, 14507), nu fără unele greşeli epigrafice[15]. Aşa-numita „die barbarische Namengebung" la militari în Moesia Superior (p. 173) sînt cognomina ale tracilor *Auluzon*, *Bithus*, *Daizo*, *Dizo*, *Dolens*, *Drigisa*, *Rescupor* etc. ori illyri *Dassius* ş. a., adică eşantioane-resturi din antroponimia indigenă-naţională a populaţiei pe cale de romanizare. În legătură cu rolul elementului numit „das Militär" în Moesia, se pot citi (p. 174—5) o serie de consideraţii şi teorii : recrutarea şi pătrunderea localnicilor în legiuni şi auxilii (dar nu se menţionează nici un militar atestat în trupele din afară, ca cei menţionaţi supra, p. 315—6), care sînt fie fraze vagi (chiar abstracte), fie a serţiuni neprobabile, contrazise de materialul epigrafic şi de antroponimie. În loc de verbalismul generic, era necesară (cum s-a mai spus) o examinare temeinică, integrală, pe concret a compunerii trupelor (legiuni, auxilia) în provincie, repartizarea elementelor alcătuitoare, relaţiile auxiliilor cu provincia şi populaţia ei. *5.* Dreptul de c e t ă ţ e n i e (Bürgerrechtspolitik), acordarea cetăţeniei : în măsură foarte redusă în secolul I, ceva mai intens după Traianus, sub Hadrianus (cu municipalizarea), sub Marcus Aurelius şi mai ales prin *Constitutio Antoniniana* (anul 212, Aurelii). Consideraţiile asupra apariţiei inscripţiilor şi a categoriilor de noi „cetăţeni" romani sînt (ca de obicei) pe cît de savante şi aparent ingenioase, pe atît de neconcludente. *6.* Paragraful despre „peregrini" amestecă pe indigeni (traci,

[15] De ex. p. 168 *milis exercus* „der milis exercus, Aelius Paetus, hat das Bürgerrecht und den Namen anlässlich des Eintritts in die Legion erhalten", dar *milis exercus* este luat de *A.M.* dintr-o inscripţie : *Spomenik*, LXXI, nr. 280 „D M, Aper milis exercus vixit annis XXXV (etc.)", iar *Aelius Paetus* din alta : *Spomenik*, LXXI nr. 117 = *CIL*, III, 8289 „D M, Nanea Prudentis filia posuit coniugi suo caro militi legionis quartae vixit annos XXX Ael. Paeto b.m.". Dacă prin asemenea transplantări (încrucişări epigrafice) se confecţionează persoane şi funcţii, este uşor de înţeles ce valoare se poate atribui tabelelor referitoare la elementele civile şi militare din provincia Moesia.

illyro-dardani) cu imigraţii (orientali, greci, cu nume de această factură). Pătura populară autohtonă trebuia legată direct cu *civitates peregrinae* (I 3a; supra p. 315), arătîndu-se pe bazele unei documentaţii epigrafice-onomatologice ca şi arheologice mult mai ample (dacă nu absolut exhaustive) cum (în ciuda masei mari de imigraţi şi de elemente „romane" în antroponimie şi în resturile arheologice) ea reprezintă totuşi marea majoritate a populaţiei provinciale, principalul factor de producţie, ca şi (după lenta şi profunda romanizare pe care autorul *A. M.* nu caută şi nu vrea să o vadă) temelia romanităţii sud-est-europene ce-şi avea centrul tocmai în Moesia Superior [16]. Întregul material antroponimic al „peregrinilor" utilizat cu trunchieri de către *A. M.* trebuie reexaminat ţinînd seamă de toate elementele textelor epigrafice respective şi de „romanii" mai ales cei cu gentilicii imperiale, care indiferent dacă poartă cognomina bune romane (deci cu *tria nomina* în perfectă ordine) erau desigur în majoritate localnici traco-illyri romanizaţi, chiar şi dacă unii din ei au cognomina de aspect exotic grecesc-oriental. Elementul antroponimic *Mest-* este nu imigrat din Macedonia (*A. M.*), ci localnic trac în Moesia şi în Tracia. În această ordine de idei trebuie observat că (în baza materialului epigrafic şi antroponimic, culte religioase etc.) populaţia civilă a unei zone (provincii) a imperiului poate fi împărţită deocamdată cu largă aproximaţie în trei categorii: *a*) autohtonii (traci, illyro-dardani etc.) cu antroponime, un singur nume „barbar" localnic, ori acesta în funcţie de cognomen, în majoritate cu gentiliciu imperial (*Flavius*, *Ulpius*, *Aelius*, *Septimius*, *Aurelius*, şi chiar avînd bun cognomen roman), zeităţi locale; *b*) imigraţii cu locul de obîrşie ori cognomen oriental, grecesc etc.; *c*) „romani" cu nume curate ori fără nici un determinativ, element care să le indice obîrşia — , sînt majoritatea covîrşitoare a populaţiei atestate epigrafic, între ei desigur foarte numeroşi autohtoni. Se pot face şi alte subdiviziuni; dar totul trebuie studiat pe grupe, nuanţat, cu diferenţieri. *7.* Sclavajul prezintă inscripţiile cu sclavi şi liberţi, repartizate pe oraşe şi teritorii, cu numeroase consideraţii generice, neconcludente despre sclavi şi sclavaj; foarte multe nume greceşti, ca peste tot în provincii şi la Roma. Tabelul cu inscripţiile liberţilor (p. 188), după oraşe (Scupi 16, Ulpianum 10, Municipium Dard. 6, Naissus 6, Ratiaria 6 etc.) nu are nici o valoare, ca multe asemenea „tabele" ale lui *A. M.*, bazate pe cifre ale hazardului şi pe logica unor locuri comune cu aspect de „axiomă" [17]. *8.* „Populaţia autohtonă şi străinii" analizează (nediferenţiat) materialul epigrafic, repartizînd pe imigraţi după provinciile de provenienţă: Vestul, Africa, Italia, Dalmatia, Pannonia, Noricum, Dacia, Moesia Inferior, Thracia, Macedonia, Orientul. La p. 192—3 tabele cu procente de nume: latine din Italia, Dalmatia, Vest, Africa, Pannonia, zona dunăreană, Moesia Superior, nume greceşti 16 %, „barbare" trace

[16] Cîteva erori mărunte: p. 179 *Cresces Mucati* ar fi (cu alţii) „wegen ihrer Namen für Sklaven zu halten", dar *Mucatius* este un genetiv patronimic al unui trac romanizat (nu genetiv-posesiv de „patron" al unui sclav); *Delus Mucati f. dom*[*o...*] ultimul cuvînt poate fi rest dintr-un nume propriu ca *Dom*[*it-*], fiind tot un localnic, ca şi ceilalţi traci „peregrini" şi illyrii cu nume naţionale, — pe care *A. M.* are tendinţa de a-i considera cît posibil originari de prin alte teritorii.

[17] Ca „je grösser eine Stadt war, umso grösser ist die Zahl der Freigelassenen"!

4%, illyre 1%, celtice 0%, nedeterminate 7,5%; dacă atare „procentaj" al lui *A. M.* (ceva asemănător cu cel încercat pentru Dacia romană de A. Kerényi, în 1941, *op. cit.*, la nota 31) ar fi luat drept real şi considerat ca exprimînd proporţia adevărată a elementelor etnice respective în cadrul provinciei Moesia Superior, s-ar comite una din cele mai grave greşeli istoriografice [18]. A crede că tracii reprezentau numai 4%, iar illyrii abia 1% din populaţia provinciei (cum rezultă din tabelele antroponimice) este a admite o absurditate imaginată numai de cineva care nu reuşeşte să vadă proporţiile şi profunzimea procesului de romanizare, de înlocuire a antroponimiei indigene cu cea romană, care va trebui studiată pentru tot imperiul şi mai ales pentru zonele balcanice şi carpato-danubiene. — „Latrones" (p. 194—8) sînt fie mişcări antiromane, fie simple acţiuni de briganzi; cinci ştiri scrise din Moesia Superior, cu cîteva analogii din afară; cf. *Illirii*, p. 136 (bibliografie ceva mai amplă).

„Unele forme ale r o m a n i z ă r i i (V)" ia în considerare „inscripţiile şi romanizarea", „răspîndirea scrierii şi limbii latine", „influenţa administraţiei şi dreptului roman", „elementul indigen în cultele religioase şi antroponimie", — o aglomerare de documente şi argumente într-o expunere masivă, strînsă, cu ale cărei criterii şi concluzii nu toată lumea va fi de acord. Adevărat şi evident că „inscripţiile au rolul de cheie (die Rolle einer Schlüsselquelle)" (p. 199); dar felul cum *A. M.* utilizează atare „cheie", cum prezintă cifrele, proporţiile, data şi condiţiile apariţiei acestor documente nu pot duce la rezultate juste, rezonabile, fireşti cu privire la populaţia şi romanizarea provinciei. Maniera complicată cum *A.M.* interpretează rostul, apariţia, semnificaţia inscripţiilor latineşti pentru romanizare este greu să fie rezumată ori redată în cîteva rînduri; asemenea tentativă ar implica reexaminarea integrală a materialului epigrafic, un nou studiu pe care ar trebui să-l facă cine va cerceta realitatea procesului etnic-demografic şi romanizator în Moesia Superior, după o concepţie diferită de cea adoptată de *A.M.* Un tabel (p. 200) arată — după teritorii şi epoci — apariţia inscripţiilor în provincie; ele au fost puse peste tot, pe alocuri chiar masiv, mai ales în centrele urbane şi militare. *2.* Nehotărîrea în aprecierea valorii inscripţiilor ca dovezi ale răspîndirii limbii latine se reflectă printre altele în aserţiunea că „marea mulţime de inscripţii latineşti în jumătatea de vest a împărăţiei stîrneşte mereu impresia că în aşa-numitele provincii latine ale imperiului (Europa de vest, ţările dunărene, Africa) limba latină ar fi eliminat idiomurile indigene ori că cel puţin ar fi fost pe cale să le suprime şi că numai migraţiile germanice, arabe şi slave ar fi curmat atare proces general de unificare lingvistică" [19], deci

---

[18] Dintre erorile de amănunt ale paragrafului se relevă numai: p. 191, *CIL*, III, 6309 este reluată în 8129 (piatră dispărută, lectura nesigură); inscripţia *Spomenik*, 98, 469 este reprodusă după *BCMI*, Bucureşti, XXXII, fasc. 102, 1939, p. 164 şi 172, cu lectura D(ierna), nu D(robeta); „ein Bürger aus Oescus ist in Golubac" se bazează pe o citire greşită a lui Vulić (supra, nota 14).

[19] „Die Unmenge von lateinischen Inschriften in der westlichen Reichshälfte erweckt immer wieder den Eindruck, als ob die lateinische Sprache in den sog. lateinischen Provinzen des römischen Reiches (Westeuropa, Donauländer, Afrika) die einheimischen Sprachen verdrängt hätte oder wenigstens im Begriff gewesen wäre, sie zu verdrängen, und erst die germanischen, arabischen und slawischen Einwanderungen diesem Prozess einer allmählichen sprachlichen Vereinheitlichung ein Ende bereitet hätten" (p. 212).

„rezerve" serioase în ce priveşte răspîndirea latinei, restricţie necesară ce ar rezulta din unii factori ca : dificultăţile în munca de confecţionare a epigrafelor, etapele şi formalităţile, persoanele şi meşterii care colaborau etc. [20]. Erorile în transpunerea textului din scrierea cursivă în cea monumentală sînt frecvente în inscripţii ; o ilustrare grafică (p. 214), cu unele forme de limbă (sau scriere) servite de *A.M.* conţine cîteva forme ireale : „*mles* statt Vales, Spomenik, 98,428" este o eroare, pe piatră fiind „MLES" cu litera M ca un V + A ligat la care s-a adăugat la început o hastă piezişe ce l-a făcut să apară ca MLES ; în „LIBVNS" V este o redare grafică greşită ori grăbită a lui II (= E). Mai există şi alte confuzii ale autorului zelos în a descoperi piedici documentare în calea ideii acceptate de toată lumea despre răspîndirea limbii latine printre provinciali, — chiar dacă se admite că şi între pietrari unii erau analfabeţi [21]. Numeroasele exemple de „latină vulgară" din Moesia Superior adunate de *A.M.* sînt instructive, dar el nu le-a înţeles corect pe unele, ca „ausfallen des -*n*- vor *s*" nu este o „Schreibart" (p. 217), ci un mod de pronunţare (cf. *mansi-* > rom. *mas*, *mensa*>*masă*, *mensis*>*mes* „lună (Monat)" ; *exercus* = exercitus, p. 220) [22], dar în alt loc pare a fi interpretat ca „milis exercus" = „exarchus" (p. 109, 168). Multe erori în expunere şi „malentendus" apar din cauză că *A.M.* cunoaşte prea puţin latina populară şi romanistica [23]. Toate consideraţiile autorului inclusiv graficul cu „Prozentanteil der fehlerhaften Inschriften" (p. 229) nu au valoare concretă. Este ştiut că erori de gravare (ori pronunţare) apar nu numai în modestele texte ale provincialilor de la periferie (majoritatea analfabeţi, inclusiv unii pietrari şi „scriitori"), dar şi în marile centre urbane, în textele oficiale [24] şi chiar la Roma şi în inscripţiile menţionînd senatori şi împăraţi în toate zonele impe-

[20] *A.M.* nu crede că inscripţiile sînt indicii concrete, sigure despre răspîndirea în lărgime şi în adîncime a limbii latine ; dar deocamdată este necesar să ne mulţumim cu constatarea textelor epigrafice şi a monumentelor respective, căci nu avem (ca în Pannonia, Vell. Paterc. II 110, 5 ; cf. *Illirii*, p. 149) indicii literare despre faptul că limba latină era vorbită de populaţia locală în Moesia, Dacia, Tracia etc., şi nici nu e de imaginat existenţa unor texte antice cam în felul următor : „nos provinciales — latine loquimur ; nunc vero Romani sumus, sed antea Thraces (Moesi, Dardani etc.) fuimus...", care să dovedească şi pentru cei mai sceptici (ca *A.M.*) vorbirea limbii latine de către provinciali.

[21] „Die grosse Zahl (etwa 60) der missverstandenen Ordinationen lässt darauf schliessen, dass es unter den Steinmetzen auch Analphabeten gab", p. 214.

[22] Interpretarea lui *exercus* ca „exercitus" este copiată aici de *A.M.* (p. 220) din *Spomenik* , LXXI, nr. 280, unde Vulić citea „Aper milis exercus (?exercitus ?)..." ; dar cele două semne de întrebare ale arheologului sîrb n-au dat de gîndit eminentului epigrafist budapestan? Pare probabil că *exercus* este o formă „vulgară" a lui *exarchus*, grad militar inferior în secolele III—IV (cf. de ex. *RE*, VI, 1552, 2, Fiebiger).

[23] Din bogata bibliografie a limbii din inscripţiile provinciilor (limbajul „vulgar" al imperiului tîrziu) *A.M.* citează şi utilizează numai cartea lui H. Mihăescu, *Limba latină în provinciile dunărene ale imperiului roman*, Bucureşti, 1960 şi un articol al lui J. Herman, în *Bulletin de la Société lingu.*, Paris, 1965, p. 53— 70.

[24] „Sp, 98, 417 ANIFINIO VOLUMNIANO statt Afinio Veldumniano ; 166 ; LIINOINIO GALLFNIO statt *Licinio Gallieno*, *CIL*, III, 8268" citează din Moesia chiar *A.M.*, p. 208. Erori de amănunt nu lipsesc nici aici în textul lui *A.M.*, p. 233 „*bene valeas qui me calutas*", *CIL*, III, 8177 „calutas" este *salutas* ; 235 textul grecesc *Starinar*, IV, 7—8, 293 este repetat de la p. 222 ; pentru formula epigrafică a dezolării în faţa destinului HAEC SVNT = TAVTA (pe care o mai citase în alt context p. 154) se citează ca bibliografie „R. Cagnat, *Revue de Philologie* 18, 1889, 57 — ", dar timp de 8 decenii s-au mai făcut progrese în „problema TAVTA" consemnate în *StCl*, II, 1960, p. 361—4 (supra, nota 12).

riului. — *3.* Influența administrației romane și a dreptului a fost considerabilă pentru romanizare ; societatea provincială era organizată și totul se desfășura după normele juridice general romane : proprietatea, succesiunile, dreptul familiar, testamentar etc. ; tabele cu „heres (moștenitor)" în procente și numeric, pe categorii de persoane, localități etc., indicații asupra vîrstei ș.a. (p. 238—242), care iarăși nu se vede cum ar putea să ajute înțelegerea proceselor sociale și culturale în provincie. *4.* Elementul indigen în culte și onomastică ; zeități trace (*Mynd-*, *Andinus*, *Zbeltiurdus*, *Ezzaios*, Deus *Tato*, Hera *Sonketene*, cavalerul trac, supra, p. 319 ; cavalerii danubieni [25] etc.), antroponime indigene la elemente militare (p. 248) și la cele „civile" (p. 249) sînt incomplete, cu multe lacune, trebuie revizuite, amplificate din toate sursele epigrafice ale Moesiei și din afară, regrupate (cum s-a spus) în cadrul general documentar epigrafic și arheologic al provinciei. Va trebui deosebit după zone (cum rezultă din materialul epigrafic-antroponimic) fondul etnic-social prevalent illyric în sudvestul și în fîșia de vest a provinciei, tracic în zona centrală, de nord și est (Scupi, Naissus, Singidunum, Ratiaria etc.), majoritatea teritoriului Moesiei Superior [26]. La sfîrșitul capitolului despre „romanizare" *A.M.* afirmă (p. 250) că pînă la venirea slavilor în estul Peninsulei Balcanice era vorbită *lingua Bessica*, iar în vest illyra ; nomenclatura illyră se menține în primele secole ale ocupației slave, iar populația rustică a Moesiei Superior purta nume trace (*Zimarchos* și *Ditybistos*, ortacii de drum și consăteni ai lui Iustinus I, Procop., *Anecd.*, 6, 1) ; e necesar a preciza însă că toți trei tinerii țărani „din Dardania" erau traci, Iustinus cu nume roman, dar avînd în familia sa un nume tracic : *Boraides* (Procop., *Bell.* I, 24, 53, VII, 31, 17), dovadă sigură (alături de alte surse) că întreaga dinastie Iustinianus-Iustinus era de origine tracică, lucru dovedit pînă la evidență cu trei decenii în urmă [27].

Rezumatul-concluzie (VI) începe cu asertiunea „stăpînirea romană aduse cu sine schimbări profunde numai într-un cerc restrîns geografic și social (... tiefgreifende Veränderungen nur in einem geographisch und sozial beschränkten Kreis mit sich brachte ...)" (p. 251) ; este o apreciere subiectivă a autorului care (cum am văzut) peste tot vede redusă sau anihilată vigoarea romanității în Moesia, romanitate care ar fi fost „parțială și ... superficială" ; latina ar fi fost cunoscută și vorbită numai de o pătură suprapusă, care însă a decăzut, slăbind, abia vegetînd în provincie [28]. Formularea este ingenioasă ; dar autorul avea și datoria să precizeze de unde știe atît de clar (în legătură cu formula „romanizare superficială" preluată de la M.I. Rostovțev) că numai o „pătură redusă numeric" a putut să vorbească limba latină. Ar fi de văzut apoi dacă poate să fie toată lumea de acord cu ideea lui *A.M.* că populația rustică (die Landbevölkerung, deren Lebensweise in der kaiserzeitlichen Litteratur mit

---

[25] Cf. mai recent : D. Tudor, *Corpus monumentorum religionis equitum Danuvinorum*, Leiden, I, 1969 II, 1970.

[26] Cf. *AIIN*, III, p. 452—488 ; *AISC*, IV, p. 112—135 ; *Illirii*, p. 35—37.

[27] *Omagiu I. Lupaș*, București, 1941, p. 775—784 ; *Limba traco-dacilor*, p. 29.

[28] „Die lateinisch sprechende Oberschicht verlor durch das Aufhören der Verwaltung ihre Existenzberechtigung, auch ihre privilegierte Stellung wurde in Frage gestellt. Einiges spricht dafür, dass diese Schicht während des 6.—7. Jhs. noch in der Provinz vegetierte...", p. 253.

Ausdrücken wie *simplicitas* und *rusticitas* bezeichnet wird) a rămas mereu în izolare, nu s-a lăsat influențată de romanitate păstrîndu-și intacte toate structurile sociale și economice, modul de producție și de viață atavic, fără a se integra în romanitate, adică în primul rînd să învețe l i m b a latină. „Romanizarea Moesiei Superior a fost limitată" (p. 255 „... warum die Romanisation von Obermösien derart beschränkt war"); „romanizarea aparentă" s-a prăbușit îndată ce provincia a fost ruptă de patria romană [29], — tot formule savante, grave, solemne, care ar mai trebui dovedite sau măcar făcute verosimile pentru toată lumea. Dacă *A.M.* este categoric împotriva pătrunderii limbii latine (a „romanității") în păturile de jos, în masele rustice (chiar și în cele mai periferice, conservatoare) ale provinciei traco-illyre a Moesiei Superior, — alții sînt tocmai de părerea contrară, considerînd ca o realitate romanizarea profundă a populațiilor băștinașe rustice și păstrarea romanității prin atare pături rurale: fapt admis de majoritatea istoricilor, arheologi și filologi-romaniști mai vechi sau noi, care văd și explică geneza, existența, perpetuarea elementului „romanic (latinofon)" în sud-estul european în primul rînd prin procesul de transplantare a limbii latine cu etnonimul „Romanus" la o numeroasă, masivă, unitară populație provincială illyro-traco-getică în provinciile romanizate din spațiul balcanic și carpato-dunărean. Cum s-a arătat din nou în ultimii ani, în baza tuturor criteriilor și documentelor (mai ales lingvistice: *a*) latinitatea pregnantă, *b*) elementul preroman, autohton în limba romanică sud-est-europeană, româna) [30], esențial în fenomenul romanizării provincialilor era tocmai schimbarea limbii lor indo-europene și înlocuirea ei prin latina populară, fapt ilustrat în primul rînd de schimbarea antroponimelor, a etnonimelor și a religiei atavice (trace, illyre), în provinciile de origine și în afară. Sînt aspecte (de ex. schimbarea antroponimiei) pe care *A.M.* nu le are deloc în vedere, nu face nici o mențiune directă, nu le utilizează pozitiv și constructiv în ancheta sa asupra „populației (Gesellschaft)" Moesiei Superior, a cărei documentare abundentă (deși cu lacune, firești) el a înțeles să o grupeze și utilizeze avînd în vedere teza sa despre „romanizarea superficială, aparentă", ce s-ar fi prăbușit o dată cu ruperea legăturilor dintre provincie și „patria romană".

Această din urmă idee apare ca o finalitate a monografiei despre *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior*, care alături de orientarea greșită în privința esenței „romanizării" prezintă și alte mici deficiențe de amănunt, anume la a b r e v i e r i și b i b l i o g r a f i e [31], ca și la prezentarea grafică : cu toată grija atentă, ascu-

---

[29] „Diese Scheinromanisation, die ein jähes Ende fand, sobald die Provinz vom Mutterland losgerissen wurde", p. 255.

[30] Cf. schițele asupra romanizării în teritoriile illyre și traco-moeso-dace, după cele mai noi vederi și criterii istorice, arheologice și lingvistice: *RRH* (București), IV, 1965, p. 887—900; *Illirii*, p. 130—145; *Elemente autohtone în limba română*, București, 1970, p. 67—73, 108—126.

[31] Între lipsurile în repertoriul bibliografic (p. 267—269), în afară de cele semnalate și de lucrările citate supra, nota 5: *AJ*, p. 91, 93, 111—3, 158, 204, 246 etc. *Archaeologia Jugoslavica* este de fapt *Iugoslavica* (cu I, deci trebuie citată astfel); *AnnÉp* este scris uneori și *AnÉp* (p. 16); B. Gerov, *Untersuchungen über die westthrakischen Länder...*, *Ann. Univ.* Sofia, LIV/3, 1961 este în limba bulgară *Proučvaniia...*, partea a II-a în a. 1967, III 1968, IV 1969. Lipsește din tabel *IGRR* (citat astfel, p. 206, 235, 246) *Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes* (R. Cagnat ș.a. Paris). „A.Kerényi, *Die Personennamen von Dazien*" este (lu-

ţită în munca de redactare şi imprimare-corectare, s-au strecurat unele erori (adevărat, nu prea grave) [32]. I n d i c e l e (Register, p. 273—284) este amănunţit, circumstanţiat, dar incomplet, cu mici lipsuri la numele de autori moderni şi antroponimele antice (trace, illyre, romane, greceşti etc.) [33]. La lista deficienţelor se înscrie şi lipsa unei h ă r ţ i detaliate de ansamblu a provinciei Moesia Superior, cuprinzînd toate punctele şi aşezările ce au descoperiri romane (dar şi preromane, autohtone), în genul materialului cartografic de ex. din lucrarea antebelică *Archaeologische Karte von Jugoslavien* (Belgrad), pe care *A.M.* nici nu o citează (exclus să nu o cunoască; dar poate o consideră deplin înlocuită de cartea celor doi Garašanin, 1951?); sau în *Tabula Imperii Romani* care începe să progreseze înglobînd toată Moesia Superior. Asemenea hartă poate să arate (fără să fie absolut exhaustivă) în chip sinoptic şi sintetic desimea şi bogăţia relicvelor arheologice-epigrafice romane, deci pătrunderea culturii şi limbii latine, constituind cea mai bună întregire şi ilustrare grafică a unui text de expuneri dense, masive (şi totuşi cu multe lacune).

Masarea impresionantă de materiale documentare şi de argumente cu „criterii" şi variate ipoteze nu rezolvă în chip verosimil problemele enunţate în titlul cărţii *Gesellschaft und Romanisation*..., sau structura etnic-socială a *populaţiei* („societăţii-Gesellschaft") [34], nici nu elucidează dimensiunile reale sau măcar probabile ale procesului de *romanizare*, precum nici durata, consecinţele şi ecourile lui istorice în evul mediu şi epoca modernă. Este de altfel o constatare firească, atîta timp cît pentru *A.M.*, romanismul Moesiei s-a destrămat dispărînd în neant (ein jähes Ende fand, sobald die Provinz vom Mutterland losgerissen wurde). Evident că autorul monografiei

---

cru bine ştiut de *A.M.*) o lucrare în limba maghiară : *A dáciai személynevek*, 292 p., cu subtitlul german dat, avînd numai un scurt rezumat (p. 293—6 „kurze Übersicht der statistischen Ergebnisse der Namenlisten"; şi „Inhaltsübersicht", p. 297—303; n-are însă cuprins „tartalom" în ungureşte, după cum nu are nici un fel de prefaţă). Lipseşte sigla *RIC* (citată p. 38). La 270—271 se află o listă de „legenda figurilor (Abbildungsverzeichnis)", explicaţii care în chip firesc trebuiau plasate la locul lor (sub clişeele respective), unde se află numai numărul curent (1—57) al figurilor.

[32] În afară de cele relevate pînă acum : p. 21 „Mirkovič" se scrie sîrbeşte Mirković; „sin" este sind; 43 Caričin Grad mai este scris „Cariè in grad"; 101 „architetonische"; 106 paranteză izolată; RSt şi RST (p. 111); 114 „Donauafer" : Donauufer; 132 „H. Hesselhauf" corect H. Nesselhauf; 134 „Centraljna Srbija" : Centralnja; 136 „Ekkakroterien" : Eckakroterien; 142 „Porttätnische"; 197 „miltärische"; 204 „in de Zeit"; 284 „ZlokuČane" : Zlokućane, — ca şi alte defecte tehnice mărunte, ex. p. 208 „Provinz-zoberfläche", „Ber-glandschaft" etc., care oricum surprind neplăcut într-o carte imprimată cu atita acurateţă ca *Gesellschaft und Romanisation*.

[33] Indicele general cuprinde într-o succesiune alfabetică materii, nume, cuvinte, autori; la numele de a u t o r i (erudiţi) moderni figurează numai vreo 12 inşi, lipsind unii, chiar un prieten (p. 8 „mein Freund") sofiotul Velisar Velkov (citat şi „discutat", p. 103), ca şi un compatriot al lui *A.M.*, A. Hekler (p. 148). Dintre numele proprii antice, la antroponime sînt omise cele indigene (trace, illyre) cu puţine excepţii alese parcă la întîmplare (*Bardibalus*, *Bitus*, *Dassius*, *Ditybistos*, *Soianus*, *Zimarchus*); dar antroponimele sînt elemente principale, de primul rang în dosarul documentării privitoare la populaţie (autohtonă sau imigrată) şi la romanizarea Moesiei Superior.

[34] Faţă de structura cărţii, de conţinutul ei, se poate observa că nici chiar titlul ei nu apare tocmai potrivit : mai mult decît „Romanisation" (care este mult diminuată), ea conţine arheologia aşezărilor, a materialului roman şi a monumentelor provinciei; deci elementul „arheologic" era necesar să fie adăugat, numindu-se „Gesellschaft, Archäologie und Romanisation...".

despre „romanizare" rămîne cu o „poliţă în alb", neonorată, un răspuns la întrebarea : cum explică el şi din ce „surse" puternica romanitate a Peninsulei Balcanice în evul mediu pînă în epoca modernă (de care nu se face nici cea mai vagă menţiune într-o carte despre „Romanisation")? De unde numeroasa populaţie românofonă, vlahii din nordul Peninsulei şi aromânii cu ceilalţi romani-români balcanici (megleniţi, istroromâni)? care nu pot să descindă decît dintr-o masă social-etnică autohtonă indo-europeană romanizată în epoca imperială (cf. de ex. *SCIV*, XIV, 1963, p. 478—9), tocmai în teritorii şi perioade cînd şi unde (după *A.M.*) romanizarea ar fi fost „superficială". Problema va trebui reexaminată critic pe un plan mai larg, supusă unui control sever în lumina mijloacelor documentare şi a concepţiei actuale despre structura social-etnică şi demografică a provinciilor, a raportului dintre păturile populare indigene, procesul de romanizare şi perpetuarea romanităţii prin forţele etnice locale, — atît în provinciile „balcanice", cît şi în Dacia nord-danubiană. De adăugat aici, în final, că populaţia şi romanizarea Daciei nu a fost supusă unui studiu analitic şi sintetic [35] nici cît s-a făcut pentru Moesia, Dalmatia sau Pannonia, ale căror monografii citate mai sus nu pot fi luate (în nici un caz) ca modele de metodă şi orientare pentru elucidarea mai verosimilă a genezei romanităţii şi a situaţiei pe care a ocupat-o provincia carpatică şi romanismul aici, ca şi în toată vasta zonă balcano-danubiană.

SUR LA SOCIÉTÉ ET LA ROMANISATION EN MÉSIE SUPÉRIEURE

RÉSUMÉ

On soumet à une analyse sommaire la monographie archéologique et épigraphique de A. Mócsy, *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior* (Budapest, 1970, 284 p.), dont l'ampleur de l'érudition et la profondeur de la doctrine sont justement relevées. On observe en même temps nombre d'erreurs de détail et d'ensemble, l'orientation unilatérale, notamment son attitude négative en ce qui concerne l'essence même de la romanisation, la profondeur et la durabilité de ce phé-

[35] *A.M.* observă (p. 46) „über die Munizipalisation Dakiens steht keine Arbeit zur Verfügung, doch ermöglicht die späte Konstituierung und frühe Aufgabe dieser Provinz auch keinen Vergleich". Totuşi „comparaţia" poate fi făcută în multe privinţe între Moesia şi Dacia (cu toate că posibilităţile de documentare sînt mult diferite); pentru aceasta din urmă au apărut recent unele lucrări pertinente privind şi „urbanizarea", D. Tudor, *Oraşe, tîrguri şi sate în Dacia romană*, Bucureşti, 1968 (recenzia drastică : C. Daicoviciu, *AMN*, VI, 1969, p. 537—544); vezi şi *Oltenia romană*, Bucureşti, 1942 (recenzie : idem, *AISC*, IV, 1944, p. 282—301; *Transilvania*, Sibiu, 1942, p. 958—963; *Dacica*, 1969 (1970) 265—270, 280—294); ed. a II-a, 1958; a III-a, 1968 (recenzie : T. Soroceanu, *AMN*, VI, p. 545—548); M. Macrea, *Viaţa în Dacia romană*, Bucureşti, 1969. Pentru Dacia lipseşte o lucrare de analiză documentară integrală asupra populaţiei (inclusiv armata, trupele) şi romanizarea, — care să nu fie făcută după modelul celei despre Moesia Superior —, utilizînd în schimb tot materialul epigrafic şi arheologic disponibil, după criteriile actuale în cercetarea ştiinţifică.

nomène de grande portée dont dérivent directement toute la romanité sud-est européenne et les «Romains» de la zone balkanique et carpato-danubienne ; ce sont les Roumains (Vlaques) du Moyen Age et de l'époque moderne, en Dacie et dans la Péninsule balkanique, que l'auteur de Budapest ignore totalement dans son livre qui traite de la romanisation d'une province danubienne, qu'on peut considérer comme le centre et la principale base de la romanité sud-est européenne et de la Dacie carpatique.

Cette monographie de valeur, mais non exempte de lacunes, d'erreurs et de contradictions assez graves, sera réexaminée dans le cadre d'une recherche plus ample (en une langue de large circulation) concernant la romanisation de la Mésie et de la Dacie.

ŞTAMPILE PE MORTARIA GĂSITE ÎN SUD-VESTUL DOBROGEI

DE

VASILE CULICĂ

În inventarul ceramic al lagărelor militare se întîlneşte adesea, în straturile secolelor II—III e.n., o categorie de obiecte de uz casnic cunoscute sub denumirea *mortaria*, folosite de către ostaşi la zdrobirea boabelor sau rădăcinoaselor comestibile—de obicei fierte—necesare pregătirii hranei[1].

Piesele respective au de regulă aspect de covată sau de castron, sînt lucrate în tipare, dar se cunosc şi exemplare lucrate la roată. Deoarece zdrobirea se făcea cu ajutorul unui *pistillum*, pentru a nu se eroda peretele vasului şi spre a favoriza în acelaşi timp procesul de sfărîmare a alimentelor, se încrustau în timpul confecţionării, în pasta crudă a peretelui, pe faţa interioară, bucăţi de cremene sau pietricele. Folosirea îndelungată şi presiunea la care au fost supuse este cauza pentru care exemplarele întregi, în stare de conservare bună, sînt rare[2].

În majoritatea cazurilor se găsesc doar fragmente de *mortarium* şi acestea atrag atenţia prin grosimea excepţională, prin materialul litic încorporat în pastă şi prin ştampilele aplicate de obicei în apropierea unicului cioc de scurgere. Ştampilele, de cele mai multe ori purtînd textul de o parte şi de alta a ornamentului vegetal stilizat, interpretat a fi un ram de palmier sau mai degrabă un spic de grîu[3], sînt însoţite cîte o dată de simple linii drepte, izolate, şi uneori de linii paralele vălurite. Textul ştampilelor, cînd nu este scris cu greşeli care fac lectura imposibilă, redă numele meşterului producător, mai în toate cazurile scris retrograd.

Paralel cu *mortaria* ceramice, au fost întrebuinţate unele piese lucrate din rocă dură şi din marmură[4].

---

[1] D. Tudor, *Oltenia Romană*, ed. a III-a, 1968, p. 83, 86.

[2] Exemplare întregi : La Muzeul Olteniei, Craiova (cu fundul găurit prin întrebuinţare îndelungată. Două ştampile identice, aplicate simetric). În Muzeul Brukenthal, Sibiu (fără ştampilă).

[3] D. Tudor, *op. cit.*, p. 85.

[4] D. Tudor, *op. cit.*, S.E. (supplementum epigraphicum) 156 ; *Materiale*, II, p. 699, pl. II/13, p. 715 ; *Materiale*, VII, p. 231, 236 (din epocă mai tîrzie).

S C I V, tomul 22, nr. 2, Bucureşti, 1971, p. 331—336

Un fragment cioplit îngrijit din piatră albă şi un al doilea din marmură de aceeaşi culoare au fost găsite în apropierea locului de unde provin şi materialele a căror prezentare urmează (fig. 3/1—2).

Exemplarele ştampilate găsite pe cuprinsul ţării şi publicate, provin aproape în totalitate din nordul Dunării [5], singura excepţie de pînă acum fiind un fragment ştampilat, găsit pe teritoriul anticului Durostorum, într-un spaţiu arheologic presupus a fi aparţinut lagărului legiunii a XI-a Claudia şi aşezării de canabae[6]. Adăugînd acestuia pe cele ce urmează, găsite în aceeaşi arie, numărul ştampilelor de *mortaria* cunoscute pînă acum în aşezarea dobrogeană — şi din cîte cunoaştem şi în întreaga Scythia Minor — totalizează şase exemplare, provenind din cinci *mortaria* diferite.

1. Fragment de *mortarium*, presat în tipar, din pastă cărămizie—roşcată, înglobînd în compoziţie corpuscule calcaroase albe şi pietricele înfipte în faţa interioară a peretelui.

Se păstrează doar o parte din buză, din dreapta, cu un rest de perete. Pe buză se disting : capătul unui ornament simplu, liniar şi ştampila aplicată de-a curmezişul, imprimată parţial, conţinînd un text pe două rînduri — cu litere inversate şi amestecate cu litere greceşti, — despărţit de un simbol amintind un ram sau un spic de grîu. Dimensiunile buzei : lăţime—7 cm ; grosime—3 cm ; lăţimea ştampilei—4,5 cm ; înălţimea literelor—1,2 cm ; lungimea fragmentului—16 cm (fig. 1/2).

2. Fragment dintr-un vas lucrat ca şi precedentul prin presare, din pastă cărămizie, cu firişoare de mică şi corpuscule albe şi negre, în structură. Cuprinde o parte din ciocul de scurgere, acoperit de un ornament liniar realizat prin crestare adîncă şi o porţiune de buză cu ştampila aplicată perpendicular pe centrul vasului, imprimată parţial şi corodată. Conţinutul ştampilei, scris cu litere adîncite, nu poate fi descifrat pentru moment, atît din cauză că nu este imprimat în întregime, cît şi datorită modului defectuos în care a fost redactat.

Cele două rînduri sînt separate de acelaşi simbol — ram sau spic — şi înconjurate de un dublu chenar din linii paralele adîncite.

Dimensiunile buzei : lăţime—6 cm ; grosime—2 cm ; lăţimea ştampilei—4,5 cm ; înălţimea literelor—1,2 cm ; lungimea fragmentului—18 cm (fig. 1/1).

3. Fragment dintr-un *mortarium* lucrat la roată. Pastă gălbuie, fină, arsă excesiv. În partea interioară a peretelui au fost încastrate pietricele de rîu şi sfărîmătură de rocă, cu un diametru de pînă la 0,8 cm.

Ştampila, cu semne adîncite, a trebuit să fie aplicată în direcţia lungimii buzei, din pricina îngustimii acesteia. Textul nu se poate citi din

---

[5] D. Tudor, *op. cit.*, S.E. 156 (Caracal) ; 157, fig. 26/6 (= *op. cit*, ed. a II-a, S.E. 130 = = *MIR*, II) (D. Tudor, *Monumente inedite din Romula*, Vălenii de Munte, part. II, 1940), nr. 460 ; 158, fig. 26/7 (= *op. cit.*, ed. a II-a, S.E. 131, = *MIR*, II, nr. 461) ; 159, fig. 26/9 (= *SCIV*, 16, 1965, 1, p. 186, nr. 16, = *MIR*, II, nr. 462) ; 160, fig. 26/5 (= *op. cit*,. ed. a II-a, S.E, 133. = *MIR*, II, nr. 459), toate din Romula ; 279, fig. 26/2,3,8 (= *SCIV*, XIII, 1962, 1, p. 121, nr. 5 ; *SCIV*, 17, 1966, 3, p. 601, nr. 25) ; 280, fig. 26/4 (= *SCIV*, XIII, 1962, I, nr. 5) din Sucidava ; 401 fig. 26/1 (= *SCIV*, XIII, 1962, I, p. 120, nr. 4 şi 17, 1966, 3, p. 602, nr. 27) din Buridava ; 436 (= *op. cit.*, ed. a II-a, S.E. 29 8) de la Răcari ; 502 (= Bucureşti, II, p. 111, nr. 11 = O.R., ed. a II-a, S. E. 350) de la Jidava.

[6] Vasile Culică, *Un nou „mortarium" cu ştampilă, descoperit în Dobrogea*, *SCIV*, 16, 1965, 2, p. 373 — 377.

cauza stării fragmentare și datorită felului sintetic în care a fost conceput tiparul. Se păstrează un fragment de buză cu o parte din perete, îngroșat treptat, spre partea inferioară. Urmele de vitrifiere și zgîrieturile din apropierea rupturii care secționează ștampila par a proveni din timpul

Fig. 1. — Ștampile de producători, aplicate pe *mortaria* (Desen, 1/1)

coacerii în cuptor. Dimensiunile buzei : lățime—4,5 cm ; grosime—1,3 cm ; grosimea medie a peretelui—1,4 cm ; înălțimea ștampilei—3,5 cm ; lungimea fragmentului—10,5 cm (fig. 1/3).

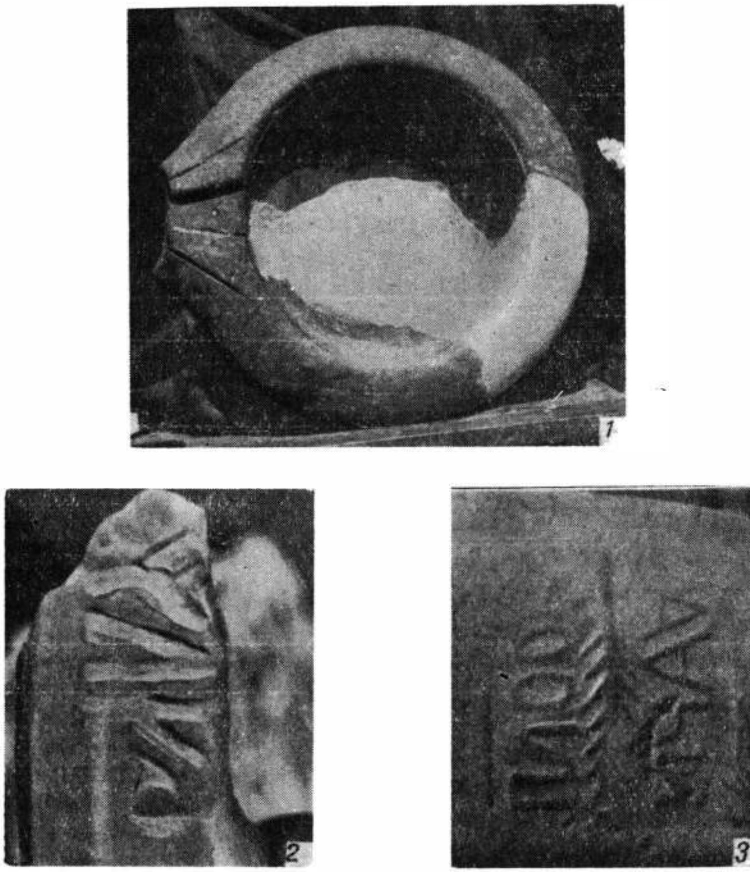

Fig. 2. — *Mortarium* (*1*) şi ştampile de producători (*2—3*) aplicate pe vase similare.

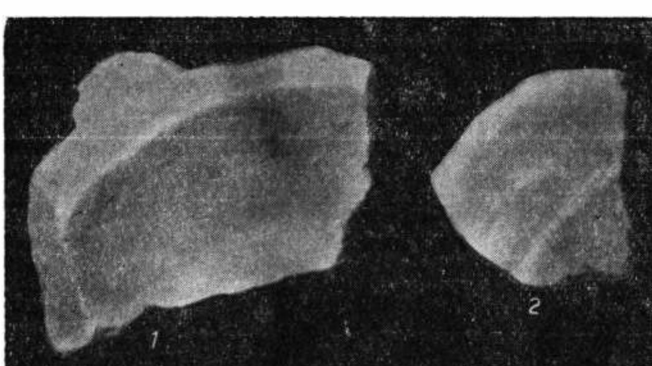

Fig. 3. — Fragmente de *mortaria*, tăiate în piatră albă (*1*) şi în marmură (*2*).

4. *Mortarium* din pastă cărămizie-roșcată. Lipsește fundul și o parte de buză. Forma rotundă, cu cioc și șanț pentru scurgere, mărginit de două linii adîncite și de două ștampile cu conținut asemănător. Buza pronunțat răsfrîntă, interiorul semisferic, fundul plat la exterior pentru a asigura vasului stabilitatea necesară.

Ștampilele imprimate parțial și erodate, cuprind obișnuitul simbol (ram sau spic) și numele producătorului, pe două rînduri, scris retrograd :

a) [A L E] X A N D [E R D O]
M I [T] I A N I [F E C I T]

b) [A L] E X A N D E R D [O
M] I T I A N I F E C I T

Diametrul—40 cm ; înălțimea—11,5 cm ; lățimea buzei—7 cm ; grosimea buzei—2 cm ; lățimea ștampilelor—4 cm ; înălțimea literelor 0,7 cm.

★

Ștampila de sub nr. 2 este mult asemănătoare cu un exemplar de la Romula, dar compararea cu desenul publicat [7] relevă deosebiri destul de pronunțate, deși aspectul general al desenului e un îndemn pentru a le considera identice. Mai esențial ni se pare modul deosebit de redare a ornamentului vegetal — cu vîrful spre stînga în fotografia noastră și spre dreapta în desenul piesei de la Romula — cît și două litere din primul rînd — ПИ (în ligatură) la noi, IИ, în piesa comparată.

Lectura ultimei litere din primul rînd, astfel cum am redat-o în desen (fig. 1/2) poate fi nesigură, dar examinarea atentă a piesei lasă să se vadă că nu poate fi vorba de un simplu I. În ce privește ultima literă din al doilea rînd, este sigur un A întors (fig. 1/2 și 2/3) și nu un V, cum a fost redată în desenul exemplarului de la Romula. Desenul nostru a fost completat cu primele litere din ambele rînduri (T și I) după desenul piesei de la Romula.

Se observă predilecția pentru dublarea unor semne fonetice, ca în cazul grupei OO în ștampilele de sub numerele 1 și 2, sau TT pe un alt exemplar de la Romula [8], II și EE pe un fragment de la Jidava [9].

Scrierea retrogradă, răsturnările de litere, lecțiunile eronate, ridică dificultăți în legătură cu atribuirea lor unor ateliere cu tradiție, deși execuția îngrijită sau grafia trădează mîna unui specialist.

Pînă în prezent, două din ștampilele găsite în Moesia Inferior, pe teritoriul durostorean, își au corespondent la nordul Dunării în Oltenia [10], ceea ce ar putea constitui un indiciu că *mortaria* purtătoare nu erau fabricate local, ci se aduceau din centre cu prestigiu necontestat pentru produse ceramice.

Se pare că parte din ele erau realizate în *oficinae* nord-italice căci, după o părere mai de mult formulată, ARETIO precedat de numele producătorului, pe o piesă ceramică similară — probabil tot un *mortarium*

---

[7] D. Tudor *op. cit.*, ed. a III-a, S.E. 159.
[8] *Ibidem*, S.E. 158.
[9] *Ibidem*, S.E. 502.
[10] *Ibidem*, S.E. 159, 401.

găsit în acelaşi teren — , ar indica locul de fabricare al vasului [11]. În acest caz binecunoscuta olărie aretină cuprinde în repertoriul ei şi tipul comun de mortaria, semnat de producători ca Marcus [12] sau Filemon [13].

În schimb, exemplarul lucrat la roată, prin defectele de fabricaţie care-l încadrează în categoria rebuturilor, ne îndeamnă să-l atribuim unui atelier local — poate o *figlina* — în cadrul lagărului legiunii a XI-a Claudia, strămutată la Durostorum încă din timpul războaielor duse de împăratul Traian pentru desfiinţarea regatului dac. Ar constitui deci o mărturie directă a existenţei castrului pe locul găsirii, sau în imediata apropiere.

Ultimele două ştampile, aplicate pe un singur vas, sînt cu siguranţă identice — deci imprimate cu acelaşi tipar — deşi anumite defecte, inerente operaţiei de imprimare, lasă impresia că se deosebesc întrucîtva. Urmărind efecte de simetrie, ceramistul le-a aşezat rotite cu 180 de grade una faţă de cealaltă. Ele aduc un nume nou pe lista atît de săracă a producătorilor de *mortaria* cunoscuţi pe exemplarele găsite la Dunărea de jos[14].

ESTAMPILLES SUR MORTARIA DÉCOUVERTES DANS LE S-O DE LA DOBROUDJA

RÉSUMÉ

On y décrit cinq estampilles de producteurs, appliquées sur les mortaria trouvés au sud du Danube, dans la Dobroudja du nord-ouest et sur un territoire relevant de l'antique ville de Durostorum et du castrum de la *legio XI Claudia*, détachée sur ces lieux au II^{e} siècle de n. ère.

Les fragments estampillés proviennent de quatre vases différents, dont trois obtenus par pressage dans un moule et un seul modelé au tour.

Les exemplaires obtenus par pressage sont supposés être d'origine nord-italique, du fait que la mention ARETIO, figurant sur certaines estampilles publiées antérieurement, dérive certainement de Arretium.

En échange, la pièce exécutée au tour est considérée, à cause de son aspect de rebut, comme un produit local travaillé dans un ,,figlina'' appartenant au castrum de la *legio XI Claudia*.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. — Estampilles de producteurs, appliquées sur des *mortaria*.

Fig. 2. — *Mortarium* (1) et estampilles de producteurs (2 — 3) appliqués sur des vases similaires.

Fig. 3. — Fragments de *mortaria* taillés en pierre blanche (1) et en marbre (2).

---

[11] *Archaeologisch — epigraphische Mitteilungen aus Oesterreich — Ungarn*, Viena, XX, p. 85; cf. G. Popa Lisseanu, *Încercare de monografie asupra cetății Drâstorului—Silistra*, 1913, p. 49.

[12] D. Tudor, *op. cit*,. ed. a III-a, S.E. 401; p. Culică, *art. cit.*, p. 373—377 şi fig. 1 — 2.

[13] G. Popa Lisseanu, *op. cit.*, p. 49.

[14] D. Tudor, *op. cit.*, ed. a III-a, S.E. 160 : Milonis; S.E. 279 : Theotimus, S.E. 401 : Marcus (şi la V. Culică, *art. cit.*); G. Popa Lisseanu, *op. cit.* p. 49 : Filemon.

O NOUĂ REPREZENTARE A DIOSCURILOR LA TOMIS

DE

ANDREI ARICESCU

În anul 1962, au fost găsite la Valea Seacă, în apropierea Murfatlarului (jud. Constanța), patru bucăți dintr-o placă de marmură, care, reunite, formează primul din cîmpurile unui relief cu reprezentarea Dioscurilor[1] (fig. 1). Deși în preajma locului descoperirii se află o mică așezare antică[2], faptul că depărtarea de Constanța este de numai circa 15 km, ne face să presupunem proveniența tomitană a monumentului, ținînd cont atît de starea de conservare a lui, care indică intenția de refolosire a materialului, cît și de însemnătatea pe care o avea cultul Dioscurilor la Tomis[3].

Fragmentul reconstituit al reliefului[4] are înălțimea de 37,6 cm, lățimea de 35,2 cm și grosimea de 8,4 cm. Marginea din stînga este avariată, încît nu putem ști exact cum era terminația reliefului, dar probabil că aici existase un chenar simplu, după cum o arată ruptura oarecum regulată. Marginea de sus este destul de drept tăiată, dar nu credem că indică chiar starea inițială a plăcii, deoarece se află în imediata apropiere a părții figurate, care ar fi trebuit să fie delimitată și aici de un chenar. Probabil că, după o primă deteriorare a monumentului votiv, care a avut o alcătuire mai complexă la început, a fost utilizată apoi numai această parte a lui (păstrată pînă astăzi), după ce i s-au adus unele îmbunătățiri, regularizîndu-i-se formele. Ruptura dinspre dreapta arată continuarea reliefului cu alt cîmp, din care nu se mai vede decît foarte puțin, în partea de jos. Cîmpul păstrat al reliefului este delimitat spre dreapta de o coloană, destul de pronunțată. Baza și capitelul, abia schițate, dovedesc

[1] Monumentul se află în Muzeul de arheologie din Constanța sub numărul de inventar 6.371.

[2] Mulțumesc pentru informația dată, colegului C. Scorpan de la Muzeul din Constanța, care a început o primă cercetare aici.

[3] R. Netzhammer, *Dioscurii în Tomis*, în *BSNR*, X, nr. 20, București, 1913, p. 29—36; mai recent, Iorgu Stoian, *Cultul Dioscurilor și triburile tomitante. În lumina unui monument de curînd publicat*, în *SCIV*, XVI, 1965, 3, p. 519—531 (reluat în *Dacia*, N.S. X, 1966, p. 347—356), unde se dă o amplă bibliografie referitoare la această problemă.

[4] M. Bucovală, *Repertoriu arheologic* (*Basorelieful de la Valea Seacă*), în *Tomis*, anul I, nr. 1, 1966, p. 18, menționează monumentul de care ne ocupăm, fără a-i desluși semnificația însă.

intenția meșterului de a imita coloanele corintice de epocă romană[5]. Este de așteptat deci, ca al doilea cîmp să fi fost încadrat într-o ediculă, dar partea de deasupra capitelului este avariată, așa că aici bănuim doar începutul arhitravei sau, poate, o acroteră.

Fig. 1. — Relief descoperit la Valea Seacă (în apropiere de Constanța), reprezentînd un Dioscur.

Pe cîmpul păstrat, care, așa cum îl privim, se afla spre limita din stînga a reliefului, este redat unul dintre Dioscuri, stînd alături de calul său pe care îl ține de căpăstru cu mîna stîngă. Dioscurul este văzut din față. Îmbrăcămintea se rezumă la obișnuita bonetă de pe cap și la cutele

[5] Putem aminti aici edicula dedicată de C. Herrennius Charito dublei Nemesis, publicată de V. Barbu (V. Canarache, A. Aricescu, V. Barbu, A. Rădulescu, *Tezaurul de sculpturi de la Tomis*, București, 1963, p. 83—89) care face parte din tipul de monumente ce i-ar fi putut sluji ca model autorului reliefului de care ne ocupăm.

Fig. 2. — Relieful de la Valea Seacă — detaliu: capul Dioscurului.

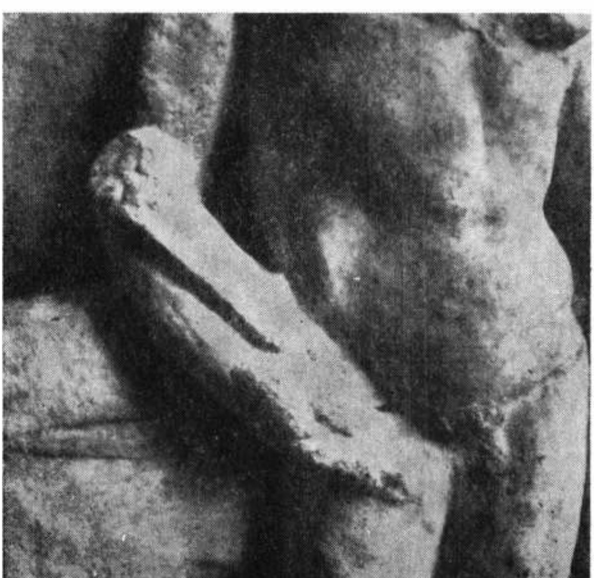

Fig. ?. — Relieful de la Valea Seacă — detaliu: facla ţinută de Dioscur în mîna dreaptă.

din jurul gîtului (care coboară rotund pe piept) ale hlamidei ce atîrna în spate, încheiată pe umărul drept. Fața rotundă este în bună măsură avariată. Ochii mari sînt tratați plastic (fig. 2). De sub bonetă, părul buclat cade, de o parte şi de alta a feţei, pînă spre umeri, rotunjindu-se în spate, pe lîngă gîtul plin. Detaliile anatomice ale trupului, deşi evi-

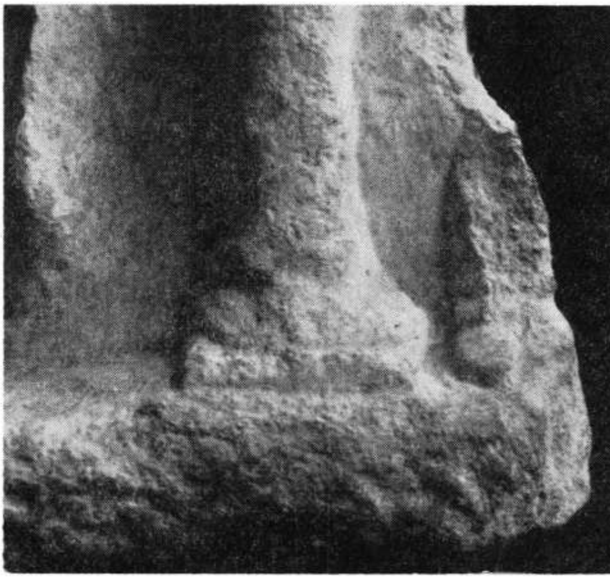

Fig. 4. — Fragmentul păstrat din cel de al doilea cîmp al reliefului de la Valea Seacă.

dente, sînt destul de stîngaci redate. Picioarele, desculțe, sînt uşor depărtate, dreptul păşind puţin înainte. În mîna dreaptă, îndoită din cot Dioscurul ține o făclie, rezemată pe antebraț, cu flacăra în dreptul cotului (fig. 3). Calul, văzut, din profil se află în spatele Dioscurului. Are piciorul drept din față ridicat. Este realizat cu ceva mai multă atenție : copitele, coada, coama şi căpăstrul sînt redate cu detalii amănunțite. Botul, urechea dreaptă şi piciorul ridicat sînt avariate. Imaginea prezentată are destul de multe analogii în iconografia tomitană. Putem aminti grupul statuar fragmentar din tezaurul de sculpturi descoperit în 1963[6] şi reversurile unor monede tomitane de la Antoninus Pius pînă la Septimius Severus[7], dar cu menţiunea că, spre deosebire de aceste reprezentări, unde Dioscurii sînt redaţi ţinînd în mînă o lance, pe relieful de la Valea Seacă atributul Dioscurului este o făclie. Avînd în vedere analogiile, ca şi cîteva aspecte ale execuţiei artistice, tratarea plastică a ochilor sau grija pentru anumite amănunte, dar şi realizarea destul de grosolană,

[6] V. Canarache, A. Aricescu, V. Barbu, A. Rădulescu, *op. cit.*, p. 90—93 (parte redactată de V. Barbu) ; Iorgu Stoian, *op. cit.*, unde sînt discutate şi alte reprezentări sculpturale ale Dioscurilor, descoperite la Tomis.

[7] Pick-Regling, *Die antiken Münzen von Dacien und Mösien*, I, 2, Berlin, 1910, nr. 2627, 2668—2669, 2775 ; Iorgu Stoian, *op. cit.*, fig. 2.

putem considera că relieful de care ne ocupăm, datează de la sfîrşitul secolului al II-lea sau din prima parte a celui următor, adică din vremea împăraţilor Severi.

Ne-am fi aşteptat ca pe cel de-al doilea cîmp, din care avem atît de puţin, să fi fost reprezentat celălalt Dioscur, dar, din ceea ce s-a păstrat, reiese clar că aici a existat o altă imagine. Pe micul fragment din cel de-al doilea cîmp se poate observa o parte reliefată, ce ar putea indica fie colţul unui *himation*, fie laba unui animal, poate a unui leu (fig. 4). Oricum, nu poate fi vorba de o imagine simetrică cu cea întregită. Rezultă că abia al treilea cîmp al reliefului trebuie să-l fi reprezentat pe celălalt frate. Aşadar, Dioscurii se aflau, faţă în faţă, de o parte şi de alta a cîmpului central, care reprezenta o ediculă, după cum am arătat mai sus[8]. Este greu de precizat pe cine înfăţişa cîmpul din mijloc, dar unele presupuneri se pot face, mai ales că există destul de numeroase exemple în care Dioscurii sînt asociaţi unei alte divinităţi, de obicei feminine[9]. Ei pot întovărăşi pe Helena, Demetra, Cybela, Hecate, Artemis, Tyche, Astartea, Isis ; adesea, divinitatea feminină nu este însoţită de atribute care să o poată identifica[10]. În orice caz, ea nu este reprezentată decît îmbrăcată[11], ceea ce pare să se confirme şi prin relieful de care ne ocupăm, avînd în vedere amănuntul păstrat pe al doilea cîmp.

Este îndeobşte ştiut că la vremea căreia îi aparţine relieful de la Valea Seacă, influenţele religioase orientale se făcuseră puternic simţite în regiunea vest-pontică şi că încă de cîteva secole, din epoca elenistică, avusese loc asimilarea Dioscurilor cu Cabirii samothracieni[12]. Ne putem deci aştepta ca divinitatea ce trebuie să fi fost reprezentată în centrul reliefului, să fie una dintre zeiţele care apar frecvent în tovărăşia Cabirilor : Cybela, Demetra sau chiar Hecate[13]. Dintre numeroasele monumente descoperite în lumea greco-romană, pe care sînt reprezentaţi Dioscurii însoţind o zeiţă, mai apropiate de relieful nostru par a fi cele găsite pe teritoriul Iugoslaviei, la Bitolj[14], Kruševjane[15] şi Živojno[16], însă pe nici unul dintre acestea, datorită lipsei unor atribute caracteristice, nu poate fi indentificată divinitatea feminină[17]. Pe reversul unor monede tomitane din secolele I î.e.n. — I e.n., apar bonetele Dioscurilor de o parte şi de alta a spicelor de grîu[18], ceea ce ne îndeamnă să credem că, la Tomis, divinitatea întovărăşită de cei doi fraţi era Demetra, mai ales că pe cele mai multe dintre aceste emisiuni monetare apare pe avers capul

---

8 Numai pe cîmpul dispărut putea fi redat ancadramentul ediculei, acest cîmp avînd astfel o înălţime mai mică decît cel păstrat, deoarece, pe acesta din urmă, capul calului se află în dreptul capitelului, iar al Dioscurului deasupra, aşa că aici nu poate fi vorba de continuarea construcţiei sugerate de coloana dintre cîmpuri.

9 Fernand Chapouthier, *Les Dioscures au service d'une déesse*, Paris, 1935.

10 *Ibidem*.

11 *Ibidem*, p. 116.

12 *DA*, II, 1, s.v. *Dioscuri*, p. 257—258 ; F. Chapouthier, *op. cit.*, p. 153—156 şi 182 (unde este dată o bogată bibliografie a problemei).

13 F. Chapouthier, *op. cit.*, p. 156.

14 N. Vulić, *Антички споменици наше земльe*, în *Spomenik*, LXXI, 55, Beograd, 1931, p. 18, nr. 30.

15 *Ibidem*, p. 158, nr. 407.

16 Idem, în *Spomenik*, LXXVII, 60, Beograd, 1934, p. 74, nr. 9.

17 F. Chapouthier, *op. cit.*, p. 31—34, nr. 9—11.

18 Pick-Regling, *op. cit.*, nr. 2520—2528, 2584.

zeiței[19]. Pe de altă parte, celebrul document epigrafic tomitan cuprinzînd decretele privitoare la paza orașului[20] ne arată în r. 10—12 din cel de-al doilea decret (r. 36—38 ale întregului text), că la Tomis se făceau sacrificii anuale în cinstea Mamei Zeilor și a Dioscurilor pentru salvarea poporului[21]. Deși cercetătorii nu au ajuns la un acord cu privire la datarea inscripției, unii punînd-o în legătură cu atacurile lui Burebista[22], alții plasînd-o mai înainte, chiar în secolul al II-lea î.e.n.[23], iar o mai recentă părere coborîndu-i data într-o epocă mai stabilă, cam pe la începutul erei noastre[24], documentul epigrafic poate fi considerat contemporan cu vreuna dintre emisiunile monetare mai sus amintite. Cu privire la fragmentul de relief păstrat în partea de sus a inscripției, unde se mai vede copita unui cal, s-a emis ipoteza că ar fi făcut parte dintr-o reprezentare a Dioscurilor[25]. Nu este exclus ca ei să fi fost înfățișați alături de Cybela, așa cum este făcută asocierea în textul inscripției[26]. Oricum, se pare că la Tomis, spre sfîrșitul epocii elenistice, Dioscurii puteau apărea fie însoțind-o pe Demetra, cum ne-o arată emisiunile monetare, fie pe Cybela, așa cum reiese din inscripția pomenită. De altfel, în cadrul Triadei de la Samothrake era posibilă confuzia între cele două zeițe[27].

Revenind la relieful de la Valea Seacă, ne atrage atenția în mod deosebit faptul că Dioscurul ține în mîna dreaptă o făclie în loc de armele sale obișnuite (sulița sau spada). Apariția acestui atribut este o raritate în reprezentările Dioscurilor[28]. Putem aminti un relief, realizat grosolan, pe care este înfățișat unul dintre frați, cu bonetă pe cap și hlamidă pe umeri, stînd lîngă cal și ținînd în dreapta o făclie, rezemată pe umăr[29]. Dioscurii apar cu făclii și pe unele emisiuni monetare din Abydos și Tarent[30]. Ca purtători de lumină, Dioscurii erau puși în legătură cu Luceafărul de dimineață și cel de seară (Phosphoros și Hesperos) și de aici, existența printre atributele lor a cîte unei stele plasate deasupra bonetelor, fiind însoțitori, în această situație, de cele mai multe ori ai Selenei[31]. Nu trebuie să excludem posibilitatea ca relieful pe care îl prezentăm să fi înfățișat o astfel de asociere. Dar stelele pot reprezenta

---

19 *Ibidem*, nr. 2520—2528.

20 Gr. Tocilescu, în *AEM.*, XIV, 1891, p. 22—26, nr. 50 ; G. Dittenberger, *Syll*³, nr. 731 ; Iorgu Stoian, *Tomitana*, București, 1962, p. 78—90 (textul la p. 80).

21 G. Dittenberger, *loc. cit.* : „... καθ' ἕκα[σ]τον ἐνιαυτὸν θύουσιν ὑπὲρ τῆ[ς] τοῦ δήμου σωτηρία[ς] Μητρὶ Θεῶν καὶ Διοσκούροις..."

22 *Ibidem*.

23 Iorgu Stoian, *În legătură cu decretele tomitane privitoare la paza orașului*, în *SCIV*, V, 1954, 3—4, p. 557 și urm. ; studiu reluat în *Tomitana*, p. 78—90. Aici se dă și altă bibliografie în favoarea acestei păreri.

24 D.M. Pippidi, *Din istoria Dobrogei*, I, București, 1965, p. 297, nota 46.

25 R. Netzhammer, *op. cit.*, p. 31—32, contrazicîndu-l pe Gr. Tocilescu (*AEM*, XIV, 1891, nr. 50), care credea că este vorba de Cavalerul trac.

26 De remarcat că pe relieful de la Kruševjane, datat ca anunțînd epoca imperială, se citește dedicația Θεοῖς Σωτῆρσιν (vezi nota 15). Datarea la F. Chapouthier, *op. cit.*, p. 33, nr. 11.

27 F. Chapouthier, *op. cit.*, p. 153—156.

28 În catalogul lui F. Chapouthier nu este dat nici un exemplu al Dioscurilor purtînd făclie, cînd întovărășesc o divinitate feminină.

29 J. Hampel, *Lovas istenségek dunavidéki antik emlékeken*, în *AÉ*, Budapesta, 1903, p. 310, fig. 3. Același relief este redat și de F. Chapouthier, *op. cit.*, p. 273, fig. 47.

30 F. Chapouthier, *op. cit.*, p. 273, nota 2.

31 *Ibidem*, p. 273—274.

ele singure, ca simboluri, pe cei doi gemeni şi le întîlnim ca atare chiar pe unele monede tomitane, fiind însă plasate şi în acest caz, tot de o parte şi de alta a spicelor[32]. Aşadar, şi în această calitate de purtători de lumină, Dioscurii, prin simbolurile lor, pot însoţi tot simbolul Demetrei. Demn de remarcat este faptul că pe reversul unor monede tomitane din secolul I e.n., de o parte şi de cealaltă a spicelor sînt reprezentate două făclii[33], care nu au fost încă socotite ca atribute ale Dioscurilor. Atestarea acestor atribute prin relieful descris, conduce spre o astfel de interpretare a monedelor respective. Mai trebuie amintită şi o monedă a lui Domitianus, pe reversul căreia, între simbolurile Dioscurilor (o bonetă şi o stea) se află faţada unui templu[34]. Şi relieful de la Valea Seacă reprezintă pe cei doi gemeni alături de faţada unui templu. Monede imperiale, contemporane cu monumentul de care ne ocupăm, prezintă şi ele pe revers faţada unui templu, dar niciodată în asociere cu simbolurile Dioscurilor. În interiorul templului, pe aceste monede, sînt înfăţişate diferite divinităţi (nu numai feminine[35]), printre care nu se află însă Cybela şi Demetra. Întîlnim pe Zeus[36], pe Sarapis[37], adesea pe Dionysos[38], iar dintre zeiţe pe Tyche[39] şi pe Concordia[40]. Tyche ar putea să apară împreună cu Dioscurii, dar nu credem că poate fi vorba de o asemenea reprezentare pe relieful nostru, deoarece atunci ar trebui să recunoaştem pe rămăşiţa cîmpului central vreunul din atributele caracteristice zeiţei norocului : cîrma, roata, globul sau sceptrul, or, ceea ce se mai observă aici nu corespunde cu nici unul dintre aceste simboluri. Rezultă că aceste serii monetare nu ne pot da precizări cu privire la relieful în discuţie, el păstrînd, după toate aparenţele, o tradiţie iconografică mai veche, menţinută mai degrabă de cultul popular decît de religia oficială.

Aşadar, ţinînd seama de legăturile pe care am încercat să le facem între ceea ce se păstrează din monumentul prezentat şi ştirile oferite de numismatica şi epigrafia tomitană, putem încheia că relieful de care ne ocupăm trebuie să fi constituit reprezentarea Triadei de la Samothrake, încă neîntîlnită printre sculpturile din aceste părţi, avînd ca divinitate centrală fie pe Demetra (dacă ceea ce s-a păstrat din relieful din mijloc este colţul unui *himation*), fie pe Cybela (în cazul în care este vorba de piciorul unui leu). Descoperirea în teritoriul tomitan a acestei reprezentări poate aduce o nouă contribuţie la cunoaşterea religiilor antice în aceste ţinuturi, ca şi la lămurirea mai deplină a apariţiei imaginilor unor divinităţi ale

---

[32] Pick-Regling, *op. cit.*, nr. 2487—2492 (pe avers, Demetra) şi 2493 (pe avers, Zeus).

[33] *Ibidem*, nr. 2584 (pe avers, Antonia), 2585 (Britannicus ?).

[34] *Ibidem*, nr. 2595.

[35] Dioscurii pot însoţi uneori pe Zeus, sau pe Sarapis, sau pe Hades (F. Chapouthier, *op. cit.*, p. 304—305, 320 şi urm.).

[36] Pick-Regling, *op. cit.*, nr. 2768 (Septimius Severus).

[37] *Ibidem*, nr. 2917—2918 (Caracalla), 3042 (Geta).

[38] *Ibidem*, nr. 2919 (Caracalla), 2954 (Plautilla), 2980 (Geta), 3339—3340 (Maximinus), 3355 (Maximus).

[39] *Ibidem*, nr. 3106—3107 (Elagabalus), 3118 (Iulia Maesa).

[40] *Ibidem*, nr. 3273—3274 (Severus Alexander).

localnicilor, cum este cazul Cavalerilor danubieni, care se pare că își datorează iconografia tocmai unor astfel de înfățișări ale Dioscurilor în slujba unei zeițe[41].

UNE NOUVELLE REPRÉSENTATION DES DIOSCURES À TOMIS

RÉSUMÉ

En 1962, on a découvert à Valea Seacă (environ 15 km de Constanța) quatre fragments d'une plaque en marbre, qui, réunis, forment le champ du côté gauche d'un relief complexe, sur lequel est représenté un Dioscure (fig. 1). La petite partie conservée du deuxième champ montre qu'il y était représentée une autre divinité, probablement féminine. On peut encore observer ici, soit le coin d'un himation, soit la patte d'une bête, peut-être d'un lion (fig. 4). C'est à peine dans le troisième champ du relief votif qu'a dû être représenté l'autre jumeau.

Le Dioscure est figuré sous un aspect bien connu, avec le *pileus* sur la tête et la chlamyde sur les épaules, se tenant près de son cheval, qu'il tient par la bride avec la main gauche. Mais, contrairement aux représentations habituelles, dans lesquelles le Dioscure a dans l'autre main une lance ou un glaive, celui du relief que nous présentons, porte une torche (fig. 3). Vu les analogies avec d'autres sculptures et avec des monnaies tomitaines, et aussi l'exécution artistique, le traitement plastique des yeux, le soin pour certains détails, ainsi que l'aspect général assez grossier — le relief doit dater de l'époque des Sévères.

Les Dioscures peuvent paraître associés à de nombreuses divinités, mais, si l'on tient compte de quelques documents numismatiques et épigraphiques tomitains appartenant au I^er^ siècle av.n.è.—I^er^ siècle de n.è., où les Dioscures paraissent associés soit à Déméter, soit à Cybèle, nous considérons que l'une de ces déesses a dû être représentée sur le champ central de la plaque découverte à Valea Seacă. Le relief décrit constitue donc un monument voué à la triade de Samothrace et peut apporter des informations nouvelles pour l'étude des religions antiques à Tomis.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1 Relief découvert à Valea Seacă (près de Constanța), représentant un Dioscure.

Fig. 2 Le relief de Valea Seacă — détail : la tête du Dioscure.

Fig. 3 Le relief de Valea Seacă — détail : la torche portée par le Dioscure dans sa main droite.

Fig. 4 Le fragment conservé du deuxième champ du relief de Valea Seacă.

[41] F. Chapouthier, *op. cit.*, p. 286—293 ; D. Tudor, *Discussioni intorno al culto dei cavalieri danubiani*, în *Dacia*, N.S., V, 1961, p. 317—343 (în special p. 321 și 339) ; E. Will, *Le relief cultuel gréco-romain*, Paris, 1955, p. 90 și 323—325.

UN RELIEF AL CAVALERULUI TRAC LA POJEJENA (JUD. CARAȘ-SEVERIN)

DE

N. GUDEA

În tabloul bogat și foarte variat al cultelor din Dacia romană un loc aparte ocupă divinitățile tracice, dintre care așa-numitul „cavaler" sau „erou" trac, prin caracterul său de simbol religios și funerar, a cunoscut o deosebită răspîndire[1]. La repertoriul materialelor sculpturale înfățișînd pe cavalerul trac se adaugă o placă de marmură descoperită la Pojejena[2], în pivnița unei case moderne aflate pe ruinele așezării civile care ținea de castrul roman din hotarul acestei localități[3] (fig. 1).

Placa, din marmură albă cu reflexe roșiatice (se află acum în Muzeul județean din Reșița), este de dimensiuni mici : 18 × 15 × 3 cm. Relieful în stare de conservare destul de bună este încadrat de un profil simplu, puțin asimetric, boltit în partea superioară. Lățimea profilului

---

[1] G.I. Kazarov, *Die Denkmäler des thrakischen Reitergottes in Bulgarien*, Budapesta, 1938, în *Diss Pann*, II, 14 ; (abreviat citat în continuare *DThrR*, monografie de bază pentru studiul acestui zeu) ; G.I. Kazarov, *Heros*, în *RE*, *Suppl.*, III (1918), 1132—1149 și *RE*, VI, A (1936), 478—488. Monumentele și inscripțiile dedicate acestui zeu din provincia Dacia : I.I. Russu, *Tracii în Dacia romană*, în *AMN*, IV, 1967, p. 97—103 și V, 1968, p. 470, dă un repertoriu complet al descoperirilor cunoscute pînă în 1967, împreună cu o amplă bibliografie, monografiind schematic această zeitate din Dacia. Reliefurile cu inscripție greacă ale cavalerului trac în *Inscriptiones Graecae in Bulgariae repertae*, edidit Georgius Mihailov, vol. I—IV, Sofia (Serdicae), 1956—1966. Pentru reprezentările cavalerului trac pe teritoriul Iugoslaviei vezi : Aleksandrina Cermanović-Kuzmanović, *Die Denkmäler des thrakischen Heros in Jugoslavien*, în *ArchJug*, IV, 1963, p. 31—57.

[2] Placa a fost descoperită de elevii Florea Mocanu și Savco Jarcovici care au predat-o profesorului de istorie din localitate, Voin Stancovici. De la acesta din urmă a fost achiziționată de Muzeul județean din Reșița.

[3] Existența unor urme antice la Pojejena este semnalată încă din secolul trecut, vezi : *Tabula Imperii Romani*, L 34 (Aquincum-Sarmizegetusa Sirmium) s.v. Pojejena cu întreaga bibliografie a descoperirilor (foarte numeroase) din această localitate ; despre castrul roman de la Pojejena : C. Daicoviciu-I. Miloia, în *Analele Banatului*, 1930, p. 20 sq., vezi și I.I. Russu, *SCIV*, 21, 1970, 1, p. 155—164. În anul 1970 Institutul de istorie și arheologie din Cluj și Muzeul județean din Reșița au efectuat săpături arheologice la Pojejena. A fost cercetat punctul numit „via Bogdanovici" situat pe un platou înalt deasupra satului, unde C. Daicoviciu a presupus existența castrului ; au fost stabilite dimensiunile acestui castru 148 × 185 m, latura lungă fiind orientată E—V. Cercetările sînt în curs. N. Gudea, *Raport despre săpăturile arheologice la castrul roman de la Pojejena în anul 1970* — comunicare în cadrul secției Institutului de istorie și arheologie din Cluj.

S C I V, tomul 22, nr. 2, București, 1971, p. 345—349

este de 2,5 cm la bază (eventual destinat pentru inscripţie), pe laturi este de 1 cm, iar la partea superioară măsoară 1,5 cm. În interiorul profilului este reprezentat cavalerul trac tînăr, cu păr abundent, nud, dar purtînd la gît o mantie (chlamys) destul de lungă, fluturînd în vînt. El călăreşte spre dreapta. Faţa întoarsă spre privitor nu are trăsăturile distincte. Cu mîna stîngă, care nu poate fi observată, ţinea probabil frîul; acesta din urmă este foarte bine redat. În mîna dreaptă, puţin adusă înapoi, ţine vînatul care după aspect pare un iepure, atîrnînd peste şoldul calului. Calul are picioarele din faţă ridicate (posibil pe un altar sau o stîncă, ori într-o poziţie de cabrare). Coama lui este foarte clar redată. Dedesubt doi cîini sar spre animalul vînat, din două părţi; cel din stînga muşcă din piciorul din faţă al vînatului, cel din dreapta pare că vrea să apuce capul vînatului. Sub cîini, într-o poziţie centrală, se află un obiect în formă de semisferă cu calota în sus pe care îl atinge unul din picioarele animalului vînat şi pe care pare a se sprijini cîinele care sare din partea dreaptă a reliefului. Lucrarea este bine, corect executată (fig. 1).

După clasificarea făcută de G. Kazarov în lucrarea sa monografică dedicată cavalerului trac, piesa de la Pojejena se încadrează în cea de-a treia grupă (C)[4] care cuprinde scena cu cavalerul trac la vînătoare (sau purtător de vînat). Cercetătoarea bulgară I. Georgijeva împarte această grupă (căreia îi dedică un studiu special)[5] în trei subgrupe, după felul în care ţine animalul vînat[6]: a) în care cavalerul poartă vînatul pe şoldul calului; b) călăreţul ţine animalul vînat deasupra şoldului calului; c) cavalerul poartă vînatul pe gîtul calului. Piesa noastră aparţine deci primei subgrupe (a) în care cavalerul duce vînatul în mîna dreaptă, atîrnînd peste şoldul calului. O împărţire dusă pînă la cele mai mici detalii de către numita cercetătoare istorică, în cadrul acestor trei subgrupe (cea de-a treia (c) fiind de fapt reprezentată de un singur exemplar) arată că reprezentările care aparţin primei subgrupe pot fi împărţite în şapte tipuri[7]. Piesa descrisă de noi nu se încadrează în nici unul din cele şapte tipuri constatate de cercetătoarea bulgară. Avem deci un tip necunoscut (al VIII-lea) al primei subgrupe, pe care specialista bulgară nu l-a întîlnit încă. Acest tip are următoarele elemente: cavalerul trac călare, galopînd spre dreapta poartă vînatul în mîna dreaptă atîrnat peste şoldul calului; doi cîini sar asupra acestuia din două părţi, iar jos între cîini, într-o poziţie centrală, un obiect de formă semisferică. De obicei piesele care cuprind atare elemente ale imaginii fac parte din grupa a doua (b) în care animalul vînat este purtat deasupra şoldului calului[8].

Este indicat să ne oprim puţin asupra acestui obiect de formă semisferică (în cazul piesei noastre) despre care I. Georgijeva crede că este

---

[4] G.I. Kazarov, *DThrR*, în *DissPann*, II, 14, p. 8.

[5] I. Georgijeva, *Der Wildtragende thrakische Rittergott*, în *Eirene*, IV, Praga, 1965, p. 113; G.I. Kazarov, *op. cit.*, p. 8–9, spre deosebire de primele două grupe, nu mai împarte şi această a treia grupă pe subgrupe; vezi şi A. Cermanović-Kuzmanović, *op. cit.*, p. 48 unde descrie piesele (în număr de trei) din această grupă descoperite în Iugoslavia.

[6] I. Georgijeva, *op. cit.*, p. 113.

[7] *Ibidem*, p. 113–114.

[8] *Ibidem*, p. 114.

un vas din care se scurge (se prelinge) un lichid[9]. Nu peste tot însă acest obiect este reprezentat în felul în care ar putea fi luat drept un vas. Singurele reprezentări în care obiectul apare într-adevăr sub forma unui vas din care se prelinge un lichid sînt trei (G. Kazarov, *op. cit.*, pl. XX, 127; pl. XXXIII, 193; şi de asemenea foarte probabil ca şi obiectul din pl. XXII, 132 să reprezinte un vas cu gura în jos). Dintre piesele care aparţin aceleiaşi grupe mari (C)[10], subgrupa (a), unele conţin un obiect avînd aceeaşi poziţie în imagine, prezentat la fel ca în piesa noastră sub forma unei semisfere cu calota în sus (Kazarov, *op. cit.*, pl. XXXIV, 200; pl. LXX, 413); altele au un astfel de obiect fie de forma unei sfere — bile — (Kazarov, *op. cit.*, pl. LXXII, 431; pl. LXXV, 448), fie de forma unui „butoiaş" (Kazarov, *op. cit.*, pl. XXXIII, 197). Sînt piese din grupa (c) care sînt lipsite de acest obiect (Kazarov, *op. cit.*, pl. XXXIII, 194). Alte piese din subgrupa (a), dar de tipul în care cavalerul este însoţit de un cîine (întotdeauna sărind din partea stîngă) şi un leu, cuprind obiectul, prezentat fie sub forma unei semisfere (Kazarov, *op. cit.*, pl. II, 8; pl. XL, 236; I. Georgijeva, *op. cit.*, fig. 1a şi 1b), fie sub forma unei sfere (Kazarov, *op. cit.*, pl. XVI, 93; pl. XXXIV, 202; pl. XXXV, 208; pl. LVII, 338; pl. LXII, 367; pl. LXV, 388; pl. LXVI, 389; pl. LXXIII, 435). Obiectul apare şi ca element al unor piese în care cavalerul trac are mai puţini sau mai mulţi însoţitori decît în piesele menţionate mai sus. El are fie forma unei sfere (Kazarov, *op. cit.*, pl. VII, 38; pl. XV, 90; pl. XX, 116; pl. XXXV, 198; pl. XXXIX, 228; pl. L, 296; pl. LII, 314; pl. LXIII, 372), fie forma unei semisfere (Kazarov, *op. cit.*, pl. XIX, 113 — prezentată cu totul aparte —; pl. XX, 115; pl. LXXVII, 461). Remarcăm deci că obiectul poate avea patru forme: vasul, semisfera, sfera şi forma de „butoiaş"; cele mai des întîlnite fiind forma de sferă sau de semisferă cu calota în sus. Este foarte probabil ca toate aceste forme să reprezinte vase din care să se prelingă un lichid, deşi în foarte multe cazuri pare destul de greu de menţinut atare ipoteză. Nu trebuie, după părerea noastră, exclusă o altă presupunere şi anume ca obiectul aflat în reprezentările mai sus amintite în partea de jos a imaginii într-o poziţie centrală să reprezinte acelaşi lucru cu un obiect de formă rotundă pe care cavalerul trac îl poartă uneori în mînă (Kazarov, *op. cit.*, pl. XXXVII, 227)[11]. S-ar putea ca scena de vînătoare să fie însoţită de anumite libaţiuni care să fie astfel reprezentate. O analiză temeinică (prin fotografii şi desene detaliate numai ale acestui obiect) s-ar bucura de succes în încercarea de a rezolva identitatea şi rostul obiectului.

În Dacia, acestei grupe (c) îi aparţin numai două piese: una de la Potaissa aflată în Muzeul din Cluj[12], cealaltă de la Sucidava[13]. Nici una din cele două piese (prima fiind de altfel foarte fragmentară) nu cuprinde şi obiectul despre care vorbeam mai sus. În celelalte ţări din zona balca-

---

[9] *Ibidem*; tot aşa descrie şi A. Cermanović-Kuzmanović, *op. cit.*, p. 32, piesa de la nr. 7.

[10] G.I. Kazarov, *loc. cit.*

[11] A. Cermanović-Kuzmanović, *op. cit.*, p. 45, arată că în reprezentările cavalerului trac care aparţin grupei (A) acesta ţine de obicei în mînă o pateră.

[12] I.I. Russu, în *AMN*, IV, 1967, p. 100—101, nr. 28, fig. 6.

[13] D. Tudor, *Zu dem Kult des thrakischen Reiter in Dacia inferior*, în *Germania*, XXII, 1938, p. 245—246, nr. 2; I.I. Russu, *op. cit.*, p. 95, nr. 4.

nică unde este cu deosebire răspîndit cultul cavalerului trac, numărul pieselor cunoscute pînă în prezent aparţinînd grupei (c) se ridică la aproximativ 130, cele mai multe fiind descoperite în zona centrală a Bulgariei, Turcia europeană şi Grecia de nord; în Iugoslavia se cunosc numai trei exemplare[14].

Reliefurile reprezentînd pe cavalerul trac sînt de obicei încadrate într-o perioadă de timp mai largă cuprinsă între secolul al III-lea î.e.n.[15] şi secolul al IV-lea e.n.[16]; exemplarele din grupa (c) sînt datate între începutul secolului al III-lea e.n. şi începutul secolului al IV-lea[17]. În ce priveşte aria de răspîndire a acestor piese, ele apar peste tot acolo unde fie că au locuit traci, fie au staţionat trupe formate din militari de origine tracică, dar şi la unele populaţii din vecinătatea lumii tracice, unii dintre cercetători atribuindu-i un caracter nordbalcanic[18].

Prin piesa reprezentînd pe cavalerul trac descoperită la Pojejena creşte numărul lor în Dacia. Piesa este destul de bine executată ceea ce ne face să presupunem că este un produs de import şi nu o realizare a meşterilor de la nordul Dunării. Judecînd după cele mai apropiate analogii ea ar putea proveni dintr-un atelier din Moesia (partea ei de vest). Aşezarea localităţii Pojejena, pe malul Dunării, la graniţa geografică dintre traci şi daci, nu se opune acestei ipoteze.

UN RELIEF DU CAVALIER THRACE À POJEJENA (DÉP. DE CARAŞ-SEVERIN)

RÉSUMÉ

L'effigie en marbre du cavalier thrace à la chasse a été mise au jour dans l'établissement civil du castrum romain de Pojejena. Le relief, de bonne qualité du point de vue de l'exécution artistique, appartient au III^{e} groupe (C), nommé groupe du «cavalier à gibier» (G.I. Kazarov dans *DissPann*, II, 14), sous-groupe A, dont nous connaissons jusqu'à présent sept types (I. Georgijeva dans *Eirene* IV, 1965, p. 111—112). Toutefois, par ses éléments composants, il présente l'image d'un type inconnu dans ce groupe. La pièce découverte à Pojejena vient enrichir le répertoire des représentations de cette divinité en Dacie romaine et

[14] I. Georgijeva, *op. cit.*, p. 111—112.

[15] A. Cermanović-Kuzmanović, *op. cit.*, p. 48; tot această autoare subliniază că în epoca dinainte de cucerirea romană reprezentările cavalerului trac aveau un alt caracter şi alte funcţii decît în epoca romană; vezi şi G.I. Kazarov, *op. cit.*, p. 11—12.

[16] G.I. Kazarov, *op. cit.*, p. 11, datează reprezentările cavalerului trac din epoca romană într-o perioadă de timp cuprinsă între secolele al II-lea şi al IV-lea e.n. El consideră această perioadă ca un moment de revenire, de regenerare a religiozităţii tracilor.

[17] I. Georgijeva, *op. cit.*, p. 112.

[18] G.I. Kazarov, *op. cit.*, vezi harta de răspîndire a reprezentărilor cavalerului trac; A. Cermanović-Kuzmanović, *op. cit.*, p. 52—53; I. Georgijeva, *op. cit.*, p. 111.

Fig. 1. — Relieful cu cavalerul trac de la Pojejena scara 1/1

contribue à l'élucidation de sa typologie générale. A en juger d'après les plus proches analogies concernant ce type de représentation et d'après la qualité de l'exécution artistique l'auteur opine que cette pièce pourrait provenir d'un atelier de la Mésie (nord-ouest de la Bulgarie — et est de la Yougoslavie).

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. — Relief avec le cavalier thrace de Pojejena (à l'échelle 1/1).

Ernesto Bernareggi, *Istituzioni di numismatica*, ed. a II-a, La Goliardica, Milano, 1970, 136 p. + 29 pl.

Autorul este cunoscut prin contribuţii foarte serioase din care amintim aici doar *Le monete dei Longobardi nell'Italia Padana e nella Tuscia*, în *Rivista Italiana di Numismatica e Scienze Affini*, seria V, XI, 1963, p. 35 – 142, studiu continuat apoi printr-o serie de articole de mai mici proporţii publicate în aceeaşi revistă şi în *Annali dell'Istituto Italiano di Numismatica*, şi studiul bine cunoscut la noi în ţară, *Nummi pelliculati. Considerazioni sull'argento suberato della Repubblica Romana*, apărut tot în *Rivista Italiana di Numismatica*, XIII, 1965, p. 5 – 31, al cărei director este. Asupra bogatei activităţi a revistei am mai avut prilejul să atragem atenţia (*SCN*, IV, 1968, p. 517 – 518). Ernesto Bernareggi este şi profesor de numismatică — disciplină ce constituie obiect de studiu obligatoriu în programul a numeroase universităţi din Italia — în prezent la Milano, după o rodnică activitate didactică desfăşurată la Universitatea din Padova.

Cartea pe care o recenzăm este rezultanta directă a activităţii didactice a autorului ei, fiind vorba de cursuri universitare, însă ea reprezintă şi consecinţa reflexiei cercetătorului activ, preocupat de dinamica ştiinţei pe care o predă, de perspectivele ei de dezvoltare. Fiecare capitol al cărţii se încheie cu o bibliografie sumară, cuprinzînd lucrări esenţiale de la care o mai bogată informare devine uşor accesibilă, iar conţinutul este bine susţinut şi de o ilustraţie îngrijit aleasă şi bine realizată din punct de vedere al condiţiilor grafice.

În primul capitol intitulat „Generalità“, autorul, după ce defineşte numismatica citindu-l pe E. Babelon şi trasează liniile mari ale evoluţiei disciplinei subliniind aportul lucrării lui Eckel, *Doctrina Nummorum Veterorum* (Viena, 1792 – 1798), ca şi pe cel al imensei opere de clasificare de la sfîrşitul veacului trecut, constată că în prezent numismatica se află într-o criză „probabil o tranzitorie şi în substanţă fecundă criză de creştere''. Aceasta rezultă din împrejurarea, pusă în lumină de numeroşi cercetători dintre care autorul o citează pe Laura Breglia, *Numismatica antica*, 1964, că pe de o parte vechile manuale reprezintă un pericol dacă sînt acceptate orbeşte şi din aceea că în noul drum pe care şi-l croieşte numismatica, înmulţind studiile parţiale tot mai analitice ea nu este de loc scutită de piedici fie prin lipsa posibilităţii imaginii de ansamblu, fie prin „oboseala'' şi în final „neîncrederea'' în posibilitatea de a ajunge la concluzii cît de cît general valabile.

Al doilea capitol „Le origini della moneta'' are două părţi „La premoneta'' şi „La nascita della moneta'', cu etapa monedei private precedînd moneda de stat, aşa cum s-a interpretat just în 1951 (E. S. G. Robinson, în JHS, 71, 1951) tezaurul găsit în 1904 în săpăturile de la Efes, din Artemision , confirmînd teoria mai veche a lui Lenormant şi a lui Babelon. E vorba deci de un proces evolutiv şi nu de un inventator al monedei într-un moment anume, mit creat de istoriografia antică.

Al treilea capitol se intitulează „Specie monetiformi non monetali dell' antichità'' şi

e consacrat unor categorii de obiecte mai rare și mai puțin studiate și care în general nu se bucură de atenția numismaților deși ar merita-o din plin. Sînt trecute în revistă diferitele categorii de jetoane, imitațiile de monede folosite de bijutieri și în sfîrșit medaliile votive, talismanice (în care rolul efigiei lui Alexandru cel Mare este precumpănitor; apare uneori asociată cu monograma lui Christos) după care două tipuri de medalii *niketaria* și *contorniati* sînt prezentate și discutate mai pe larg.

După al treilea capitol, ce poate fi privit drept un excursus, e drept foarte instructiv, urmează două capitole utile și bine concepute „Metalli monetali e miniere" și „Sistemi di fabbricazione delle monete". Autorul analizează turnarea și baterea arătînd că primul procedeu, foarte economicos și la îndemîna oricui, nu a fost folosit pe scară largă în antichitate tocmai din această cauză, care crea pericolul unor falsuri practic de nedetectat. Era destinat numai monedei de bronz la unele emisiuni ale lagizilor și ale Republicii romane ca să reapară și pentru argintul de titlu foarte scăzut din perioada secolului al III-lea e.n. mai ales în atelierele din Gallia. Procedeul turnării este oficial interzis de Constantin cel Mare în 326. În legătură cu acest procedeu vom pune în lumină împrejurarea că el a fost folosit pe scară largă la Histria în secolele V-IV î.e.n. ca și la Olbia și în alte colonii din zona nord-pontică într-o vreme ce precede generalizarea monedei de bronz în lumea greacă, fapt ce constituie o trăsătură specifică regiunii de nord-vest a Mării Negre și de care se ține în general prea puțin seama (vezi J. Price, *Early Greek Bronze Coinage*, în *Essays in Greek Coinage presented to Stanley Robinson*, Oxford, 1967). În privința baterii monedelor se pune și problema ștanțelor monetare din care s-au păstrat în general foarte puține. La cele menționate de autor s-ar fi putut adăuga cele descoperite la Tilișca în săpăturile organizate de Muzeul din Sibiu (N. Lupu, în *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte*, XVII, 1967, p. 101 — 121) și care au prilejuit introducerea conceptului de monede dacice de tip roman republican (B. Mitrea, în *Unitate și continuitate*, București, 1968, p. 53 — 64 și *AUB, istorie*, XVIII, 1969, p. 11 — 17). Mecanizarea , de care vorbește autorul, privind executarea ștanțelor în epoca romană cu ajutorul unor ponsoane independente și pentru care dă o serie de exemple, pare să fie confirmată și de către tezaurele de la Celeiu în care pe două monede întîlnim AC [ADIVS] în loc de Arcadius și THEODS [IVS] în loc de Theodosius I (Gh. Poenaru Bordea și V. Barbu, în *Dacia*, XIV, 1970, p 276).

Cel de-al șaselea capitol este consacrat magistraților monetari în Grecia și la Roma. În ce privește Grecia autorul pornește de la acordul monetar dintre Focea și Mitilene și discută apoi problema „monedei internaționale", greșit numită astfel, după părerea lui E. Bernareggi nefiind vorba de monede emise de un organism supranațional ci numai de monede acceptate pe o arie geografică mai întinsă uneori, mai restrînsă alteori, dar depășind granițele statului emitent. În ce privește magistrații monetari numirea lor se făcea fie dintre cei mai înalți magistrați ai statului: civili, militari sau sacerdotali, fie prin numirea unor funcționari speciali de ordin inferior și de obicei debutanți în cariera administrativă. Sînt discutate ca exemple monedele Atenei și emisiunile din Apollonia și Dyrrhachium din secolele III-II și altele. În ce privește Roma de un interes deosebit sînt p. 74 — 75. Se pun cîteva probleme dintre care amintim: localizarea monetăriei și a numelui „Moneta" în legătură cu pasajul din Titus Livius VI, 20; durata colegiului triumviral, mai ales problema începutului său, atrăgînd atenția că pe monede III vir AAAFF sînt atestați doar între 70 și 4 î.e.n. ; afirmația după care hotărîrile privind monedele erau luate de către popor în *comitile tribute* e acceptabilă parțial căci hotărîrile de importanță erau luate de senat și e de presupus că administrația monetăriei se făcea de către questorii urbani, de care magistrații monetari depindeau ierarhic și în sfîrșit problema de a ști dacă prin reforma lui Augustus (care se tinde să fie datată în 23 î.e.n.) și în perioada următoare există o împărțire netă între prerogativele împăratului și ale senatului în materie monetară, existînd în consecință două monetării distincte și dacă nu cumva

există o singură monetărie subordonată de dintotdeauna împăratului. Autorul însă îndeamnă la prudenţă şi arată că în general e cazul să rămînem la teoria tradiţională cu rezerve de la caz la caz.

Capitolul şapte se ocupă cu numele monedelor greceşti şi romane într-o foarte utilă trecere în revistă. În ce priveşte antoninianul, prof. E. Bernareggi împărtăşeşte părerea lui O. Ulrich Bansa după care valoarea sa ar reprezenta o jumătate de denar, deşi părerea comună este că reprezintă doi denari (vezi şi articolul I. Winkler, în *Omagiu lui C. Daicoviciu*, Bucureşti, 1960, p. 567 — 573). În capitolul opt autorul analizează categoriile de monede nenormale greceşti şi romane. Este, după opinia noastră, unul din cele mai importante din această foarte utilă carte. Sînt analizate rînd pe rînd monedele cu revers plat, monedele cu *quadratum incusum*; monedele incuse, cu o interesantă discuţie privind scopul folosirii acestei tehnici; monedele incuse accidental; monedele *serrate* sau *dantellate*; monedele *subaerate* asupra cărora autorul a stăruit într-un articol pe care l-am amintit la începutul acestei recenzii (vezi o altă opinie la M. H. Crawford, *Plated Coins — False Coins*, în *Numismatic Chronicle*, seria VII, vol. VIII, 1968, p. 55 — 59, foarte grăbit să generalizeze, e drept plecînd de la un fapt de ascuţită observaţie numismatică, şi să închidă eventualele discuţii) monedele de valori nominale excepţionale, monedele legiunilor şi monedele minelor ş.a. încheind cu monedele contramarcate, cu cele de *restitutio* şi cu monedele de imitaţie , de contrafacere şi cu cele „barbare''. După părerea noastră aici şi-ar fi avut locul capitolul privind categoriile de obiecte monetiforme, după cum am fi plasat capitolul „Metrologie — bimetalism şi monometalism'' înainte de capitolul consacrat magistraţilor monetari.

De un interes deosebit sînt datele şi consideraţiile privind raportul dintre aur şi argint şi raportul dintre cupru şi argint a valorii cuprului, ale cărui neaşteptate variaţii, ne însuşim opinia autorului, merită o atenţie specială.

Ultimul capitol este consacrat datării monedelor, tezaurelor şi legislaţiei lor. Din expunerea făcută în prima problemă reţinem că autorul împărtăşeşte opinia L. Breglia după care „orice evaluare stilistică ţine de un criteriu strict subiectiv şi este expusă unor aprecieri de natură personală''. Reamintim aici că recent M.H. Crawford în volumul *Roman Republican Coin Hoards*, London, 1969, critică vechile clasificări ale lui H.A. Grueber şi E.A. Sydenham, încercînd să le înlocuiască printr-o alta pe baze mai obiective, rezultînd în principal din compararea inventarului unui mare număr de tezaure fără a neglija şi alte mijloace. Nouă această poziţie ni se pare justă şi nu credem că e vorba de o lipsă de sensibilitate pentru stil (J.B. Giard, în *Revue Numismatique*, seria VI, XI, 1969, p. 307) dacă aceste aprecieri şi datările pe baza lor sînt subordonate altor criterii, aşa cum credem că trebuie să înţelegem această nouă direcţie. Ni se par de asemenea juste remarcile prof. E. Bernareggi privind utila metodă a succesiunii ştanţelor monetare care însă practic nu poate da rezultate perfect obiective. Prezentînd legislaţia italiană în legătură cu descoperirile de tezaure autorul deplînge situaţia că furturile sînt foarte frecvente, descoperitorii, nemulţumiţi cu răsplata legală, făcînd uneori să dispară fără urmă tezaurele. Experienţa altora trebuie să constituie materie de reflecţie şi pentru numismaţii noştri şi toţi ceilalţi lucrători din muzee, căci se întîmplă ca şi la noi tezaurele să nu poată fi recuperate în întregime (un exemplu recent: un lot important din tezaurul de la Munteneşti publicat de D. Tudor, în *SCŞ Iaşi*, V, 1954, 3—4, a fost recuperat după 18 ani; Şeiva Sanie, în *MemA*, I, 1969, p. 149—165).

Încheiem arătînd că puţin voluminoasa carte a prof. E. Bernareggi este extrem de utilă, reprezentînd o încercare serioasă şi metodică de a cuprinde, într-o bună expunere de iniţiere, o problematică variată şi interesantă ce se adresează astfel nu numai studenţilor, primii ei beneficiari fără îndoială, dar şi unui public mai larg, incluzînd şi specialiştii care o pot citi cu un real folos.

Gh. Poenaru Bordea

J.R. TERRISSE; *Les céramiques sigillés gallo-romaines des Martres-de-Veyre (Puy-de-Dôrne), (XIX^e supplément à „Gallia")*; Editions du Centre National de la Recherche Scientifique, Paris, 1968, 162 p.+LVIII pl.

Studiul monografic al lui J.R. Terrisse asupra ceramicii sigilate gallo-romane din Martres-de-Veyre (Auvergne) este rezultatul final al unei cercetări îndelungate începută de autor încă din 1934.

Bazată pe o vastă documentare bibliografică, analize de laborator şi numeroase săpături, lucrarea aduce o contribuţie însemnată la mai buna cunoaştere a unor categorii de *terra sigillata* din secolele I— II e.n.

Investigaţiile autorului urmăresc cu precădere stilurile decorative încercînd să stabilească un criteriu discriminativ cît mai sigur. El nu se ocupă nici de înscrierea cronologică a vaselor descrise (înscriere deja bine cunoscută în urma lucrării lui Stanfield şi Simpson, *Central Gaulish Potters*, Oxford, 1958) şi nici de o clasificare tipologică a formelor. În această privinţă, ori de cîte ori este nevoie J.R. Terrisse face apel la lucrarea lui H. Dragendorff, *Formen römischer terra — sigillata Gefässe* (în *Jahrbuch des Verein von Altertumsfreunde im Rheinland*, 96, 1895, p. 106—107 şi 141—143), care deşi depăşită din alte puncte de vedere rămîne încă principalul catalog al formelor de *terra sigillata*.

Cartea este împărţită în 13 capitole, al IV-lea şi al VII-lea ocupînd locul cel mai important în economia lucrării. Capitolul al IV-lea este o sinteză a rezultatelor obţinute de autor în determinarea stilurilor diverşilor maeştri olari, în timp ce capitolul al VII-lea cuprinde lista completă a tuturor ceramiştilor care au lucrat la Martres-de-Veyre şi aria de răspîndire a produselor lor — împreună cu indicaţiile bibliografice corespunzătoare.

O contribuţie interesantă la cunoaşterea tehnicii de lucru a *terrei sigillata*, o aduc capitolele VIII şi IX. Bazîndu-se pe numeroase experienţe şi analize de laborator, J.R. Terrisse ne descrie cu amănunte întregul proces de fabricaţie începînd de la extragerea lutului şi terminînd cu arderea.

El face o serie de precizări în legătură cu obţinerea „vernis"-ului sau a „glanztonfilm-ului" — cum apare la unii autori — precum şi în legătură cu temperatura de ardere a vaselor, pe care o stabileşte între 900—1 000°C.

Pentru o mai bună înţelegere a procesului tehnologic, autorul dă şi cîteva scheme de cuptoare, unele rotunde, altele rectangulare, însoţite de descrierea amănunţită a modului de funcţionare şi de profile stratigrafice.

Nu putem încheia această prezentare fără să amintim de cele 58 de planşe din afara textului, care exemplifică toate stilurile decorative — dînd astfel cititorului posibilitatea să verifice justeţea concluziilor autorului şi servind în acelaşi timp ca îndreptar pentru viitoare identificări.

Întocmită după principiile unei cercetări ceramice sistematice, cartea lui J.R. Terrisse se poate număra printre lucrările de specialitate care nu trebuie omise din nici o bibliografie.

Catrinel Domăneanţu

LISTA PRESCURTĂRILOR

AA — Archäologischer Anzeiger des Deutschen Archäologischen Instituts

ACMI — Anuarul Comisiunii monumentelor istorice, 1915, 1942, 1943.

ActaAnt — Acta Antiqua.

ActaArch-Budapesta — Acta Archaeologica Budapesta.

AEM — Archäologische—Epigraphische Mitteilungen aus Österreich—Ungarn.

AÉ — Archaeologiai Értesitö.

AIIN — Anuarul Institutului de istorie națională, Cluj, I—VI, 1922—1938.

AISC — Anuarul Institutului de studii clasice din Cluj.

AJA — American Journal of Archaeology.

AMN — Acta Musei Napocensis, Cluj.

AnD — Analele Dobrogei, I — XII, 1920 — 1938.

ArchJug — Archaeologia Jugoslavica.

Arch Hung — Archaeologia Hungarica.

Arch Közl — Archeologiai Közlemények. Budapesta, 1859 — 1889.

ArhMold — Arheologia Moldovei, Iași.

AUB — Analele Universității, București, Seria Științe sociale, istorie.

AVSL — Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, Hermannstadt, Kronstadt, 1843 — 1941.

BerRGK — Deutsches Archäologisches Institut. Bericht der Römisch-Germanischen Kommision.

BCMI — Buletinul Comisiunii monumentelor istorice, I-XXXVIII, București, 1908 — 1945.

BSGR — Buletinul Societății geografice române, București, I-LXI, 1876 — 1942.

BSH — Bulletin de la Section Historique de l'Académie Roumaine, Bucarest, 1912 — 1947.

BSNR — Buletinul Societății numismatice române, București, I-XLI, 1904 —1947.

CAH — Cambridge Ancient History.

CIL — Corpus Inscriptionum Latinarum.

CSHB — Corpus Scriptorum Historicorum Byzantinorum.

DA Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines sous la direction de Ch. Daremberg et Edm. Saglio.

Dacia — Dacia, Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie, București, I-XII, 1924 — 1947 ; N.S.I, 1957 ; II, 1958 ; III, 1959 ; IV, 1960 ; V, 1961 ; VI, 1962 ; VII, 1963 ; VIII, 1964 ; IX, 1965 ; X, 1966 ; XI, 1967 ; XII, 1968 ; XIII, 1969 ; XIV, 1970.

DIR — Documente privind istoria României, București.

DissPann — Dissertationes Pannonicae.

Dolg, Cluj — Dolgozatok — Travaux de la Section numismatiques et archéologique du Musée National de Transylvanie, Cluj, I-X, 1910 — 1919.
Dolg, Szeged — Dolgozatok — Travaux de l'Université Fr. Joseph, Szeged.
DRH — Documenta Romaniae Historica.
EA — Enciclopedia dell'arte antica classica e orientale, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana fondata da Giovanni Treccani, Roma.
ED — Ephemeris Dacoromana, Bucureşti, Roma, I-X, 1923 — 1945.
JHS — The Journal of Hellenic Studies.
FHG — Fragmenta Historicorum Graecorum.
Histria — Histria. Monografie arheologică, Bucureşti: I,1954; II, 1966.
Klio — Klio. Beiträge zur alten Geschichte, Leipzig.
KözlCluj — Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem és Régiségtárából.
Materiale — Materiale arheologice privind istoria veche a R.P.R., vol. I (1953); Materiale şi cercetări arheologice, vol. II (1956), vol. III (1957), vol. IV (1957), vol. V (1959), vol. VI (1959), vol. VII (1960), vol. VIII (1962), vol. IX (1970).
MemA — Memoria Antiquitatis.
NÉH — Nouvelles études d'histoire, I-III, Bucureşti, 1955 — 1965.
NumKözl — Numizmatikai Közlöny.
Pick — B. Pick, Die antiken Münzen von Dacien und Moesien, I, 1, Berlin, 1898.
PZ — Prähistorische Zeitschrift.
RE — Pauly-Wissowa, Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft.
Repertorium — M. Roşka, Erdély régészeti repertóriuma, I. Cluj, 1942.
RÉSEE — Revue des études sud-est européennes.
RevMuz — Revista muzeelor.
RIAF — Revista de istorie, arheologie şi filologie.
RIR — Revista istorică română, Bucureşti, I-XVII, 1931 — 1947.
RRH — Revue roumaine d'histoire.
SCIA — Studii şi cercetări de istoria artei.
SCIV — Studii şi cercetări de istorie veche.
SCN — Studii şi cercetări de numismatică.
SCŞCluj — Studii şi cercetări ştiinţifice, Cluj.
SCŞIaşi — Studii şi cercetări ştiinţifice, Iaşi.
SHA — Scriptores Historiae Augustae.
Syll — W. Dittenberger, Syllogae Inscriptionum Graecarum.
SMIM — Studii şi materiale de istorie medie.
StCl — Studii clasice.
Studii — Studii (revistă de istorie).
VDI — Vestnik Drevnei Istorii, Moscova.
Wroth — W. Wroth Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum, 2 vol., Londra, 1908.

REVISTE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

La publication ,,Studii şi cercetări de istorie veche'' paraît 4 fois par an. Toute commande à l'étranger sera adressée à ,,Întreprinderea de comerţ exterior — LIBRI'', boîte postale 134—135, Bucarest, Roumanie, ou à ses représentants à l'étranger. En Roumanie, vous pourrez vous abonner par les bureaux de poste ou chez votre facteur.

LUCRĂRI APĂRUTE ÎN EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

SCIV, tomul 22, nr. 2, Bucureşti, 1971, p. 143—356

I.P.I. — c. 2256

48 828

Lei 25. —